

प्राज्ञपाठशाळा पुस्तकमाला

पुस्तक पांचवे.

29

विद्यार्थि-धर्म.

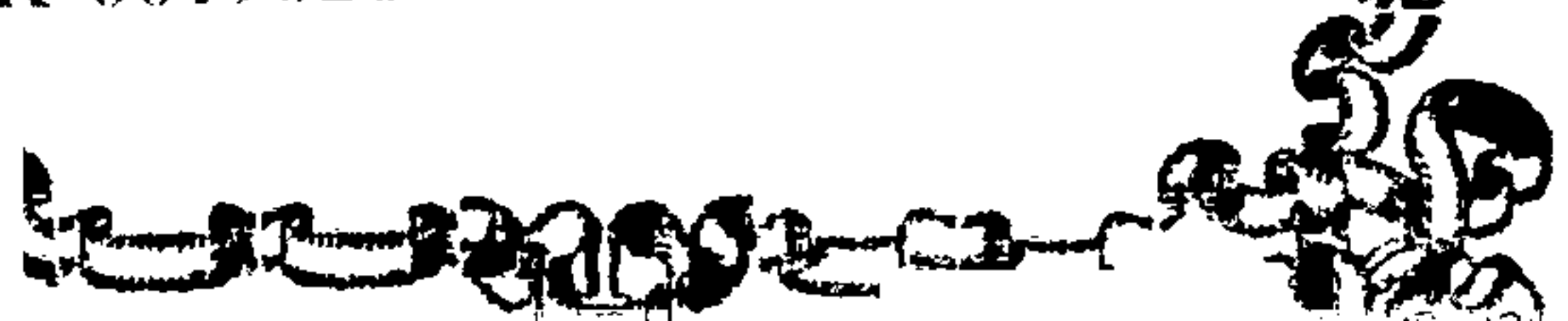

लेखक

दिवशास्त्री दिवेकर.

REFBK-0019026

म. ग्रं. सं. ठाणे.

य ... निबंध ...
क. ३१९.

ॐ

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

विद्यार्थि-धर्म

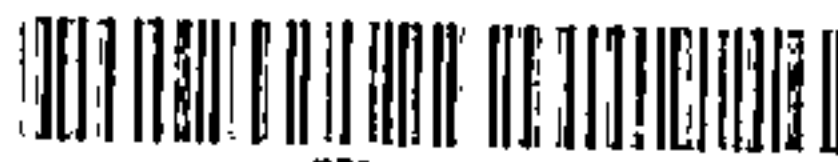

लेखक—महादेवशास्त्री दिवेकर.

प्रकाशक

श्री. शं. नवरे, बी. ए., कार्यवाह

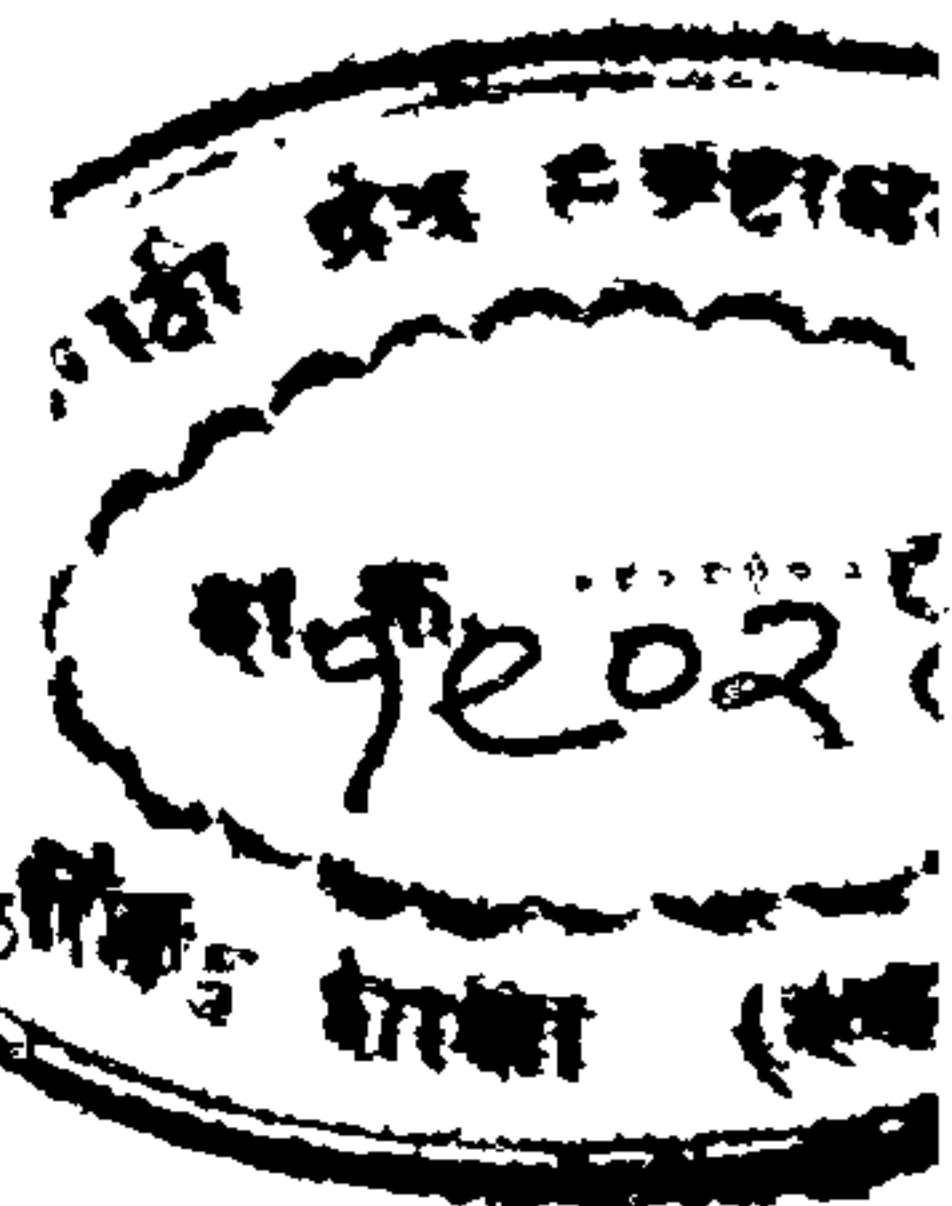
प्राज्ञपाठशालामंडळ वाई.

REFBK-0019026

धांडा राजाराम ठाकरे

“ तरुण भारत ” छापखाना, बेळगांव

शके १८४७

७८
११/११

अनुक्रमणिका.

पूर्वार्ध.

प्रकरण.	विषय.	पान.
१	विद्यार्थिदशेचें महत्व.	१—७
२	आयुष्याचें ध्येय अथवा साध्य.	७—१६
३	साधनविचार.	१६—२६
४	नित्यक्रमांतील कांहीं गोष्टी.	२६—३२
५	स्नान, संध्या व नमस्कार.	३३—४३
६	न्याहारी व अभ्यास.	४३—५८
७	भोजन, वर्तन व इतर वाचन.	५८—७१
८	व्यायाम व झोंप.	७१—८४

उत्तरार्ध.

९	नाटकें, सिनेमा व कादंबऱ्या.	८५—९२
१०	शिष्टाचार व व्यवहार.	९२—१०३
११	सुटी व प्रवास.	१०३—१०९
१२	ब्रह्मचर्य.	१०९—११६
१३	स्वदेश.	११६—१२३
१४	स्वदेशसेवेचा ओनामा.	१२३—१२७
१५	देशकार्येच्छु तरुणांस कांहीं सूचना.	१२८—१३८
१६	तरुण पिढी व खेडींपाडीं.	१३८—१५६
	परिशिष्ट पहिलें.	१—६
	परिशिष्ट दुसरें.	७—८
	परिशिष्ट तिसरें.	९—१२

प्रस्तावना.

प्राज्ञपाठशाळांमंडळाच्या निधीकारितां प्रचार करितेवेळीं शिक्षणसंस्थांमध्ये जाण्याचा वरचेवर प्रसंग येई. विद्यार्थ्यांना उद्देशून कांहीं सांगावेहि लागें. माजी समर्थविद्यालय व प्राज्ञपाठशाळा या दोन संस्थांतील वसतिगृहाची रहाणी चांगली परिचित असल्यामुळे तेथीलच गोष्टी निराळ्या स्वरूपांत प्रथम प्रथम आही सांगत होतो. शके १८३८ च्या मार्गशीर्षांत उमरावती येथे हिंदुहायस्कुलांत विद्यार्थिधर्म या विषयांवर पहिलें व्याख्यान दिलें. तें हेडमास्तर श्री. देवभानकर व प्रो. शि. ह. गोखले (जबलपूर) या उभयतांना फारच पसंत पडलें. त्यानंतर ठिकठिकाणच्या हायस्कुलांत, मिडल्स्कुलांत व केव्हां केव्हां कॉलेजच्या वसतिगृहांमध्ये विद्यार्थिधर्म या विषयावर व्याख्यानें द्यावीं लागलीं. पुष्कळ श्रोत्यांनीं, शिक्षकांनीं व विद्यार्थ्यांनीं पुस्तकरूपानें हा विषय छापण्याबद्दल सूचनाहि केल्या. परंतु तो योग आजपर्यंत जुळून आला नाही.

खरोखरच विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ह्मणजे विद्यार्थिधर्माचें विवेचन करणारीं पुस्तके मराठींत नाहींत. कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना वाचनीय व हायस्कुलांतील व राष्ट्रीय शाळांतील विद्यार्थ्यांना वर्गांत लावण्यास उपयोगी अशा प्रकारच्या पुस्तकाची फारच जरूर आहे. आमच्या मनांत पहिल्यानें या विषयावर एक लहानसा निबंधच प्रसिद्ध करावयाचा होता. तो शके १८३९ च्या भाद्रपद महिन्यांत गोगांव येथे मातुलगृहीं लिहूनही काढला. परंतु तेवढ्यानें समाधान वाटेना. पुढें पुढें पुस्तकच लिहावें असें वाटूं लागलें.

पुस्तकाच्या कल्पनेला मूर्तस्वरूप येण्यास आमचे मित्र हिंदी-प्रचारक श्री. पुंडलीकजी कातगडे हे कारणीभूत झाले. त्यांच्या आग्रहामुळे रा. ठाकर यांच्या ' तरुण भारत ' मासिकांत या विषयाचा कांहीं भाग खंडशः प्रसिद्ध झाला. तो भाग आणि पांच सहा अधिक प्रकरणें मिळून बरीच फिरवाफिरव करून हें पुस्तक अगदीं नवीन असेच तयार केलेलें आहे. राष्ट्रीयशाळांतील व हाय-

स्कुलांतील पांचव्या सहाव्या ईयत्तेला टेक्स्टबुक ह्याणून व कॉले-
जांतील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक ह्याणून हे पुस्तक संग्राह्य व्हावे,
अशा इच्छेनें प्रयत्न केला आहे. तो कितपत साधला आहे, हे
ठराविण्याचें काम तज्ज्ञांचें आहे.

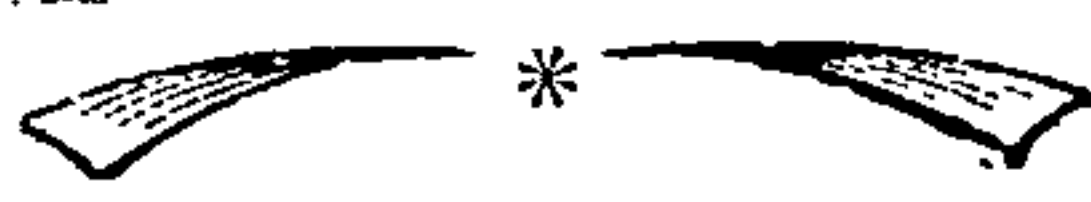
प्रत्येक मनुष्य विद्यार्थिदर्शतून गेलेलाच असतो.
प्रत्येकानें -विद्यार्थिदर्शतील आपले अनुभव विद्यार्थ्यांना
सांगितले पाहिजेत. हे आजपर्यंत न केलेले कार्य
या पुस्तकांत केले आहे. हेंच या पुस्तकाचें
वैशिष्ट्य आहे. जुने आश्रम गेळे, गुरुगृहे गेलीं, तथापि आजच्या
बदलेल्या स्थितींतहि जुन्या ग्रंथांतील ब्रह्मचर्याश्रमविषयक बरींच
तत्वे किती व कशीं उपयुक्त आहेत, हे या पुस्तकावरून समजेल.
गृहशिक्षणाचा अभाव, परंपरेचा लोप आणि जुन्या निग्रही रहाणीचा
दुर्मिळपणा, अशा स्थितींत होतकरू तरुणांना या पुस्तकाचा बराच
उपयोग होईल. समजूनउमजूनसुद्धां चांगल्या गोष्टींचें आचरण
होत नाहीं, याचें कारण विद्यार्थिदर्शेंत चांगल्या सवयी जडत
नाहींत, हेंच होय. शिक्षकांना आणि पालकांनाहि एका दृष्टीनें
या पुस्तकाचा उपयोग होणार आहे. त्यांनीं हे पुस्तक नीट वाचून
त्या बरोबर आपल्या अनुभवाच्या कांहीं सूचना तरुणांना केल्यास
भावीं पिढीला त्यांचा फार उपयोग होईल.

आभार—प्राज्ञपाठशाळेंतलि पंडितवर्ग, शिक्षकवर्ग, वेळगांवचे
श्री. पुंडलिकजी व छापखान्याचे मालक रा. ठाकूर या सर्वांची
पुस्तक लिहण्याच्या, तयार करण्याच्या व छापण्याच्या कामीं
अत्यंत मदत झाली ह्याणूनच हे पुस्तक बाहेर पडलें. शेवटीं हे
विद्यार्थ्यांचें ऋण फेडण्याचा सुयोग आज आला, या बदल अनन्य-
भावानें जगन्नियंत्यास सहस्रप्रणाम करून ही प्रस्तावना संपविली.

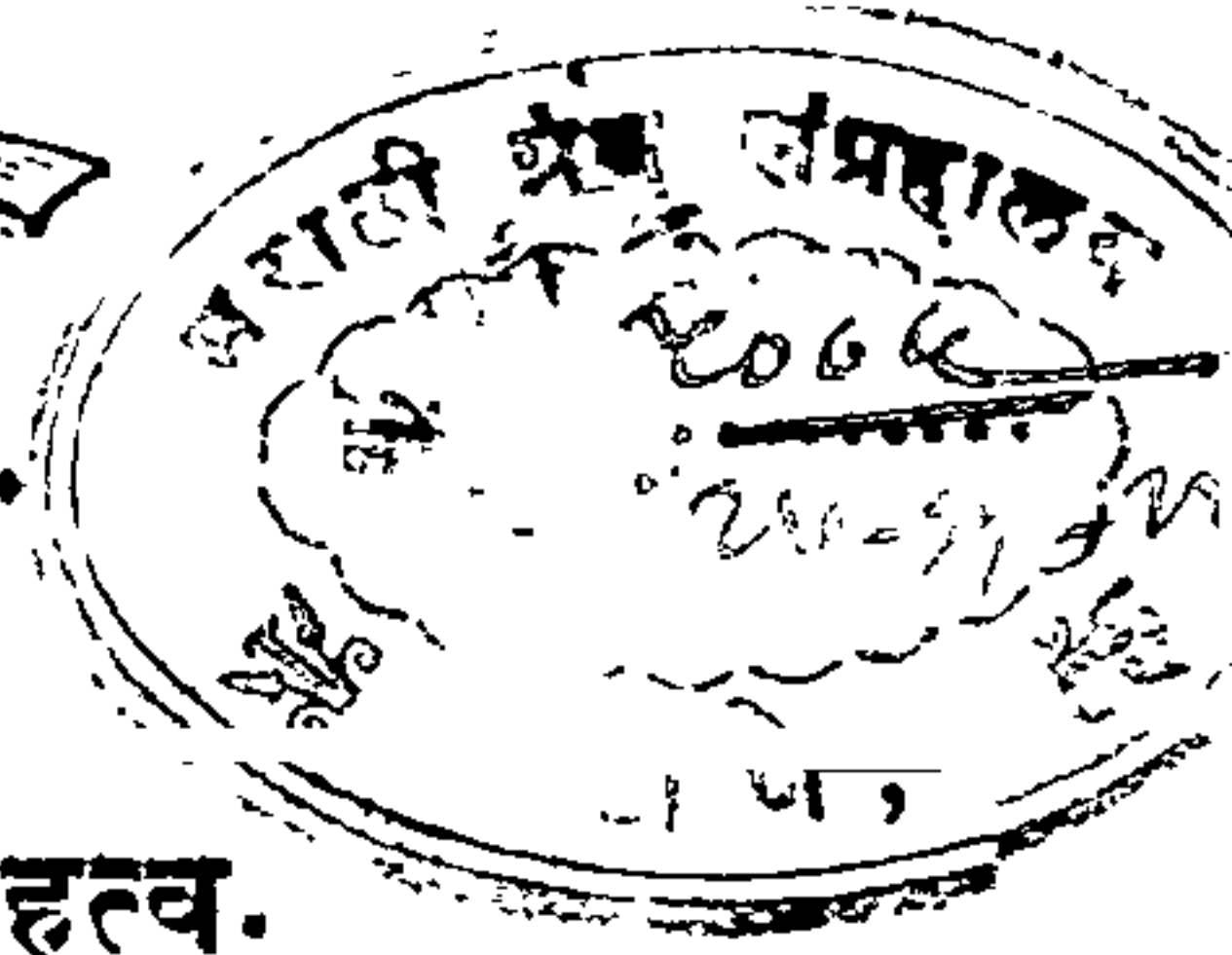
विजयादशमी १८४७ } महादेवशास्त्री दिवेकर.
प्राज्ञपाठशाळा मंडळ बार्ड.

१९०२

विद्यार्थि-धर्म.

प्रकरण पहिलें.

विद्यार्थि-दशेचें महत्त्व.

तारुण्य ही एक जगांत अजब चीज आहे. सर्व ऋतूंत वसंत ऋतु आणि सप्त स्वरांत जसा पंचम आलास आल्हादकारक असतो, तसा मानवी मनुष्यांतील तारुण्याचा भाग मोठा हर्षोत्पादक असतो. नवीन रक्त सळसळत आहे, तारुण्य मुसमुसत आहे, भावना व कल्पना यांनीं अंतःकरण भरलेलें आहे, शरीर आणि बुद्धि पाहिजे त्या घडाडीचे कार्यांत पुढें पुढें सरसावत आहेत, तारुण्यांतील उद्दाम आणि बेमुर्वत वृत्ति या जोरांत आहेत, काळजी, चिंता, फिकीर यांची छटा बिलकुल पडलेली नाही, शारीरिक दुर्बलत्वाची कल्पनाही नाही, अमुक अशक्य असें जांपर्यंत वाटत नाही तोंपर्यंतच आयुष्यामध्ये एका दृष्टीनें रंग असतो, असें ह्मटलें पाहिजे. कीर्तनांत जसे पूर्व आणि उत्तर-रंग असतात तसेच आयुष्यांतही दोन रंग असतात. पूर्व रंग चांगला रंगला कीं, आख्याही रंगतें. पण पूर्व-रंग जर विस्कटला व रंगदेवता रुसून गेली तर कीर्तनकारानें कितही आख्यान चांगलें लाविलें तरी रंग भरतां भरत नाही; असा अनुभव आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्याचा विद्यार्थिदशा हा पूर्व-रंग आहे. हा पूर्व-रंग चांगला साधला तरच उत्तर आयुष्यांत त्या माणसाला सुख प्राप्त होतें. दिवसभर काम चांगलें केलें ह्मणजे रात्री झोंप चांगली येते. आठ महिने चांगलें कावाडकष्ट केले ह्मणजे पावसाळ्यांत चांगले सुखानें जेवतां येतें; तसेंच पूर्ववयांत चांगली तयारी, चांगलें भांडवल, चांगली शक्ति, चांगली बुद्धि, चांगली

विद्वत्ता, चांगली तपश्चर्या व चांगली अक्कल मिळविलेली असली ह्मणजे पुढील आयुष्य शंभर वर्षांपर्यंतही सुखानें जातें.

**पूर्वे वयसि तत्कुर्यात् येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
दिवसार्धेन तत्कुर्यात् येन रात्रौ सुखं स्वपेत् ॥**

असा जो विदुरनीतीमध्ये उपदेश केला आहे तो फार महत्वाचा आहे. प्रल्हाद आपल्या संवगड्यांना कौमारावस्थेमध्येच भागवत धर्माचें आचरण करा, श्री समर्थ रामदास स्वामीही “ तारुण्यकाळीं आरुण्य सेवन ” करा, असें जें ठासून ठासून सांगतात त्यांतील वर्मही हेंच आहे. जोंपर्यंत तारुण्य आहे तोंपर्यंतच काय पाहिजे तें हस्तगत करितां येतें. “विशीं विद्या व तिशीं धन ही ह्मण” दीर्घायुष्याचा अभाव होऊं लागल्यावरच पडलेली असली तथापि तिच्यामध्ये वराच अर्थ आहे हें विसरतां कामा नये. हिंदुस्थानांतील लोकांचें आयुष्य हें सरासरी पन्नास वर्षें धरलें तर हल्लीं पहिलीं पंचवीस वर्षें विद्यार्थि-दर्शेंतच जातात, यांत संशय नाही. आयुष्यांतील ही पहिली पंचविशी ह्मणजे विद्यार्थिदशा. हिलाच पूर्वी ब्रह्मचर्याश्रम असें ह्मणत असत. हा पहिला आश्रम किंवा ऐन तारुण्याचा काल सर्वांत अत्यंत महत्वाचा आहे, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे.

वस्तूच्या अभावीं वस्तूची किंमत कळते. तारुण्य गेल्यावर ‘ अरेरे व्यर्थ आयुष्य घालविलें ! ’ असे उद्गार काढण्याचा प्रसंग नेहमी पुष्कळांवर येतो. “ पुढच्यास ठेंच मागचा शाहणा ” या न्यायानें कांहीं शहाणपणांत भर पडावी तर तसा प्रकार दिसत नाही. “ गतानुगतिको लोकः ” हा अनुभव सगळीकडे येतो. हिंदुस्थानां-तील पालक आपली जबाबदारी ओळखीत नाहीत, घरामध्ये गृह-शिक्षण मिळत नाही, सर्व तरुण पिढी सरकारच्या हातांत, अशा स्थितींत हिंदुस्थानचा विद्यार्थिवर्ग सर्व दृष्टीनें कसा खंगत आहे हें सांगावयास नकोच. हिंदुस्थानच्या उद्धाराकरितां तरणे बांड जवान पुढें यावयास पाहिजेत, असें जो तो कंठशोष करून सांगत

आहे; पण राष्ट्रकार्यास लागणारे धडाडचे सामर्थ्य जर तरुण पिढीत नसेल तर कसा राष्ट्रोद्धार होणार ? राष्ट्रांतलि पुढाऱ्यांचे तप व त्याग यांच्या प्रभावाने पुष्कळ तरुण राष्ट्रकार्यसन्मुख होत आहेत, हे सुचिन्ह आहे. तरुणांनी विद्यार्थिदशेत कसे वागावे, विद्यार्थिधर्माचे अनुष्ठान कसकसे करून आपली योग्यता वाढवावी, सनातन-धर्म-प्रतिपादित इहपरसुख कसे संपादन करावे हे या विद्यार्थिधर्मात सांगावयाचे आहे.

सोळा वर्षांपासून ते पंचवीस वर्षांपर्यंतचे सर्व विद्यार्थी आमच्या या विषयाचे अधिकारी आहेत. सर्व हिंदु आणि हिंदूतर विद्यार्थिसुद्धा या विद्यार्थिधर्माप्रमाणे वागले तर त्यांचेही कल्याण झाल्याशिवाय राहणार नाही. मुद्दा इतकाच की, सोळा ते पंचवीस वर्षांपर्यंतचा सर्व विद्यार्थिवर्ग डोळ्यांपुढे ठेऊन त्याला अनुकूल अशाच विद्यार्थिधर्मातील विषयांचे विवेचन या पुस्तकांत केले आहे. विद्यार्थी सोळा वर्षांचा होईपर्यंत त्याला बरे वाईट समजण्याची पात्रता नसते. अर्थात् तोंपर्यंतची जबाबदारी पालक व शिक्षक यांवर पडते म्हणून त्यांनीहि या पुस्तकांतील विषयाकडे अवश्य लक्ष्य द्यावे, अशी त्यांना विनंति आहे.

“ अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत ” म्हणजे आठव्या वर्षी ब्राह्मणाच्या मुलाला विद्येकरितां गुरूच्या स्वाधान करावे असा दंडक प्राचीन काळी होता. ही उपनयनाची म्हणजे गुरुगृहीं विद्यार्थ्यांस ठेवण्याची मर्यादा क्षत्रिय वैश्यांच्या बाबतीत वाढविलेली आहे. हल्ली चातुर्वर्ण्य विस्कळित झाले असून निराळी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे, म्हणून आम्ही सरसकट आठव्या वर्षी सर्व मुलांना शाळेत घालावे असे म्हणतो. आठ वर्षांपर्यंत मुलांचे वर्तन “ कामचार—कामभक्ष—कामक्रोड ” म्हणजे वाटेल तसे वागावे, वाटेल ते खावे आणि वाटेल तितके उनाडावे, असेच पाहिजे. हल्ली मुलांमुलींना पांचव्या वर्षांपासून शाळांमध्ये डांबण्याची चाल आहे. मुलाला शाळेत कां घालावयाचे तर मुलगा घरी वाडपणा करितो म्हणून ! हिंदुस्था-

नांतल्या आईबापांना आपल्या मुलांना कसें आवरावे हे समजत नाहीं, ह्मणून सरकारानें अवघ्या पांच वर्षांच्या कोंकरांना डांबण्या-करितां हे शाळारूपी कोंडवाडेच निर्माण केले आहेत कीं काय कळत नाहीं !!! आधीं हिंदुस्थानांतील पोरें अजागळ आहेत, त्यांत एकादें पांच वर्षांचें बाळसेदार गुटगुटित पोर जरा इकडे तिकडे उनाडूं लागलें कीं बाप ह्मणतो “ थांब लेका, तुला शाळेंत डांबतो ”

इतक्या लहानपणीं आईबापांनीं मुलांना शाळेंत घालणें हे त्या मुलाच्या व राष्ट्रांतील संपत्तीच्या दृष्टीनें हानिकारक नाहीं काय ? पण गृहशिक्षण देण्याची पात्रता फार थोड्यांना आहे ह्मणून हा परिपाठ पडत आहे. हिंदुस्थांतील शिक्षणपद्धतींत, शिक्षणाच्या धोरणांत व ध्येयांत इष्ट ती सुधारणा होईपर्यंत लहान घोरान्या प्रारब्धांत कोंडवाडा लिहिला असून तो त्यांची खच्ची करित आहे, असें मोठ्या दुःखानें ह्मणावें लागतें. आईबापांना व पालकांना इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, कृपा करून शक्य तोंवर मुलांना आठ वर्षांपर्यंत शाळेंत घालूं नये. “ उगीच उनाडतात तर काय करावें ? ” असें कोणी विचारतील तर त्याला उत्तर इतकेंच कीं, तीं आठ वर्षांपर्यंत जितकीं जास्त उनाडतील तितकीं जास्त शहाणीं होतील. आठ वर्षांपर्यंतच्या उनाडण्यानें मुलें कधींही बिघडणार नाहीत, अशी आर्हणी ग्वाही देतो. मुलें बिघडावयाचें वय हे पुढेंच असतें. त्यावेळीं कोणीहि पालक लक्ष्य देत नाहीत, असा खरा व्यवहार आहे. लहानपणीं अत्यंत उनाड, अगदीं अर्क, गांवावरून ओंवाळून टाकलेलीं मुलेंच पुढें मोठीं कर्तृत्ववान् होतात, असें अनुभवास आलें आहे. बाजीराव, परशुरामभाऊ, शिवाजी, क्लाइव्ह हे सगळे अत्यंत ब्रात्य व खोडकर मुलगे होते. लहानपणीं बुद्धीचा विकास ब्रात्यपणांतच व्हावयास पाहिजे ह्मणजे तरुणपणीं त्या बुद्धीला योग्य बळण लागल्यास ती प्रभावशाली होते, आठव्या वर्षीं मुलाला शाळेंला घाललें तर अवघ्या दोन वर्षांत त्याचें प्राथमिक शिक्षण संपेल. आणि सतराव्या वर्षींच आपल्या मुलानें मॅट्रिक पास व्हावें असें

जें आईबापांस वाटतें तेंही साध्य होईल, आईबाप व पालक ही विनांति ऐकतील काय ?

गुरुगृहीं जाऊन बारा वर्षे अध्ययन करावें असा जो पूर्वांचा नियम त्यास हल्लीं अपवाद नाहीं. बी. ए. होण्याला हल्लींही बारा-वर्षे घालावीं लागतातच. ह्यणजे बारा ते पंचवीस हीं तेरा वर्षेच खऱ्याखऱ्या विद्यार्थिदशेचीं असतात. आयुष्याची मर्यादा “ शतायुर्वै पुरुषः ” अशी धरून चालण्याचें प्रयोजनच उरलें नाहीं. तथापि जें कांहीं आयुष्य असेल त्यांतला हा पहिला भाग ह्यणजे आयुष्यरूपी इमारतीचा पाया जितका भक्कम असेल तितकी इमारत मजबूत होते आणि पुष्कळ दिवस टिकते. भुसभुशीत पायावर उभारलेली इमारत केव्हां टांसळेल याचा नेम नसतो. व्यापारी भाषेंत बोलावयाचें तर यावेळीं भांडवल जमा करावयाचें असतें. पंचवीस वर्षांनंतरच्या आयुष्यांत जे जे व्यापार किंवा जे जे व्यवहार करावयाचे असतात, त्यांना लागणारें भांडवल विद्यार्थिदशेतच जमवावयाचें असतें. हें न जमविलें तर पुढें दिवाळखोर व्यापार्याप्रमाणें फट्फजीती होते. विद्यार्थी पंचवीस वर्षांचा झाला ह्यणजे त्याचा अभ्यास संपला, त्याचें समावर्तन झालें, आणि तो नव्या जगांत आला असें ह्मटल्यास चालेल. नव्या जगांत येणाऱ्या नव्या माणसास जे धकाधकाचे मामले करावयाचे असतात, त्याकरितां अनेक प्रकारचे सद्गुण लागत असतात. विरुद्ध परिस्थितीशीं झगडून जो आपलें घोडें पुढें दामटतो आणि कार्य यशस्वी करून दाखवितो. त्यासच कर्ता पुरुष ह्यणतात. **उदंड स्वस्तिची कामें । मर्द मारून जातसे । नामर्द काय तें लंडी । सदा दुधीत लालची ।** असें श्रीसमर्थानीं मर्द माणसाचें लक्षण केलें आहे. हा मर्दपणा विद्यार्थिदशेतच मिळवावयाचा असतो. काटकपणा, कणखरपणा, शौर्य, साहस, धाडस, करारीपणा, निश्चय, चिकाटी, दया, परोपकार, शांति अशा मानवी अंतःकरणांतिल निरनिराळ्या वृत्तींचा परिपोष याच काळांत करावयाचा असतो. हिंदवीस्वराज्य-संस्थापक

श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज यांनीं भावो करामतीला उपयुक्त असें लोखंडासारखें शरीर लहानपणांचि कमावलें होतें.

मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ॥

अशी घोषणा करणाऱ्या श्रीसमर्थानीं बाराव्या वर्षांचि घराबाहेर पडून चोवसि वर्षांपर्यंत पंचवटींत राहून तपश्चर्या पूर्ण केली होती.

मनुष्य हाटला कीं, सद्गुण व दुर्गुण हे दोन्ही त्याच्या ठिकाणीं असतातच. कांहीं केल्या न जाणारे असे दुर्गुण थोडेच असतात. दुर्गुण आणि दुष्ट संवयी नाहींशा करून सद्गुण आणि चांगल्या संवयी शिकणें हेंच खरें विद्यार्थिदर्शेंतील कर्तव्य आहे. कुंभाराच्या चाकावर असलेल्या मातीच्या गोळ्याला पाहिजे तसा आकार जसा देतां येतो आणि कच्च्या मडक्याला ठोकून ठोकून जसें चांगलें बनवितां येतें तशीच गत विद्यार्थिदर्शेंतील आयुष्याची आहे. पक्क्या मडक्यावर कोणताही संस्कार होत नाही. तसेंच निबर वयांत कोणतेही नवीन सद्गुण किंवा कोणत्याही नवीन संवयी ग्रहण केल्या जात नाहीत. उलट, 'सकल अवगुणा माजि अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण । असा अनिष्ट मनःसंकल्प त्या वयांत होऊं लागतो. दुर्गुणांना सद्गुणांचे पोषक बनविण्याचें सामर्थ्य तारुण्यांतच असतें. सुवासिक आणि असुवासिक अशीं दोन प्रकारचीं फुलें माळ्याजवळ असतात. तथापि माळ करतांना माळी मधून मधून तीं फुलें ओवितो आणि एकंदरींत चांगली मालिका तयार करितो. विद्यार्थिदर्शेंत दुर्गुण कसे घालवावे निदान त्यांना सद्गुणपोषक कसें बनवावे हें शिकावयाचें असतें.

प्रवेश परीक्षा पास झाली ह्मणजे विद्यार्थी कोणतेही उच्च-शिक्षण घेण्यास लायक समजला जातो. विद्यार्थिदर्शा संपल्यावर जगांतील उच्च शिक्षण घेण्यास प्रारंभ झाला असें समजावें. प्रवेश-परीक्षेंत एकादा विषय कच्चा असला तर पुढें कितली नडतें

याचा अनुभव सर्वास असतोच. अभ्यासेचि प्रगट व्हावें ।
 नातरी गुप्तचि असावें । या समर्थोक्तीप्रमाणें जगांत येण्यापूर्वी
 पूर्ण अभ्यास झाला पाहिजे. जगांत आल्यानंतर आयुष्य-नौकेवर
 निरनिराळीं वादळें तिला बुडविण्याकरितां येत असतात. तीं सर्व
 नार्हाशीं करण्याचें सामर्थ्य अंगांत असेल तरच ती नौका वाटेल
 तिकडे झुकत नाही. एवंच या विद्यार्थिदशेमध्ये भावी आयुष्या-
 करितां लागणारें भांडवल, सद्गुण, शक्ति, संवयी, बुद्धिबल, शरी-
 रबल, तपोबल, अशा सर्व प्रकारच्या साधनांची जोड करावयाची
 असते. ही सोन्याची संधि जे गमावितात त्यांना पुढें पश्चात्ताप-
 पूर्वक 'ते हि नो दिवसागताः' असें रडण्याची पाळी येते. ही
 पाळी येऊं नये ह्मणून पंधरा ते पंचवीस वर्षांच्या विद्यार्थ्यांनीं
 आयुष्याच्या नकाशांत विद्यार्थिदशा हें किती महत्वाचें स्थान आहे,
 हें पुनः पुनः घडावें. आपण कोण आहोंत, आपल्याला विद्यार्थिदशेंत
 काय करावयाचें आहे, काय मिळवावयाचें आहे, काय सोडावयाचें
 आहे, काय जोडावयाचें आहे, याची टांचणी, याची जाणीव
 निरंतर ठेवावी ह्मणजे त्यांजवर पश्चात्तापाचा प्रसंग येणार नाही.

प्रकरण दुसरें.

आयुष्याचें ध्येय किंवा साध्य.

पहिल्या प्रकरणांत विद्यार्थिदशेचें महत्व सांगितलें. आतां या
 प्रकरणांत विद्यार्थ्यांनीं आयुष्याचें ध्येय काय ठेवावें, तें कसें
 ठरवावें याचा विचार करूं.

सनातन वैदिक धर्माप्रमाणें आयुष्याचें ध्येय अभ्युदय व निःश्रे-
 यस ह्मणजे प्रपंच व परमार्थ हें ठरलेलें आहे. अभ्युदय ह्मणजे

ऐहिक उत्कर्ष आणि निःश्रेयस ह्मणजे पारलौकिक मोक्ष-विद्यार्थ्यांना मोक्षाची किंवा ईश्वरप्राप्तीची कल्पना एकदम कळणार नाही. तथापि अभ्युदय ह्मणजे आपला, समाजाचा आणि राष्ट्राचा ऐहिक उत्कर्ष व्हावा ही गोष्ट प्रत्येकाला कळण्यासारखी आहे. अर्थात् विद्यार्थ्यांनी अव्यक्तापेक्षां व्यक्त ह्मणजे दळदळीत दिसणारे ध्येय डोळ्यापुढे ठोविले पाहिजे व ते ध्येय आपल्या आयुष्यांत अखंड धडपड करून मिळविण्याची इच्छा धरली पाहिजे.

मानवी आयुष्य “ शतायुर्वै पुरुषः ” या श्रुतिवाक्याप्रमाणे शंभर वर्षे आहे. या शंभर वर्षांपैकी पहिली पंचविशी विद्यार्थि-दशेच्या वाटणीला येते. या पंचविशींतच विद्यार्थ्यांनी आपले ध्येय ठरवून कामास प्रारंभ केला तर भावी आयुष्यांत ते ध्येय हस्तगत करून घेतां येतें. कारण ध्येय हा शब्द आंतर-वाचक आहे. ध्येय आणि व्याप्ता यामध्ये वरेंच अंतर आहे, व ते असले पाहिजे. या दोन वस्तूंमध्ये अंतर नसेल तर आयुष्यांत कांहीं प्रसन्नताच राहणार नाही. मनुष्याला अकालीच कृतकृत्यता वाटू लागली तर त्याच्या हातून काय होणार ? किंवा कृतकृत्यतेच्या उलट पूर्ण निराशा किंवा गडद अंधःकार डोळ्यांपुढे असल्यास तेही वाईटच. दुर्दैवाने हिंदुस्थानांत दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, उद्वेग, निराशा, चिंता यांचे पूर्ण साम्राज्य आहे. पारतंत्र्यपंकांत रुतलेल्या या राष्ट्राला साडेसाती भोंवत आहे; त्यामुळे हिंदुस्थानच्या लोकांच्या आयुष्यांतच एका दृष्टीने काव्य आणि सौंदर्य राहिलेले नाही. हिंदुस्थानांतली निरक्षर साक्षर, अशिक्षित सुशिक्षित, अज्ञ सुज्ञ, लहान मोठे, कोणतेही घटक घेतले तरी त्यांच्यापुढे कांहीं स्पष्ट ध्येय आहे असें, क्वचित् आढळेल. जगणे, जिवंत राहणे, पोट भरणे याची चिंता प्रत्येकाला आहेच, पण या शरीर-धारणेच्या अथवा कुटुंब-पोषणाच्या पलीकडच्या कांहीं गोष्टी करण्याची इच्छा असलेली दिसत नाही. यदृच्छेने सर्व कार-भार चाललेले आढळतात, आणि ते होतां होतां जे कांहीं थोडे-बहुत आयुष्य देश आणि धर्म यांच्या वाट्यांला येईल ते येईल. ठरीव,

आंखीव, रेखीव, कार्यक्रम अथवा स्पष्ट ध्येय आणि त्याकरितां अह-
निश चिकाटी व दीर्घाद्योग या गोष्टी दुर्मिळ झालेल्या आहेत. सर्व
सामान्य समाजांतिल चांगल्या लोकांची ही स्थिति ! तर मग
विद्यार्थीवर्गांत भावी आयुष्याच्या उज्ज्वल ध्येयाची कितीशी
कल्पना असेल हें सांगावयास नकोच.

हल्लींच्या विद्यार्थ्यांमध्ये एक मोठा दोष निरपवाद आढळतो,
तो हा कीं, ते आपल्या आयुष्याच्या ध्येयाचा बिलकुल विचार
करीत नाहींत. “मी जन्माला कोठें आलों, माझ्या आयुष्यांत
मला काय करितां येईल, मजवर काय जबाबदारी आहे ? ”
याचा विचार कोणी करीत नाहींत. मराठी शाळा झाली कीं, इंग्रजी
शाळेंत जाणें, ती संपली कीं कॉलेजांत जाणें, तें आटपलें कीं
जी नोकरी डोळ्यापुढें दिसेल तिच्यावर पतंगाप्रमाणें एकदम
झांप टाकणें, अशी या विद्यार्थ्यांची शोचनीय स्थिति आहे.
पुष्कळ विद्यार्थ्यांची गंमत अशी होते कीं, त्यांना बयाच्या पंचवीस
वर्षांपर्यंत आपण कोण आहोंत, आपली कुवत काय आहे, आप-
ल्याला साधनांची अनुकूलता किती आहे, आपल्यांत कर्तृत्व किती
आहे याचा अंदाज ह्मणून नसतो. गद्धेपंचविशींच्या भरांत व
सर्वज्ञपणाच्या घमेंडींत हे असले आत्मप्रत्ययशून्य विद्यार्थी भल-
तीच महत्वाकांक्षा धरितात; आणि ती साध्य झाली नाहीं ह्मणजे
समाजास दोष देत देत अगदीं कुत्सित व क्षुद्र बुद्धीच्या मंदिरांत
जाऊन दडून बसतात. विद्यार्थी बी. ए. झाला कीं, त्यांच्या
महत्वाकांक्षेच्या लाटा अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स वगैरे
देशांला जाऊन आदळतात. परदेशांत जाऊन काय करावयाचें,
काय शिकावयाचें हें जरी ठरलेलें नसलें तरी चालतें. परंतु परदे-
शांत जाण्यांतच त्यांना मोठा पुरुषार्थ वाटतो. कल्पनासृष्टींत कांहीं वेळ
मौज असते. पुढें व्यवहाराच्या क्षेत्रांत उतरल्यावर ह्मणजे परदेशाला
जाण्याची तयारी करण्याची वेळ आली कीं—सर्वच गडबडतें. श्रीमंत
विद्यार्थी सोडून दिला तर मध्यम स्थितीतील विद्यार्थ्यांस परदेशांत

जाण्याकरितां लोकांपुढें याचना करण्याचा प्रसंग येतो. 'परदेशांत जाऊन आपण काय बहादुरी करणार ? अमेरिका किंवा इंग्लंड देशांत जाऊन तुम्हीं देशाच्या सांपत्तिक स्थितींत कांहीं भर टाकणार ? अथवा बॅरिस्टर आणि डॉक्टर होऊन आणखी दोन चार अक्षरें नांवापुढें लावून आमच्याच लोकांना जास्त लुबाडण्याचा : धंदा आरंभणार ? ' असे प्रश्न कोणी केल्यास रोखठोक उत्तर देण्याची मारामारच पडते. परदेशांत जाणें, आणि तेथून अमुक एक गोष्ट इतक्या दिवसांत नक्की शिकून येणें व स्वदेशांत आल्यावर अमुक गोष्ट साध्य करण्याकरितां प्रयत्न करणें, हें पूर्वीं ठरविलेलें नसल्यामुळें पुष्कळांना पैसे जमवितांना खूप त्रास पडतो. एकादे बहादूर पैसे जमवून परदेशीं गेले, तर तेथें " विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम् " अशी त्यांची गत होते. एका उद्देशानें परदेशीं जावें, तेथें गेल्यावर कांहीं निराळेंच शिकवें व करावें, स्वदेशीं आल्यावर येथील कामाचा व तेथील शिक्षणाचा कांहीं संबंध नाही, अशा स्थितींत पुष्कळांचीं आयुष्यें व द्रव्य हीं व्यर्थ जात आहेत. पैसे न मिळाले ह्मणजे मग स्वावलंबनाचे विचार डोक्यांत घोळूं लागतात. स्वावलंबन हा शब्द उच्चारल्याबरोबर कांहीं अंगीं स्वावलंबन येत नाही. त्याची पूर्व तयारीच असावी लागते. तशी तयारी नाही, निश्चित ध्येय नाही, आणि जवळ पैसा नाही अशा स्थितींत पुष्कळ दिवस व्यर्थ गेले ह्मणजे मग अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, तुर्कस्थान, अफगाणिस्थान या देशांवरून उड्या मारीत, कल्पना तरंग, हिंदुस्थानांतील आपल्या गांवच्या किंवा आसपासच्या इंग्रजी शाळेच्या मास्तरकीपर्यंत येऊन थडकतात ! शेवटीं कांहीं तरी करून उदरभरण करणें येवढेंच देशकार्य शिष्टक रहातें ! आर्ही आमच्या संस्थेच्या प्रचाराचें कार्य करित असतांना दुसरा एक चमत्कार पाहिला. तो चमत्कार ह्मणजे हा की, प्रत्येक कोर्ट असलेल्या गांवीं हल्लीं वकीलांची अगदीं रेलचेल होऊन एल्. एल्. बीच्या पदवीची किंमत जो तो आपल्या

मनानें एक विशिष्ट ठरवितो आणि ती किंमत आली नाही की, ज्या वकीलांना पैसे मिळत असतात त्यांचा तो मत्सर करित बसतो. परिस्थितीचा, आपल्या कर्तृत्वाचा, भोक्तृत्वाचा किंवा गुणावगुणांचाहि विचार न करितां केवळ कुतर्काभ्यास करण्यांत चांगली शिकलीं सवरलेलीं माणसें दंग झालेलीं पाहून खेद वाटतो ! एल्. एल्. बी. झाल्यावर वकीलीच करण्याची आणि तीं इतके पैसे मिळालेच पाहिजेत, असा एकदां ग्रह बनलेला असतो तो तर सिद्धीस जात नाही व दुसरें कांहीं तरी करणें हलकें वाटतें किंवा मनाला हलकें न वाटलें तरी शरीरामध्ये तें करण्याची पात्रता नसते. कारण, पाहिजे तें करणें, व तें आंग मोडून करणें यांची संवय त्या शरीराला नसते. शेवटीं अपेक्षेप्रमाणें पैसा नाही, हणून संसारही नीट नाही. शारीरिक दुर्बलतेमुळे देशकार्यही नाही, असा प्रकार होऊन अखेर “ इतो भ्रष्टस्ततोभ्रष्टः ” हा परिणाम होतो.

वरील उदाहरणें देण्याचा उद्देश इतकाच की, विद्यार्थीदशेमध्ये ध्येय अथवा साध्य ठरलेलें नसतें. जें ठरलेलें असतें, तें प्रवाहपतित असतें. बी. ए. व एल्. एल्. बी. होऊन नोकरी करणें व वकीली करणें या ध्येयांत परिस्थितिमुळे आतां बिलकुल जिवंतपणा उरलेला नाही. वेदशास्त्रशाळेंत जे प्रौढ विद्यार्थी शिकत असतात, त्यांच्या पुढेही कांहीं परतंत्र राष्ट्रांतलि तरुणांना साजेसें ध्येय नसतें. पुराण, कीर्तन व शास्त्रें पढविणें हीं ध्येयें मेलेलीं असल्याप्रमाणेंच आहेत. त्यांत नवीन अभिनिवेश, नवीन आक्रम, नवीन चढाई, मिशनऱ्या प्रमाणें कां होईना, पण धार्मिक जयिष्णुवृत्ति कुठेही आढळत नाही. व्यापार, डॉक्टरी, कारखाने, कंत्राटे, शेतकी, सराफी अशा निरनिराळ्या व्यवहारांत असणाऱ्या तरुणांनीही त्या शाखेंतील उच्च ध्येय दृष्टीपुढें ठेवलेलें नसतें. मनुष्यानें आपलें साध्य एकदां निश्चित केलें की, मग तो साधनेंही शोधूं लागतो. साध्य निश्चित ठरल्याशिवाय साधनें ठरत नाहींत हणून सर्व विद्यार्थ्यांनीं वयाच्या सोळा सतरा वर्षांपासून हणजे सामान्य शिक्षण झाल्यानंतर

आपल्या ध्येयाचा विचार करण्यास लागले पाहिजे. विसावे वर्षी जरी ध्येय निश्चित ठरले तरी पंचविसाव्या वर्षीपर्यंत साधन-सामुग्री जुळवितां येते. कोणत्याही सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांनी निदान वयाच्या सव्विसाव्या वर्षी उद्योगास लागलेच पाहिजे. आमच्या मते इतर देशांच्या मानाने ही वयोमर्यादा जास्तच आहे. कारण हिंदुस्थानच्या लोकांच्या आयुष्याचा विचार करितां सव्विसाव्या वर्षी तारुण्य अतिक्रान्त होते. जगांत जी कर्तृत्ववान् माणसें झालीं त्यांचा इतिहास पाहिला तर त्यांनीं विशीवाविशींच्या सुमारासच धकाधकीच्या मामल्यांत उड्या टाकल्याचें दिसेल. फार कशाला, आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर बाजीरावानें बावीसाव्या वर्षी, नानासाहेबानें एकोणीसाव्या वर्षी, थोरल्या माधवरावानें सतराव्या वर्षी पेशवाईचे कारभार हातीं घेतले होते. विश्वासराव तर वयाच्या सोळाव्या वर्षीच मोठमोठ्या मोहिमा करूं लागला होता. लॉर्ड क्लेव्हचेही उदाहरण असंच आहे. १७८४ मध्ये ज्या तरण्या जवानानें इंग्लंडच्या मुख्य प्रधानकीचीं सूत्रे हातीं धरलीं तो तेव्हां अवघ्या तेरास वर्षांचा होता. सारांश तारुण्याच्या जोमांत तडकाफडकीनें व वेगुमानिपणें जें काम होतें तें पोक्तपणांत होत नाहीं. समर्थ रामदास स्वामींची नजर विशीवावशींच्या तरुणांवरच होती. मुख्य मुद्दा इतकाच कीं, -अपवाद ह्मणूनच कांहीं उदाहरणें सोडून दिलीं तरी-**पंचवीस सव्वीसाव्या वर्षी हिंदुस्थानच्या प्रत्येक विद्यार्थ्यानें मनुष्य बनून कामास लागले पाहिजे.** मनुष्य बनून असें ह्मणण्याचें कारण विद्यार्थ्यांना पुस्तकसृष्टीच्या बाहेरची प्रत्यक्ष व्यवहारसृष्टी माहीत नसते. विद्यार्थ्यांनीं काय वाटेल तें करून सव्वीसाव्या वर्षी कामास लागावयाचें असा निर्धार केला तरच यापुढें हिंदुस्थानाच्या उद्धाराची कांहीं तरी आशा आहे.

एका दृष्टीनें हिंदुस्थानांत नैराश्याच्या अरण्यांत ध्येयाची वाट चोखाळणें जसें कठीण आहे, तसेंच त्याच अरण्यांत थोडासां रुळ-

लेला आणि मळलेला असा स्वराज्य-संपादनाचा धोपट मार्गही स्पष्ट आहे. हिंदुस्थानच्या भाग्यवान् तरुणांचे उच्चांचे ग्रह आज त्यांच्यापुढे अनेक प्रकारचीं कामें यशस्वी करण्याकरितां ठेवीत आहेत. स्वराज्य-रक्षणापेक्षां संपादनाची किंमत जास्त आहे. स्वराज्य-संपादनाकरितां जितका स्वार्थत्याग करावा लागतो, त्या मानानें पुढच्या स्वास्थ्याच्या काळांत तो कमी होतो असें वाटतें. घरगुती व्यवहारांत कांहीं जोडीचे तर कांहीं मोडीचे दिवस असतात. मोडीच्या दिवसांत घरांत जें कांहीं असेल नसेल तें मोडून जगावयाचें असतें. हिंदी राष्ट्राला आज त्यागाच्या व स्वावलंबनाच्या तत्वावर उभें राहावयाचें आहे आणि स्वराज्य मिळावावयाचें आहे; ही गोष्ट सूर्यप्रकाशवत् सिद्ध आहे. हिंदुस्थानच्या तरुणांनीं पक्कें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, राष्ट्रामध्ये अनेक कार्ये आपल्या करितां वाट पहात आहेत. फक्त कोणतें कार्य, किती स्वार्थत्याग व किती शरीर-सामर्थ्य पाहिजे यांचाच विचार विद्यार्थ्यांनीं केला पाहिजे. आज हिंदुस्थानास काय पाहिजे, असें कोणी विचारल्यास, हिंदुस्थानाजवळ आहे काय, -असा उलट प्रश्न करितां येईल ! कारण हिंदुस्थानांत हिंदुस्थानांतल्या व जगांतल्या निरनिराळ्या व्यवहारांत पडून ते व्यवहार सिद्धीस नेणारीं जोमदार कर्तीं माणसें पुष्कळ पाहिजे आहेत. त्यांनीं चढाईनें आपआपलीं कार्ये सिद्धीस नेलीं पाहिजेत. लेखक, वक्ते, कवी, वीर, मुत्सद्दी, उपदेशक, धर्मप्रणेते, व्यापारी, संशोधक, शिल्पशास्त्री, गवई, शेवकरी, असे एक ना दोन अनेक प्रकारचे लोकें राष्ट्रास पाहिजे आहेत, मात्र त्या सर्वांची इच्छाशक्ति एकवटून त्यांचा स्वराज्याचा कामां उपयोग झाला पाहिजे.

हिंदुस्थानच्या महासभेनें आतां राष्ट्राचेंच ध्येय निश्चित केले आहे. व्यष्टी आणि समष्टी यांच्या हिताचा विचार करतां समष्टिहितांत व्यष्टिहित गतार्थ होतें; म्हणून राष्ट्रांतलि तरुणांनीं राष्ट्रीय ध्येयाशींच आतां एकरूप होऊन गेले पाहिजे. हिंदुस्थानावर आलेल्या सर्व आपत्तींचें निरसन एकाच गोष्टीनें होणार आहे, आणि ती गोष्ट

हटली हणजे स्वराज्य ही होय. हिंदी राष्ट्रांतील तरुणांपुढे एवढे मोठे उदात्त ध्येय असतां ' उभा कल्पवृक्षातळीं दुःख वाहे ' असा प्रकार कां व्हावा ? वास्तविक उच्च आणि उदात्त असं हें ध्येय काबीज करण्याकरितां प्रवळ महत्वाकांक्षेनें पुष्कळ तरुण पुढे सरसावले पाहिजेत; परंतु अद्याप तसें दिसत नाही, याचें कारण त्यांचें अज्ञान हें होय. हिंदी राष्ट्रांच्या ध्येयाशीं समरस होऊन राष्ट्रांच्या सर्वांगीण उन्नतीकरितां आपणास जेवढे जबरदस्त श्रम करितां येतील तितके करण्याची महत्वाकांक्षा विद्यार्थ्यांनीं धरली पाहिजे. नैराश्यवाद फेंकून दिला पाहिजे. निरुत्साहीपणा टाकला पाहिजे. " कसें करूं काय करूं " या मंत्राची हकालपट्टी केली पाहिजे. ज्या ईर्ष्येनें व भावनेनें चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याकरितां मराठे चहूंदेश आक्रमण करीत होते, त्याच जोमानें निरनिराळे कार्यव्याप अंगावर घेण्यास तरुणांनीं पुढे झाले पाहिजे. श्रीसमर्थ रामदास स्वामी हणतात त्याप्रमाणें " उदंड उपासनेचीं कामे । लावीत जाधीं नित्य नेमों ॥ किंवा " अभ्यासचि प्रगट व्हावें । ना तरी गुप्तचि असावें ॥ " हें तत्व लक्ष्यांत बाळगून ज्या ज्या शाखेत आपल्याला उत्तम काम करितां येईल ती ती शाखा विद्यार्थ्यांनीं ठरविली पाहिजे. सहस्रभोजनामध्ये एकट्या व्यक्तीला सर्व पंगती कांहीं वाढतां येणार नाहींत, हणून त्यानें एक पंगत आपल्या वांटणीस घेतली पाहिजे, हणजे काम सोपें जातें. धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक, औद्योगिक, वाङ्मय-विषयक निरनिराळीं कामे निरनिराळ्या लोकांनीं वांटून घेतलीं पाहिजेत. हिंदुस्थानचें साध्य स्वराज्य, त्याचीं साधनें अनेक, मी त्यांपैकीं अमुक एक साधन हस्तगत करीत मरणार, अशा निर्धाराने तरुण निपजले पाहिजेत. हणून विद्यार्थ्यांनीं आपलें कार्य व ध्येय निश्चित ठरविलें पाहिजे.

नोकऱ्यांच्या चलचलाटीचा काळ आतां गेला आहे. मेषपात्र वृत्ति सोडण्याचे दिवस आतां आले आहेत. ' काकोऽपिजीवतिचिराय वलिंच भुंक्ते ' अशा वृत्ति आतां मारून टाकल्या पाहिजेत. उलट

‘ यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजतिचंद्रमाः । यावत्प्लवायते वायुस्ताव-
जीवजयायंच ’ ॥ या श्लोकांत सांगितल्या प्रमाणें **जय मिळवि-
ण्याकरितां यापुढें जगावयाचें आहे** आणि तें यावच्चंद्रादि-
वाकरौ कीर्तिदेहानें जगायचें आहे, हें विद्यार्थ्यांनीं लक्ष्यांत ठेवावें.
हिंदू संस्कृति ही मनुष्याला उच्च ध्येयाकरितां जग, असेंच सांगते.
क्षुद्र विषयसुखें, मानापमान, मोठेपणा यांच्या पलीकडे दृष्टि पांचवून
उच्च ध्येय साधण्याकरितां जीवित तृणवत् मानलें पाहिजे. जीविताकरितां
जीवित नाहीं. तें स्वराज्य, साम्राज्य, ब्रह्मानुभव अशाकरितां आहे.
आत्मा अमर व देह नश्वर हा सिद्धान्त,—ध्येय एका जन्मांत हस्तगत न
झालें तर अनेक जन्म घेऊन तें प्राप्त करून घे पण अर्धें सोडूं
नकोस,—हाच उपदेश करित आहे. या उपदेशाप्रमाणें उच्च व स्पष्ट ध्येय,
आणि त्याकरितां अहर्निश दीर्घोद्योग विद्यार्थ्यांमध्ये दिसावयास नको
काय ? विद्यार्थीदशेंत दुर्गुण, दुरिच्छा, दुष्ट संवयी यांच्यावर जय मिळवून
नंतर सामाजिक, धार्मिक, राजकीय हितशत्रूंवर जय मिळवावयाचा—
आणि तो वयाच्या शंभर वर्षांपर्यंत जगून धडपड करून मिळवाव-
याचा—असें सर्व विद्यार्थ्यांना हिंदुसंस्कृति सांगत आहे. राष्ट्रांतलि
विद्यार्थ्यांनीं आपण राष्ट्रीय—सभेनें ठरविलेलें ध्येय हस्तगत करणार,
शंभर वर्षे जगणार, अंतर्बाह्य शत्रूंवर जय मिळविणार आणि त्या-
करितां एका दिशेनें, अमुक एका क्षेत्रांत अखंड कार्य करित राह-
णार, असेंच ठरविलें पाहिजे. विद्यार्थ्यांनीं पोटाव्यतिरिक्त असें
कांहींच ध्येय न ठेविलें तर त्यांच्या आयुष्यांतलि स्वारस्य जाणार
आणि त्यांच्या आयुष्याला सहारा वाळवंटाची दशा प्राप्त
होणार !

येथें जातां जातां हेंही सांगितलें पाहिजे कीं, विद्यार्थ्यांच्या
आयुष्यांचें ध्येय ठरविण्याचें कामीं पालक व शिक्षक हेही जबाबदार
आहेत; मात्र ते लहानपणीं आहेत. आईबापांनीं विद्यार्थ्यांच्या
मनावर लहानपणीं चांगले संस्कार केले तरच पुढील आयुष्यांत
त्यांचें कल्याण होईल. पण हिंदुस्थानांतलि आईबाप ह्मणजे केवळ

जन्महेतु आणि शिक्षक हणजे केवळ उदरभरणदृष्टि * असें असल्यामुळे हिंदुस्थानच्या तरुण पिढीची दुर्दशा होत आहे. क्षुद्रवासना अल्पसंतुष्टपणा, मात्सर्य आणि एकांडे शिलेदारपिणा या दुर्गुणांच्या वादळांत सांपडलेले शिक्षक व आईबाप विद्यार्थ्यांच्या डोक्यांत काय भरवितील याचा नेम नाही. तथापि तरुण विद्यार्थ्यांनी या सर्व आपत्तींना तोंड देऊन, देश, काल, परिस्थिति लक्ष्यांत घेऊन आपले साध्य ठरविले पाहिजे. साध्यानुरूप साधनें कोणकोणतीं व तीं कसकशीं मिळवावीं याचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.

प्रकरण तिसरे.

साधन-विचार.

दुसऱ्या प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें विद्यार्थ्यांनीं आयुष्याचें ध्येय अथवा साध्य निश्चित केल्यावर साध्यानुरूप साधनाची जमवा-जमव करावी. साध्य आणि साधनांचा योग्य मिलाफ झाला हणजे साध्य योग्य वेळीं हस्तगत होतें. साध्य एक आणि साधन भलतेंच असा पुष्कळ प्रकार पुष्कळ विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यांत दिसतो. आज एक धंदा तर उद्यां दुसराच धंदा; परवां आणखी कांहीं असे तेरड्याचे रंग दररोज बदलत गेले हणजे आयुष्य फुकट जातें व एका व्यवसायांत तपश्चर्या होऊन जो अधिकार मिळावयास पाहिजे तो मिळत नाही. चांगला आवाज आहे, लहानपणीं गायनाकडे लक्ष्य दिलें नाही, आणि प्रौढपणीं कीर्तनकार होण्याची किंवा गवई होण्याची हुक्री आली तर त्याचा काय उपयोग? लहानपणीं शरीर-सामर्थ्याकडे दुर्लक्ष्य केलें आणि प्रौढ वयांत उन्हातानांत फिरण्याचें आठ आठ दहा दहा तास उभें रहाण्याचें काम जर नशीबीं आलें

* टीप:—याला अपवाद हणून कांहीं पालक व शिक्षक सांपडतील.

तर दैवाला दोष देण्यापेक्षां स्वतःच्या कर्मालाच दोष देणें रास्त नव्हे काय? पुष्कळांना लहानपणचे दिवस हलगर्जीपणांत आम्हि उनाडकींत गेल्याचा पस्तावा होतो; पण या कामांत दीर्घ सूचना ठेवून “आगे बुद्धि वानिया” याचाच अवलंब “पीच्छे बुद्धि वामनिया” यापेक्षां करणें इष्ट आहे. लष्करांत नोकरी पाहिजे, शिकारमास्तर होण्याची अनांवर इच्छा आहे; पण अशा माणसाचें पूर्व आयुष्य सोवळें भांडें खाकोटींत मारून सहस्र भोजना-कडे धांव घेण्यांतच जर गेलें असलें तर उपयोग काय? पेशवाईंत एक अंताजी माणकेश्वर या नांवचे हरदास बुवा होते, पुढें शेवटच्या रावबाजीच्या कारकीर्दींत हे राज्यकारभार करूं लागले. पण हे बुवा कसला कारभार करणार! यांचा कारभार अंताजी माणकेश्वरी झाला!! निष्कर्ष इतकाच कीं साध्यसाधनांचें मधुर मीलन झालें तरच विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यांत त्यांना “नराचा नारायण” बनण्याचा अधिकार येतो. भिन्न भिन्न स्वभावामुळें कौटुंबिक आणि आर्थिक परिस्थितीमुळें विद्यार्थ्यांचीं ध्येयें भिन्न भिन्न असणें अपरिहार्य आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या साध्याला कोणकोणतीं साधनें लागतात आणि तीं त्यानें कशीं मिळवावीं, याचा यथास्थित विचार विस्तारभया-स्तव आणि इतर कारणांस्तवहि शक्य नाहीं. फक्त प्रत्येक विद्यार्थ्याला कोणतेंही साध्य साधण्याला जीं जरूरीचीं साधनें ह्मणून पाहिजेत त्या सर्व सामान्य व सर्वस्पर्शीं साधनांचा विचार या प्रकरणांत करणें शक्य आहे, ह्मणून आतां तिकडे वळतां.

(१) विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदर्शेत पहिलें साधन शरीरबळ हें संपादिलें पाहिजे. “शरिमाद्यं खलु धर्मसाधनम्” ही महाकवि कालिदासोक्ति किंवा “Sound body sound mind” ही इंग्रजी ह्मण विद्यार्थ्यांना परिचित आहेच. याशिवाय “बळी तो कान पिळी” “ज्याच्या मनगटांत जोर तो शिरजोर” या ह्मणी, फार काय पण भगवान् श्रीकृष्णाच्या तोंडचें “बलं बलवतामस्मि” हें गीता वाक्यही शरीरबलाचेंच महत्व दर्शवितें. शरीरबळ हें सर्व पुरुषार्थांचें

मूळ आहे. 'शरीर सलामत तो पगड्या पचास' या ह्यणीप्रमाणें शरीर आहे तरच सर्व आहे. सर्व संपत्तीमध्ये शरीरसंपत्ति ही सर्वांत श्रेष्ठ गणलेली आहे. पण दुर्दैव असं कीं आपल्या राष्ट्राच्या इतर संपत्तीच्या व्हासाबरोबर शरीरसंपत्तीचाही नाश होत चालला आहे. विद्यार्थ्यांना भावी कालांत जो संग्राम करावयाचा आहे, त्याचें शरीराचा दणकटपणा हें मुख्य साधन आहे; हें विसरून चालावयाचें नाहीं. शरीरयष्टि चांगली भरभक्कम आणि मजबूत करण्याकडे विद्यार्थ्यांनीं अवश्य लक्ष्य दिलें पाहिजे. हल्लीचें अभ्यासचक्र असलें कांहीं विलंदर आहे कीं तें एकदां विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर फिरूं लागलें ह्यणजे त्या विद्यार्थ्यांना सर्व गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य करण्याचाच बुद्धि होते. बुद्धीच्या पोटांत ठराविक पुस्तकें ठराविक मुदतींत घुर्शीचें वीळ जसें ठेंचून भरतात त्याप्रमाणें कोंबावयाचीं असल्यामुळें त्या विद्याऱ्यांना इकडे तिकडे पहावयासही अवसर असत नाहीं. पण याहिपेशां वाईट गोष्ट अशी कीं विद्यार्थ्यांची मनःप्रवृत्ति पुस्तकाबाहेरच्या जगाकडे विलकुल पाहूं इच्छित नाहीं. जगांतल्या निरनिराळ्या उलाढाली, घडामोडी यांच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या साधनानें जें शिक्षण मिळतें आणि जी एक शारीरिक व बौद्धिक उन्नति होते तिचा फायदा विद्यार्थ्यांना मिळत नसल्यामुळें ते अशक्त, रोगी, खुजे व वामनमूर्ति असे होतात. आईबाप आणि शिक्षक यांचें लक्ष्य विद्यार्थ्यांच्या परीक्षांकडे असतें, त्यामुळें तिकडूनही शरीरबलाची प्रेरणा विद्यार्थ्यांना होत नाहीं. वास्तविक आईबापांनीं आणि शाळेंतील गुरुजनांनीं शरीरबलसंवर्धनाची आवड विद्यार्थ्यांत उत्पन्न केली पाहिजे ती आवड तर उत्पन्न होत नाहीं; परंतु खेळण्या बागडण्याची जी सहज प्रवृत्ति तिच्यावरही विरजण घालण्यांत येतें. विद्यार्थ्यांनीं शरीरबळ कसें कमवावें कोणकोणते व्यायाम करावे याचा विचार आही पुढें व्यायाम या स्वतंत्र प्रकरणांत करणार आहोंत, येथें विद्यार्थ्यांनीं इतकेंच लक्ष्यांत ठेवावें कीं बुद्धिसामर्थ्य हें सवय ठेविली कीं हळूहळू प्रौढपणींच बळावतें. पण शरीरबलाचें रोपडें पूर्ववयांतच चांगलें जोमदार होतें.

ह्मणून शरीरबल पंचवीस वर्षे वयाच्या आंतच अवश्य मिळविलें पाहिजे.

(२) विद्यार्थिदर्शेत विद्यार्थ्यांनी संपादन करण्याचें दुसरें साधन ह्मणजे बुद्धिबल हें होय. मनुष्य हा बुद्धिमान् प्राणी असल्यामुळें त्याने आपल्या बुद्धीचा मोठा उपयोग करून घेतला पाहिजे. त्या असंस्कृत बुद्धीवर चांगल्या प्रकारचा संस्कार व्हावा ह्मणूनच निरनिराळ्या प्रकारच्या विषयांचा अभ्यास करावयाचा असतो. सुसंस्कृत मन व प्रगल्भ बुद्धि याच गोष्टी विद्यार्थ्यांला मिळवावयाच्या असतात. बुद्धिबलाशिवाय शरीरबल व्यर्थ आहे. किंबहुना ही दोन्ही बलें परस्पर पोषक आहेत. नुसतें डोकें मोठें असलें किंवा अकल बिलकूल नसतां शरीर मात्र हमजीखानासारखें नुसतें गलेलट्ट असलें तर तीं दोन्ही निरुपयोगीच होत. जगांत जीं मोठीं मनुष्यें होऊन गेलीं त्यांच्या ठिकाणीं हीं दोन्ही बलें होतीं यांत संशय नाहीं. फार कशाला ! हिंदवी स्वराज्य संस्थापक छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज ह्यांच्या जवळ काय होतें ? निबंधमालाकारांच्या भाषेत बोलावयाचें ह्मणजे भरभक्कम लोखंडासारखें शरीर आणि विशाल बुद्धिमत्ता, बुद्धीमध्ये निरनिराळे विषय ग्रहण करण्याची आणि धारण करण्याची शक्ति अवश्य पाहिजे. हिंदुस्थान देश हा शिक्षणामध्ये मागसलेला आहे. पद्धतशीर विचार करण्याची सवय फार थोड्यांनाच आहे ह्मणजे एकंदरीत बुद्धिबलाचा अभावच आहे असें मात्र नव्हे बुद्धीमध्ये विषय ग्रहण करण्याचें सामर्थ्य आहे. हिंदुस्थानांतल्या कांहीं कांहीं जाती तर अत्यंत बुद्धिमान् आहेत. सर्व सामान्य जनता मात्र अडाणी आहे. याकरितां बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांनी आपलें बौद्धिक सामर्थ्य वाढवून इतरांना शहाणे केलें पाहिजे. बुद्धिबल हें एक मानवी जीविताला अवश्य असें साधन आहे. तात्पर्यः—

बालपणीं बालांची कोमल तरतुल्य बुद्धि वांकेल ॥

घेईल ज्या गुणाला तो गुण मति वेष्टुनीहि फांकेल ॥

या आर्येत सांगितलेले तत्व विद्यार्थ्यांनी लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे. अभ्यास याचा अर्थही हाच आहे की कोणतीही गोष्ट पुनःपुनः करणे. शरीराला जसा मजबूतपणा यावा ह्मणून व्यायाम करावयाचा असतो, तसेच बुद्धीचे सामर्थ्य वाढावे ह्मणून अभ्यास ऊर्फ बौद्धिक व्यायाम करावयाचा असतो. बुद्धिवल श्रेष्ठ की शरीरबल श्रेष्ठ याची विचिकित्सा करण्याचे कारणच नाही. ही दोन्ही बळे मानवी जीविताला अत्यंत आवश्यक आहेत. हा त्रिकालाबाधित सिद्धान्त आहे. ही दोन्ही प्राप्त करून घेण्याच्या उद्योगास विद्यार्थ्यांनी लागावे हा उत्तम मार्ग आहे. शरीर आहे ह्मणून बुद्धि आहे आणि बुद्धि आहे ह्मणून शरीर आहे. याकरितां विद्यार्थिदशा हीच खरी बौद्धिक सामर्थ्य वाढविण्याची योग्य संधि असे जाणून आयुष्यनाश किंवा आत्मघात ज्या योगाने होईल त्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य करून बुद्धिवल अवश्य संपादन करावे.

(३) शीलसंवर्धन हे एक विद्यार्थिदशेतील प्रमुख साधन आहे. शील ह्मणजे सद्गुणसमूह होय. मनुष्याच्या सद्गुण दुर्गुणांचा विकास पूर्णपणे पुढेच होतो. असे जरी आहे तथापि सद्गुण दुर्गुणांची बीजे लहानपणीच अंतःकरणांत रुजलेली असतात. मनुष्य कांहीं एकदम प्रामाणिक किंवा अप्रामाणिक कधीही होत नाही. ते ते संस्कार लहानपणापासूनच उद्भूत किंवा अनुद्भूत स्वरूपांत वास करीत असतात. लोकमान्य टिळकांचा हद्दी स्वभाव हा लहानपणापासून ह्मणजे शाळेत संत हा शब्द जेव्हां त्यांनी लिहिला तेव्हांपासून विकासू लागला. रामशास्त्र्यांचा निस्पृहपणा, मंडलीकांचा वक्तशीरपणा, शहाजीचा मानीपणा, हे सर्व गुण पूर्ववयांतच दिसू लागलेले असावेत. सद्गुण आणि दुर्गुण हे एकदम कांहीं आकाशातील पावसाप्रमाणे कोसळून पडत नाहीत, ते अंतःकरणांत असतातच. अभ्यासाने परिणत होतात इतकेच. दुर्गुण घालविणे आणि सद्गुण आपलासा करणे हे प्रौढपणी अशक्य नसले तरी अवघडच असते; ह्मणून “तारुण्यांच उठाउठी”. विद्यार्थ्यांनी सद्गुण संपादन

करून शीलसंवर्धन अवश्य केलें पाहिजे. श्रीसमर्थ सांगतात 'नकटें नाक, काळा वर्ण हे सहज गुण आहेत ह्मणून कांहीं उपाय चालणार नाही; परंतु दुसरे जे कांहीं येण्यासारखे गुण असतील ते अवश्य प्राप्त करून घेतले पाहिजेत.' "रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहज गुणास नचले उपाये ॥ कांहीं तरी धरावी सोय । आगंतुक गुणाची ॥" जे सद्गुण आगंतु ह्मणजे येण्यासारखे असतील ते अंगी आणण्याचा प्रयत्न करावा; अशी श्रीसमर्थाची शिकवणूक आहे. लहानपणीं तर वाईट गुण हे संगतीनें जडतात. आईबापांच्या दुर्लक्ष्यामुळे विद्यार्थी लहानपणीं दुःसंगतींत गेले तर त्यांच्या जन्माचें अकल्याण होतें, असा अनुभव आहे. महाभारतांत " सर्व शीलवता जितम् " असें जें ह्मटलें आहे तें यथार्थ आहे. खरोखरच शीलाच्या योगानें काय वरें मिळवितां येणार नाही? काय पाहिजे तें मिळवितां येईल. आज हिंदुस्थानांत ज्याची एकसारखी घोषणा चालली आहे, तें स्वराज्य सुद्धां शीलानें मिळवितां येईल. महाभारतांतल्या शांतिपर्वांत शीलाख्यान या नांवाचें एक मजेदार व मार्मिक कथानक आहे. तें प्रत्येकानें मुळावरून वाचावें. निदान चिपळूणकरांच्या भाषांतरावरून तरी वाचावें अशी आमची शिफारस आहे. तथापि जातां जातां त्याचें तात्पर्य अगदीं थोडक्यांत सांगावयाचें तर पुढीलप्रमाणें आहे. शीलसंपन्न प्रल्हादानें इंद्राचें राज्य घेतल्यामुळे त्याला फार वाईट वाटलें. शुक्राचार्यांच्या सांगण्यावरून इंद्र आपल्या शत्रूकडे गेला आणि त्यानें बटुवेप धारण करून उत्कृष्ट सेवा करून त्याची प्रसन्नता संपादिली. प्रसन्न झालेल्या प्रल्हादानें वर माग ह्मणतांच इंद्रानें शील मागितलें. प्रल्हादानें त्याला शील दिल्याबरोबर त्याच्या शरीरांतून धर्म, सत्य, सदाचार, बल असे चार सद्गुण एका माणून एक त्या इंद्रशरीरांत प्रविष्ट झाले आणि शेवटीं राज्यलक्ष्मीरूपी देवीनेंही इंद्राच्या गळ्यांत माळ घातली. गेलेलें राज्य परत मिळवूं इच्छिणाऱ्यांनीं या कथानकाचें चांगलें मनन करावें. फार काय पण तें हृदयावर कोरून ठेवावें. पारतंत्र्यपंकांत पडलेल्या आपल्या

राष्ट्राची " विवेकभ्रष्टानां भवति विनिघातः शतमुखः " अशी स्थिति झाली आहे. प्रत्येकानें आपलें व आपल्या समाजाचें जरा शोधक बुद्धीनें निरीक्षण केल्यास परस्पर प्रेम, परस्पर विश्वास, परस्पर निर्मात्सर्य, सहकार्य, सोशिकपणा, वगैरे सद्गुण आपल्या अंगांत किती आहेत याची चांगली कल्पना येईल. जोंवर शीलाचा अभाव, सद्गुणांचा अभाव आपल्या ठिकाणीं आहे तोंवर चांगले दिवस येण्याची आशाच नको. विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणावर शिक्षणाचा चांगला संस्कार झाला ह्मणजे मग आपल्या समाजाच्या गुणावगुणांचें त्यांना यथार्थ ज्ञान होईल. हें लक्ष्यांत घेऊन विद्यार्थ्यांनीं योग्य वेळींच सद्गुण अंगीं आणण्याचा प्रयत्न करावा व शीलसंपन्न व्हावें.

(४) या साधनत्रयी खेरीज विद्यार्थ्यांनीं चौथें साधन ह्मणजे चांगल्या संवयी हें प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. हें चौथें साधन मागच्या साधनांचें षोषक आहे. इंग्रजीत " Habit is second nature " अशी एक ह्मण आहे. ह्मणजे सवय हा एक दुसरा स्वभाव आहे. सवयीनें कोणतीहि गोष्ट आत्मसात् करितां येते. सवय किंवा अभ्यास यानें वांटेल ती असाध्य गोष्ट साध्य करितां येते. इंग्रजी राज्यांच्या प्रारंभापासून एका विशिष्ट तऱ्हेच्या शिक्षण-यंत्रामुळें सुशिक्षित लोकांना पुष्कळ वाईट सवयी जडलेल्या आहेत. लष्करी शिस्त, विनचुकपणा, वेळच्यावेळीं काम करणें, आठ आठ दहा दहा तास सारखें काम करित रहाणें, कर्तव्यदक्षतेनें वागणें अशा गोष्टींची त्यांना सवयच नाही. अलीकडे ठिकठिकाणच्या राष्ट्रीय शाळांमधून अशा सवयी लागतील अशी दक्षता चालक घेत असतात; परंतु पुष्कळ दिवस आयदी, गायाळ, अव्यवस्थित आणि त्रेशिस्तपणामध्यें वागण्याची सवय झालेल्या आईबापांच्या मुलांना तें शिक्षण लाभदायक व दुःसह होईल अशी आमची खात्री आहे. कोणतेंही काम मनापासून करण्याची लहानपणापासून सवय पाहिजे. आज्ञ्यांची शुश्रूषा करणें, बाजारहाट करणें, स्वयंपाक करणें, पोहणें, धांवणें, झाडावर चढणें, उन्हातानांत सात आठ तास काम करणें,

प्रसंगीं दहा बीस मैल एका मजलीत चालून जाणें अशा अनेक प्रकारच्या गोष्टीं सवयीनेंच होत असतात. पाडव्या दसऱ्यास पैसा-फंड गोळा करणें, यात्राजत्रांच्या वेळीं स्वयंसेवक होणें, गांवांतील उत्सवसमारंभ यज्ञस्वी करण्याकरितां झटून काम करणें, तात्पर्य जें जें समाजाचें सांख्यिक हिताचें कार्य उत्पन्न होईल तें तें करण्याची विद्यार्थ्यांना लहानपणापासून सवयच पाहिजे. मोदक, शेवया, मांडे, असलीं पक्वान्नें बनविण्याची नुसती कृति माहीत असून जसें उपयोगी नाहीं; तर तीं तीं पक्वान्नें बन्याच वेळां केलीं गेलीं पाहिजेत. तशींच गोष्टीं सर्व कामांची आहे. कोणत्याहि कामांत सफाईदारपणा येण्यास तीं तीं कामें बन्याच वेळां हातांतून गेलीं पाहिजेत, लहानपणांच उत्साह असतो म्हणून अशा कामांच्या सवयी लावून घेतल्या पाहिजेत. गुडघाभर केरांत वसणारे षण केर न काढणारे, वाटेल तितकी घाण सहन करणारे षण शौचकूप न झाडणारे, परटाच्या हलगर्जीपणामुळें उवां झालेले कपडेहि वापरणारे षण ते स्वतः न धुणारे हरीचे लाल सुदैवानें वा दुर्दैवानें हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येंत पुष्कळच आढळतील. याचें कारण प्रत्येकास तसें करणें व राहणें आवडतें असें नसून चांगलें करण्याची सवय नाही हेंच होय. भगवद्भक्तांच्या लक्षणामध्ये त्यांच्या इंद्रियांना ईश्वरभक्तीचेंच वळण लागलें असतें असें हाटलें आहे. तुकोब्यारायांची “ पडलें वळण इंद्रियां सकळां ” ही उक्ति यथार्थ आहे. भक्तीचें जसें इंद्रियांना वळण पाहिजे, तसेंच अनेक प्रकारचीं कामें उच्चनीचपणा मनांत न आणतां करण्याची इंद्रियांना सवयच पाहिजे. तात्पर्य विद्यार्थ्यांनीं लहानपणां चांगल्या सवयी लावण्याचा प्रयत्न करावा.

वेदांतामध्ये अधिकाऱ्याला साधनचतुष्टय सांगितलें आहे. आह्मी विद्यार्थ्यांना त्यांनीं उपरिनिर्दिष्ट साधनचतुष्टयसंपन्न व्हावें असें सांगतों. सामान्यतः कोणतेंही साध्य हस्तगत करण्यास हें साधनचतुष्टय अवश्य आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांचें ध्येय निराळें असल्यामुळें त्याचा विचार साकल्यानें होणें शक्य नाहीं, हें आह्मी

पूर्वांच सांगितलें आहे, प्रत्येक विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व इतर अनु-
कूलता जशी असेल त्याप्रमाणें तो विद्याक्षेत्र शोधील किंवा कार्य-
क्षेत्र पाहील, परंतु हिंदुस्थानांतील प्रत्येक विद्यार्थ्याला मनुष्य झणून
कांहीं कांहीं विषयांचें ज्ञान अवश्य पाहिजे आहे, हें ज्ञान शाळांत
मिळत नाहीं, घरांत मिळत नाहीं झणून विद्यार्थ्यांनीं तें स्वकष्टानेंच
संपादन केलें पाहिजे, बौद्धिक ज्ञानाचे अत्यंत आवश्यक व सर्वो-
पयुक्त असे विषय आमच्या मते खालील प्रमाणें आहेत,

(अ) प्रत्येक विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदर्शेंतच आपल्या धर्मांचें
आणि संस्कृतीचें ज्ञान चांगलें करून घेतलें पाहिजे, हल्लीं गृह-
शिक्षण नाहींस झालें आहे आणि धर्मशिक्षण हा शाळांमध्ये
विषयच नसल्यामुळें विद्यार्थ्यांना आपल्या धर्मांचें व संस्कृतीचें विल-
कुल ज्ञान मिळेंनास झालें आहे, ही स्थिति सर्वथैव शोचनीय आहे, प्रत्येक
विद्यार्थ्याला आपल्या धर्माची आणि संस्कृतीची योग्य कल्पना नसेल
तर त्याच्या ठिकाणीं योग्य स्वाभिमानहि उत्पन्न होणार नाहीं,
हिंदुस्थानच्या विद्यार्थ्यांचें त्यांच्या पूर्वजांनीं ठेवलेलें स्वधर्मसंस्कृतीचें
भांडवल मुख्य आहे, त्याबद्दल “ जुनें ठेवणें मीषणें तें कळेंना ”
अशी त्यांची स्थिति असूं नये, मात्र हें ज्ञान विद्यार्थ्यांनीं आपल्या
प्रयत्नावर मिळविलें पाहिजे, तज्ज्ञांचीं व्याख्यानें आणि तशा माण-
सांचा सहवास या योगानेंच त्यांना हें ज्ञान प्राप्त होईल, देशांतील
जागृतीमुळें हल्लीं पूर्ववत् या विषयाला अमरिचित राहण्याची स्थिति
राहिलेली नाहीं, तरी थोडा अभ्यास हा केलाच पाहिजे,

(आ) स्वधर्म व संस्कृतीच्या ज्ञानाबरोबर स्वराष्ट्रेतिहासाचें
ज्ञान विद्यार्थ्यांना अवश्य पाहिजे, आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासाचें
ज्ञान झणजे आपल्या वाडवडिलांनीं केलेल्या अनेक उलाढालींचें
आणि झटापटीचें ज्ञान होय, हिंदुस्थानचा इतिहास हा संशोधन-
सामुग्रीनें हळूहळू बनत आहे; आणि त्यांतून पुष्कळ नवीन नवीन
तत्वे बाहेर येत आहेत, प्रत्यक्ष शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना आपल्या इति-
हासाचें चांगलें शिक्षण मिळत नाहीं, किंवा ते विकृत स्वरूपांतच

दिलें जातें. ह्मणून विद्यार्थ्यांनींच आपला इतर अभ्यास संभाळून आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासाचें यथार्थ ज्ञान स्वतःच्या वाचनानें संपादिलें पाहिजे. आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासाचें यथार्थ ज्ञान विद्यार्थ्यांना नसलें तर त्यांच्या फाजील अभिमानाच्या किंवा अभिमानशून्यतेच्या भलभलत्या कल्पना बनतात आणि त्यामुळें त्यांचें व त्यांच्याद्वारे होणाऱ्या कार्याचें नुकसान होतें.

(इ) स्वभाषा हा आपल्या संस्कृतीचा आत्मा आहे. हल्लींच्या शिक्षणांत स्वभाषेला अर्धचंद्र मिळालेला आहे. स्वभाषेशिवाय कोणतेही विचार, विकार, भावना आणि कल्पना चांगल्या प्रकारें व्यक्त होत नाहींत आणि आपलें हृदय दुसऱ्यांच्या हृदयामध्यें मिसळतां येत नाहीं. सर्व शिक्षण इंग्रजी भाषेंतून होत असल्यामुळें स्वभाषेची अत्यंत हेळसांड होते, हें अनुभवसिद्ध आहे. याकरितां विद्यार्थ्यांनीं आपल्या भावी कार्याचें साधन ह्मणून स्वभाषा उत्तम वोलतां येईल व लिहितां येईल अशी कमाविली पाहिजे. स्वभाषेशिवाय विचारांत जिवंतपणा येत नाहीं. यास्तव स्वभाषेचा अभ्यास विद्यार्थीदशेंत अत्यंत आस्थेनें करावा.

(ई) नित्य व्यवहारांत स्वतःला व लोकांना उपयोगी पडण्यापुरतें टाणाटुणा तरी आर्यवैद्यकाचें ज्ञान प्रत्येकाला पाहिजे. व्यवहारोपयोगी ह्मणून जसें गणित, अक्षर, हिशेब ठिसेब हे थोडे बहुत पाहिजेत, तसेंच अगदीं सामान्य मनुष्यालासुद्धां थोडे बहुत आर्यवैद्यक, सुतारकाम, गवंडीकाम, शिवणकाम यांचें ज्ञान पाहिजे. या अल्प ज्ञानाच्या अभावीं व्यवहार नडतो व पैसाहि फार जातो.

(उ) वक्तृत्व व लेखनकला हीं हल्लींच्या कोणत्याहि चळवळीचीं साधनें आहेत. आपले विचार स्पष्ट व शुद्ध भाषेंत लिहिणें आणि सांगणें यांची जरूरी प्रत्येकाला आहे. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें अल्पस्वल्प कारणामुळें लोकांत जागृति करण्याचा प्रसंग हल्लीं वरचेवर येत असतो. ह्मणून अगदीं सामान्य

माणसाजवळसुद्धां हीं साधनें असलीं कीं, अन्याय व जुलूम यांचा गवगवा आणि त्यांच्या प्रतिकारार्थ योग्य तो चळवळ चांगली करितां येते.

प्रकरण चौथें.

नित्यक्रमांतील कांहीं गोष्टी.

तिसऱ्या प्रकरणांत विद्यार्थ्यांनीं आपल्या ध्येयानुसार कोणकोणतीं साधनें अत्यंत आवश्यक ह्मणून मिळविलीं पाहिजेत, याचें सामान्य दिग्दर्शन केलें. कोणतेंहि साधन मिळवावयाला कांहीं काल सतत परिश्रम करावे लागतात. गेल्या प्रकरणांत सांगितलेलीं साधनें हीं विद्यार्थीदर्शेंत, नित्य परिश्रमानें साध्य होणारीं आहेत. क्षणाक्षणानें विद्या मिळवावी व कणाकणानें अर्थ ह्मणजे द्रव्य संपादन करावें, अशी जी ह्मण आहे ती विद्यार्थीदर्शेंतील साधनें हस्तगत करण्याच्या बाबतींत अक्षरशः खरी आहे. विद्यार्थ्यांनीं आपल्या नित्यक्रमांत शरीर, मन, वाणी आणि बुद्धि यांजवर योग्य संस्कार होतील व ध्येयानुकूल सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं येईल अशी व्यवस्था केली पाहिजे. शरीरबल, बुद्धिबल, मनोबल, तपोबल व शील हीं एका दिवसांतच अगदीं अचानक कधींहि हातीं येत नाहींत. विद्यार्थ्यांचा नित्यक्रमच असा असावा कीं, ज्या गोष्टी त्यांना संपादन करावयाच्या आहेत, त्या त्यांना नित्यक्रमाच्या योगानें दररोज थोड्या थोड्या मिळूं लागतील. दररोज जसा थोडा थोडा अभ्यास करून एकादें पुस्तक आपलेंसें करावयाचें असतें, त्याचप्रमाणें सर्व गोष्टींचा अभ्यास दररोज थोडाथोडा केला ह्मणजे काम होईल. विद्यार्थ्यांच्या नित्य व्यवहारांत सकाळपासून रात्री निजेपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी होतात, त्या सर्व गोष्टींची ध्येय-साधनाला एक

प्रकारची मदतच होत असते. सामान्य व्यवहार असा आहे कीं, ज्या गोष्टी नित्याच्या असतात त्यांची किंमत फार थोडी वाटते व ज्या नैमित्तिक असतात त्यांचें महत्व फार वाटतें; परंतु विद्यार्थ्यांनीं नैमित्तिक गोष्टींचेंच महत्व नित्य गोष्टींना द्यावें आणि आपला नित्य-क्रमच असा ठेवावा कीं त्यायोगें साध्यानुकूल साधनें हस्तगत होतील. विद्यार्थ्यांच्या नित्यक्रमांतिल कांहीं गोष्टींचा विचार या प्रकरणांत करावयाचा आहे.

१ प्रातरुत्थान व प्रातःस्मरण—विद्यार्थ्यांनीं नेहमी सूर्योदयापूर्वीं एक तासभर तरी उठलेंच पाहिजे. ब्राह्ममुहूर्तीं ह्मणजे प्रभातकाळीं कोणीही निज्जं नये, असें धर्मशास्त्र सांगतें व तें आरोग्य-शास्त्राला संमत आहे. लवकर उठलें ह्मणजे आळस पळतो, हुशारी येते व सर्व कामें वेळचे वेळीं होतात. 'लवकर निजे लवकर उठे त्या ज्ञान संपत्ति आरोग्य भेटे' ही अर्थपूर्ण लौकिक ह्मणही पहाटे लवकर उठण्याचें महत्व दाखविते. प्रभातकाल, अरुणोदय, तांबडें फुटण्याची वेळ ही सर्व वेळांमध्ये, अत्यंत सात्विक वेळ असते. सर्व जग सुषुप्तिसुखाचा अनुभव घेऊन जगांतिल उलाढाली करण्यास ताजे-तवाने झालेलें असतें. मनुष्य प्राण्याच्या हातून अनेक चुका होत असतात. त्या सर्व चुकांचें किंवा अपराधांचें परिमार्जन विस्मरणामुळें सुषुप्तीमध्येच होतें. सुषुप्तीतून जागृतावस्थेंत आलेला ताजातवाना मनुष्य कधींहि खिन्न असत नाहीं. पक्ष्यांनाही या वेळीं आनंद वाटतो व ते मधुर गायन करूं लागतात. पशूंनाही उल्हास वाटतो. दुभर्ती जनावरें पान्हावूं लागतात. अर्थात् अशा प्रकारच्या अत्यंत उत्साहाच्या आणि प्रसन्नतेच्या वेळीं विद्यार्थ्यांनीं झोंप घेणें योग्य आहे काय ? लवकर उठणें हें एक दीर्घायुष्याचें साधन आहे, ह्मणून विद्यार्थ्यांनीं ब्राह्मे मुहुर्तेचोत्थाय । चिंतयेदात्मनो हितम् ॥ ह्मणजे पहाटे उठून आपल्या हिताचें चिंतन करावें. पहाटेच्या नितांत प्रसन्न, शांत व सात्विक वेळीं विद्यार्थ्यांनीं उठल्याबरोबर लघुशंका करून चूळ भरून आधीं ईशचिंतन करावें. सर्व हिंदू

विद्यार्थ्यांना देशोद्धारार्थ सकाळीं ईशचिंतनाची अपेक्षा आहे. भूपाळ्या, करुणाष्टकें, भारतसावित्रीतील कांहीं श्लोक ह्यणण्याची पद्धत अद्याप जुन्या घरंदाज घराण्यांमध्ये दररोज दिसते. विद्यार्थ्यांनी दररोज प्रातःस्मरण करावें * समर्थांच्या जिवंत वाणीतून बाहेर पडलेले मनाचे श्लोक निदान त्यांतील ' प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ' ' जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ' ' नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी ' हे तीन श्लोक कोणत्याही विद्यार्थ्यांनी ह्यणण्यासारखे आहेत. विद्यार्थ्यांनी प्रातःस्मरणानंतर " हे परमेश्वरा मी तुला शरण आलों आहे. माझ्यावर कृपा कर आणि मला देशकार्य करण्यास सामर्थ्य दे " एवढी करुणा भाकावी. येवढें प्रातःस्मरण करित गेल्यास आणि आपल्या देशाचें स्मरण ठेवल्यास ईश्वरनिष्ठा आणि देशाभिमान हे सद्गुण अंगी उत्पन्न होण्यास साहाय झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

पाठांतरः—श्रीसमर्थ सांगतात " प्रातःकाळीं उठावें । कांहीं पाठांतर करावें । यथानुशक्ती आठवावें । सर्वोत्तमासी " (द० ११ स० ३). समर्थांच्या ह्यणण्याप्रमाणें विद्यार्थ्यांनी यथाशक्ती ईश-स्मरण केल्यावर थोडाबहुत अभ्यास करावा. अर्थात् तो अभ्यास कांहीं तरी पाठ करण्याचा असावा. पहाटेच्या वेळीं विद्यार्थ्यांनी कांहीं तरी जिवंत पद्यवाङ्मय—जे आपल्या जन्माचें सोबती होईल असेच पाठ करावें. पहाटेची वेळ ही पाठ करण्याला फारच उत्तम असते. ज्यांची वाणी बोजड असेल (पुष्कळ विद्यार्थ्यांची जीभ जड असते) त्यांनी नित्य पहाटे उठून गीता, उपनिषदे, पुरुषसूक्त, हिरण्यसूक्त, नासदीयसूक्त, राष्ट्रसूक्त असले वेदांतील वेंचे, केकावली, मनाचे श्लोक, कांहीं भक्तिरसानें भरलेलीं प्रासादिक स्तोत्रें, उत्कृष्ट कविता अशा तऱ्हेचें वाङ्मय पाठ करावें. अपार पाठांतर असलें ह्यणजे स्मरणशक्ति तीव्र रहाते आणि समयसूचकता

* टीप.—पुस्तकाच्या शेवटीं प्रातःस्मरण दिलें आहे.

व प्रसंगावधान या दोन गुणांचें वर्धन होतें प्रभातकार्ली सुविचार डोक्यांत येतात ते दृढ होण्यासाठीं सुविचारांचेच वाङ्मय चांगलें पाठ केलें पाहिजे. सुविचारांनीं भरलेंलें, काव्यरसानें ओथंबलेलें व स्फूर्तिगंधानें दरवळलेलें वाङ्मय पाठ केल्यानें मन प्रसन्न रहातें व अंतःकरणावर चांगला ठसा उमटतो. बुद्धीचें मालिन्य, तामसवृत्ति व जाड्य नाहीशी करण्याला या पाठांतराचा चांगला उपयोग होतो. पूर्वीचें शिक्षण केवळ स्मरणशक्तीच्या एका टोंकाला झुकलें होतें, त्याच्या उलट हल्लींची स्थिति आहे. हल्लीं सम-जशक्ति व विचारशक्ति वाढलेली दिसेल. पण सर्व विद्या पुस्तकस्था ह्मणजे पुस्तकावर निळ्या तांबड्या पेन्सिलीच्या रेघांमध्ये लपलेली दिसेल !!! गीतेचें दहा पांच श्लोक ओळीनें चांगल्या विद्वानालाही पाठ ह्मणतां येण्याची मारामार पडते. विचारशक्ति बरोबर स्मरणशक्तीची वाढ होण्याला रामपाच्यामध्ये खूप पाठ केलें पाहिजे. “ मागील उजळणी पुढें पाठ । नेमचि धरावा निकट । बाष्कळपणाची वटवट । करुंचि नये ॥ ह्मणजे पहाटे उठून दुसऱ्या विद्यार्थ्यांशीं गप्पा न मारतां आधीं मागची उजळणी करून नंतर पुढील पाठ करावें असा श्रीसमर्थांचा उपदेश आहे. लहानपणापासून पाठ करित गेलें तर दररोज थोडेथोडें मिळून त्याचा बराच संग्रह होतो. या संग्रहाचा उपयोग आगगाडीमध्ये, आगबोटीमध्ये, तुरुंगांतील एकांतवासांत सर्वापेक्षां जास्त होतो, असें कांहीं लोक अनुभवानें सांगतात. पुस्तकाची किंवा दुसऱ्या कोणाची अपेक्षां न ठेवितां ज्याचा त्याला ज्ञानानंद अनुभवितां येतो. आगगाडीत व पार्थी प्रवास करितांना पाठ केलेला विषय घोळवीत घोळवीत उच्चारल्यानें तो चांगला बसतो व मनाला एक प्रकारचा सात्विक आनंद होतो. न्या. मू. रानडे यांना उत्तरवयांत तुकोब्वारायाचे अभंग घोळवून घोळवून ह्मणण्याचा भारी नाद लागला होता असें ह्मणतात. सर सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांची पाठशक्ति जबर होती. इंग्रजी व बंगाली काव्यांचे सर्गच्या सर्ग ते तोंडपाठ ह्मणत. वक्त्याला पुष्कळ

पाठांतर पाहिजे असें ते ह्मणत. लोकमान्य टिळकांचीहि स्मरणशक्ति किती दांडगी होती हें गीता-रहस्यावरून समजतें. पुस्तक वाचून टांचणें करणें किंवा पुस्तकांतच खुणा करणें ह्मणजे एक प्रकारचें परावलंबन होय. खुणा करून ठेवलेलें पुस्तक कोणी उपटलें, किंवा हरवलें तर ज्ञानाची नुसती हळहळ वाटेल. नेहमी पुस्तकाकडे दृष्टी लावल्यामुळें ज्यांच्यावर डोळे विषडण्याचा प्रसंग आला आहे, त्यांनीं खूप पाठांतर करून त्याचा विचार करण्यास शिकावें. सुमारें तीन चार तास सारखें ह्मणत राहिलें तरी पुरेल, इतकें विविध पाठांतर विद्यार्थ्यांजवळ असवें. विचार आत्मसात् करण्यास पाठांतरच पाहिजे. तात्पर्य, विद्यार्थ्यांनीं राष्ट्रोद्धारार्थ, ईशकृपासंपादनार्थ आणि आयुष्यवर्धनार्थ पंचपंच उषःकाळीं उठून-ह्मणजे ऋतुमानाप्रमाणें पहाटे पांच ते साडेपांचपर्यंत उठून-अवश्य अवश्य ईशस्तवन करावें व वाणी-शुद्ध्यर्थ, **स्मरणशक्तिसंवर्धनार्थ** दररोज पहाटे न चुकतां कांहीं तरी पाठ करावें.

शौच व मुखमार्जन.

श्री समर्थ ह्मणतात “ दिशेकडे दूरी जावें । शुचिष्मंत होवोनि यावें ” किंवा ‘ शौचाचमन करावें । निर्मळ जळें । ’ ह्मणजे प्रातःस्मरण व पाठांतर थोडें झाल्यावर शौचाची प्रेरणा होतांच तो विधी उरकावा. एकाद्या विद्यार्थ्याला उठल्याबरोबर शौचास जावें असें वाटल्यास त्यानें जाऊं नये, असें मात्र नव्हे. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना जसें नीट जेवतां येत नाहीं, तसें शौचासही नीट बसतां येत नाहीं. वर मळ न पडेल अशा रीतीनें दार लावून जपून शौचास बसावें. शहरच्या वस्तीमध्ये शौचास बाहेर जाणें शक्य नसतें; परंतु खेड्यांत शक्य असतें. “ बहिर्दिशा ” हें अन्वर्थक नांव आहे. शौचास दूर जाऊन रिक्त हस्तानें न येतां परत येतांना कांहीं तरी घरीं आणण्याची चाल अद्यापिहि खेड्यांतील वृद्धांच्या ठिकाणीं आढळते.

शौचशुद्धिनंतर डाव्या हातानें शौचपात्र कधींही आणूं नये. अगदीं स्वतंत्रच शौचपात्र असेल तरीसुद्धां तें डाव्या हातानें आणूं नये. नित्य व्यवहारांतील तपेली अगर तांब्या शौचास नेऊन तो डाव्या हातानें आणणें हा मनस्वी अमंगळपणा आहे. मलद्वाराची चांगली शुद्धि करून डावा हात चांगला धुवून नंतर मुखमार्जन करावें. डावा हात माती लावून चांगला धुवीपर्यंत त्या हातानें कोणताहि व्यवहार करूं नये.

मुखमार्जनांतील मुख्य भाग ह्मणजे दंतधावन हा होय. पण मौज अशी आहे कीं, तुरुंगावरील अधिकारी जितकी कैद्यांच्या दातांची काळजी घेतो तितकीहि काळजी हिंदुस्थानांतील विद्यार्थी आपल्या दातांची घेत नाहीत. ही अत्यंत शोचनीय गोष्ट आहे. विद्यार्थ्यांचे दांत जितके बळकट असतील तितके त्यांचे आयुष्य वाढेल. धर्मशास्त्रांत दांत अमक्या अमक्या काष्ठानें घासावे असें सांगितलें आहे. दंतधावनाच्या बाबतींत आह्माला महाराष्ट्रियांपेक्षां गुर्जरबंधूंची चाल जास्त पसंत पडते. गुर्जरबंधू नेहमी दांतघण(दांतवन)ह्मणजे बाभळीच्या काड्या वापरतात. बाभळीच्या किंवा लिंबाच्या काटक्यांची टोंकें थोडीं चावल्यानंतर तो कुंचला दांत स्वच्छ करण्यास फारच उपयुक्त होतो. शिवाय बाभळीच्या तुरटपणामुळे दांत बळकट होतात, आणि लिंबाच्या तीक्ष्णपणामुळे दातांतील कीड नाहीशी होते. परदेशी दूधपावडर आणि तिच्याकरितां दररोजचा उष्टा ब्रश (कुंचला) यापेक्षां नित्य नवा बाभळीच्या काटकीचा ताजा कुंचला, स्वदेशी, स्वस्ताई आणि आरोग्य या दृष्टीनें हितकर नव्हे काय? कॉलेजमध्ये विद्यार्थी गेला कीं, त्याला दूधपावडर व ब्रश यांचे वेडच लागते. परंतु हिरड्यांमध्ये किंवा दातांमध्ये दूधपावडर एकदां जाऊन बसली ह्मणजे ब्रशानेही ती सर्व साफ होत नाही. त्यापेक्षां आपली राखुंडी (शेणकुडाचा कोळसा) ही फारच चांगली. राखुंडीनें दांत चरचरीत स्वच्छ घांसले जातात. आणि ती रक्षा असल्यामुळे जरी हिरड्यांच्या आणि दातांच्या

आजूबाजूस थोडी राहिली तरी कुजण्याचें मुळीच भय नसतें, बाभळीची अंतरसाल कुटून त्यांत थोडा कात व तुरटीची लाही घालून वस्त्रगाळ पूड बनविली तर तीहि फार चांगली. ही देशी दूधपावडर विद्यार्थ्यांनीं वापरानी, चहापान, जाग्रणें आणि इतर उष्णतावर्धक कारणें यांमुळें पुष्कळ विद्यार्थ्यांच्या दांतांतून तारुण्यांतच रक्त पडूं लागतें. अशा वेळीं वरील प्रकार विद्यार्थ्यांनीं जरूर अमलांत आणावेत. बकुळीला तर वज्रदंती असें ह्मटलें आहे. वज्रासारखे दांत बळकट व्हावे अशी इच्छा असल्यास बकुळीच्या सालीच्या पाण्याचे गुळणे नेहमी करावेत. रस्त्यावरील कुंपणाच्या कडेस मोगली एरंड बहुतेक ठिकाणीं परमेश्वरानें निर्माण केलेले असतात. याच्या चिकानें दांत बळकट होत असतात, दांत हालतात किंवा रक्त येतें तेव्हां या मोगली एरंडाचा चीक दांतांवर अवश्य घालावा. दांत बळकट असले ह्मणजे अन्नाचें चांगलें चर्वण होतें आणि चांगल्या चर्वण झालेल्या अन्नाचा विपाकही चांगला होऊन आयुष्य वाढतें. दंतभावन हा विषय या दृष्टीनें फारच महत्वाचा आहे. लहानपणीं हलगर्जीपणा केल्यास त्याचे दुष्परिणाम पुढें कसे कसे भोंवतात व आयुष्याचें कसे मातेरें होतें, हें समजावें ह्मणून मुद्दाम विस्तार केला आहे. दांत चांगले घांसून जीभहि चांगली घांसावी. नाक, डोळे, कपाळ, कान व हातपाय स्वच्छ धुवावेत आणि आपल्या जागेचा केर काढावा. केर काढतांना वळकटी, दिवा, पुस्तकें, कपडे हे पदार्थ उचलून बाजूस ठेवावेत. कपडे चांगले झडझडून झाडावेत. सांदी, कोपरे, कोनाडे व भिंती यांच्यावरहि केरसुणी फिरवावी व अगदीं निर्मळ केर काढावा. केर काढतांना कुणाच्या अंगावर जात असेल तर दार लावावें, बाजूस व्हा असें ह्मणावें. कोपण्यांत केर सांठवून न ठेवितां लगेच तो भरावा व टाकावा.

प्रकरण पांचवें.

स्नान, संध्या व नमस्कार.

चौथ्या प्रकरणांत नित्यक्रमांतील प्रातरुत्थान, प्रातःस्मरण, पाठांतर, शौच, मुखमार्जन, इतक्या गोष्टांचा विचार केला. या प्रकरणांत स्नान, स्नानांतर्गत कांहीं गोष्टी, संध्या व सूर्यनमस्कार यांचा विचार करूं.

स्नानः—स्नानासारखें शरीरशुद्धीचें मोठें साधन दुसरें कोणतेंहि नाहीं. अति थंड देशांत दररोज स्नानाची आवश्यकता नसते. हिमालयाच्या आसपासचे मुलुख, काश्मीरदेश, आणि इंग्लंड अशा ठिकाणी थंडी कडक असल्यामुळें दररोज स्नान केल्यास उपायापेक्षां अपायच होण्याचा संभव आहे. गोदावरी, तुंगभद्रा व कृष्णा या नद्यांमधील टापू हवेच्या दृष्टीनें समशीतोष्ण असा आहे. अर्थात् या भागांतील विद्यार्थ्यांनीं दररोज स्नान अवश्यच केलें पाहिजे. सामान्यतः ब्राह्मणांमध्ये आणि मराठा क्षत्रियांमध्ये दररोज स्नान करण्याची पद्धत आहे. हीच पद्धत सर्व विद्यार्थ्यांनीं अवलंबिली पाहिजे. समर्थींच्या आनंदवनभुवनामध्ये कडक थंडी आणि कडक ऊन फार क्वचितच असतें. कोणत्याहि काळीं कोणत्याहि ऋतूंत महाराष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांना स्नान करण्यास आजार किंवा पाण्याचा दुष्काळ यांशिवाय कोणतीच अडचण नाहीं. धर्मशास्त्रदृष्ट्या नवछिद्रसमन्वित शरीराची दुर्गंधी नाहीसें करणारें, अमेध्य पदार्थजन्य अपवित्रता नाहीसें करणारें, दृष्टादृष्ट फलक असें स्नान आहे. प्रातःस्नान हें उत्साह वाढविणारें व रोग नाहीसें करणारें एक दिव्यौषधच आहे. धर्मशास्त्रकारांनीं स्नानाकरितां एक संकल्पही सांगितला आहे. त्यामध्ये जलाधिष्ठित देवता वरुण, आणि गंगा यमुना यांच्यासारख्या पवित्र नद्यांची स्तुति केली आहे. विद्यार्थ्यांनीं

दररोज प्रातःकाळींच ह्मणजे सूर्योदयापूर्वींच किंवा निदान सूर्योदया-
नंतर एका तासाचे आंत तरी स्नान करावें. एकदम शीतोदकानें
प्रातःस्नान सोसणार नाही; ह्मणून नेहमी उन्हाळ्यामध्ये प्रातःस्नानास
प्रारंभ करावा. सवय नसतांना प्रातःस्नान करूं लागल्यास पाहि-
ल्यानें एक दोन वेळां थोडें पडसें येतें, किंवा आंग मोडून येतें.
परंतु अशा वेळीं दोन चार दिवस अजीवातं स्नान करूं नये व पुनः
थंड पाण्यानें स्नान करावें. कधीं ऊन कधीं थंड अशा तऱ्हा केल्या
क्रीं त्या अपाय करितात. प्रकृति जरा चांगली असली व मनोनिग्रह
असला कीं थंड पाण्याचें प्रातःस्नान पाहिजे त्या ऋतूंत सोसतें.
स्नान हें नेहमी शीतोदकानेंच करणें चांगलें. फक्त दुर्बल विद्यार्थ्यांनीं
उष्णोदकानें स्नान करावें. उष्णोदक स्नान हें केश व चक्षू यांचें
बल हरण करणारें आहे, असें वैद्यशास्त्र सांगतें.

उष्णांबुनाऽधः कायस्य परिषेको बलावहः ।

तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥

(वाग्भट).

अकालीं केश गळणें, पांढरे होणें आणि डोळ्यांचें तेज कमी
होणें असे जे प्रकार अल्प वयांतच आढळतात, त्याचें कारण
कसलीं तरी स्फिरिट घातलेलीं कृत्रिम तेलें डोक्यास चोळून
कढत कढत पाणी डोक्यावर ओतून घेणें हेंच असलें पाहिजे.
दर आठ किंवा पंधरा दिवसांनीं श्रमपरिहारार्थ तिळांचें,
खोबऱ्याचें, अगर आवळ्याचें शुद्ध तेल सर्वांगास चोळून
उष्णोदकानें अभ्यंग स्नान केल्यास तें सुखद व बलप्रद असें
होतें. पण नित्य उष्णोदकस्नान हें अपायकारकच आहे. ह्मणून
विद्यार्थ्यांनीं आरोग्यशास्त्र, धर्मशास्त्र व स्वावलंबन या सर्व
दृष्टींनीं शीतोदकानें प्रातःस्नानच केलें पाहिजे. प्रातःस्नानास वाहतें
पाणी अर्थात् नदी ही फारच उत्तम होय. प्रत्येक गांवास
नदीची सोय असणें अशक्यच; ह्मणून विहीर, तळें, चांगला

ओढा असल्यास तेथे जाऊन स्नान करावे. विशेषतः पोहण्याची सोय असल्यास तेथे जाऊन स्नान करावे व पोहावे. नदी किंवा चांगली पोहण्यासारखी विहीर असल्यास विद्यार्थ्यांनी सकाळीं तेथे जाऊन स्नान व त्याबरोबरच अर्धा पाव तास पोहणे, धोत्रे धुणे, केल्यास फारच उत्तम. निदान घरीच विहिरीतून ताजे पाणी स्वतः काढून किंवा शहरची वस्ती असल्यास नळाजवळ अगर हौदावर जाऊन विद्यार्थ्यांनी शीतोदकस्नान करावे. शीतोदकाच्या स्नानाने किती फायदे होतात याची कल्पना यावी ह्मणून दक्षस्मृति व महाभारत यांतील दोन श्लोक खाली देतो.

गुणादश स्नानपरस्य साधो रूपंच तेजश्च बलंच शौचम्।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्नघातश्च तपश्चमेधाः ॥

दक्षस्मृति.

गुणादश स्नानशीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः।
स्पर्शश्च गंधश्च विशुद्धता च श्रीःसौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः॥

उद्योगपर्व महाभारत.

अर्थः—रूप, तेज, बल, पावित्र्य, आयुष्य, आरोग्य, इंद्रिय-निग्रह, स्वप्न न पडणे, तप व बुद्धिमत्ता असे प्रातःस्नानाचे दहा गुण आहेत. बल, रूप, स्वरशुद्धि, वर्णशुद्धि अंगाला घाण न येणे, पावित्र्य, आकर्षकता, लक्ष्मी, सौंदर्य वगैरे दहा गुण प्रातःस्नानशील मनुष्याच्या अंगी येतात.

प्रातःस्नानापासून पहिला फायदा ह्मणजे स्वावलंबन हा होय. आपल्या परावलंबी राष्ट्राला स्वावलंबी करावयाचे असल्यास राष्ट्रांतील तरुण पिढीने विशेषतः विद्यार्थ्यांनी स्वावलंबी बनले पाहिजे. ऊन पाण्याने स्नान करण्यांत सगळा परावलंबीपणा आहे. व थंडपाण्याने स्नान करण्यामध्ये सर्वस्वी स्वावलंबनच आहे. तसेच प्रातःस्नान हे बुद्धिवर्धक आणि आयुष्यवर्धकही

आहे. दररोज शीतोदकानें स्नान करणाऱ्या मनुष्याचें शरीर सतेज दिसतें. सतेज मनुष्य कुरुष असला तरी सुरूप दिसतो. प्रातःस्नानानें आरोग्य चांगलें खणखणीत होत असल्यामुळें त्या माणसाजवळ वसण्यास किंवा त्याचा सहवास करण्यास कोणासहि अमंगलतेची अडचण वाटत नाही. एकाद्या माणसास चांगली झोंप येत नसल्यास त्यानें नित्य सकाळ संध्याकाळ शीतोदकानें स्नान करावें ह्मणजे झोंप फार उत्तम येईल आणि स्वप्नेही पडणार नाहीत. याशिवाय विद्यार्थ्यांनीं लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे प्रातःस्नानाचे आणखी दोन फायदे आहेत. ते स्वरशुद्धि ह्मणजे चांगला अवाज होणें आणि वर्णशुद्धि ह्मणजे स्पष्ट वर्णोच्चार होणें हे होत. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांची वाणी अत्यंत शुद्ध आणि संस्कारयुक्त असते. याचें कारण महाराष्ट्रीय ब्राह्मण दररोज स्नान करितात आणि उत्तरेकडचे करीत नाहीत हें असावें कीं काय, असा संशय येतो. खणखणीत वाणी आणि स्पष्ट वर्णोच्चार हीं वक्तृत्वाचीं साधनें आहेत. ज्यांना चांगलें वक्तृत्व संपादावयाचें आहे त्यांनीं प्रातःस्नानापासून होणारा वरील फायदा अवश्य लक्ष्यांत ठेवावा.

२ शरीरस्नानाबरोबर विद्यार्थ्यांनीं नेत्रस्नानहि करावें. मात्र या स्नानाला गोडें पाणी पाहिजे. वाहत्या पाण्यांत व विहिरींत बुचकळी मारून स्नान करावयाचें असल्यास पाण्यांत डोकें बुडवून डोळ्यांची उघड झांक करावी ह्मणजे झालें. ही सोय नसेल तर बालडी, गंगाळ अगर रुंद तोंडाचें पातेलें घेऊन त्यांत पाणी कांठोकांठ भरून ठेवून आंत तोंड बुडवून डोळ्यांची उघडझांक करावी. यासच नेत्रस्नान ह्मणतात. यामुळें सर्व नेत्ररोग व मस्तकशूळासारखे इतरहि रोग नाहीसे होतात. हें नेत्रस्नान मुख्य स्नानाच्या पूर्वी किंवा नंतरही आंग कोरडें केल्यावर करावें. ज्या विद्यार्थ्यांना अकालीं चाळशी लावावी लागते, ज्यांच्या दृष्टींत थोडा दोष आहे, ज्यांच्या डोळ्यांना नुकतीच मंदता येऊं लागली आहे, त्यांनीं दिवसांतून तीन वेळां नेत्रस्नान करावें. डोळ्यांचें सामर्थ्य वाढावें, दृष्टी सतेज असावी, असें ज्यांना वाटत

असेल त्यांनी नेत्रस्नान नेहमी करावें. नेत्रस्नान हें शीतोदक स्नाना-
बरोबर सहजासहजी होणारें असून नेत्ररोग नाहीसें करणारें आहे.
नेत्रस्नानानें तालूवरहि परिणाम होतो व डोके दुखणें नाहीसें होतें.

स्नान उघड्या हवेंत करूं नये. स्नानानंतर अंगास वारा
लागूं नये वगैरे ज्या गोष्टी हल्लीचे डॉक्टर सांगत असतात त्या फक्त
आजाऱ्यांना उद्देशून असतात असें समजावें. हिंदुस्थानच्या हवामानाला
बिजूवाऱ्याची स्नानगृहे असण्याची मुळीच आवश्यकता नाही.
प्रातःस्नानाच्या वेळीं बराच वेळ अंग न पुसतां गारठत बसणें, किंवा
न पोहतां पाण्यांत उगीच डुंबत बसणें, किंवा गार वारा सुटला
असतांना चेंगटपणानें धोत्रें धूत, भांडीं घांसत बसणें, या गोष्टी
मात्र शरीरास अपायकारक आहेत. ह्मणून या टाळून स्नान करून
स्वच्छ अंग पुसून विद्यार्थ्यांनीं गंगाष्टक, कृष्णाष्टक, अशीं स्तोत्रें
ह्मणावीं. स्नानाच्या वेळीं दररोज शिकेकाई, सावण, हे पदार्थ
वापरण्याची जरूरी नाही. मात्र अभ्यंग स्नानाच्या वेळीं या पदार्थांचा
(ते देशी असल्यास) उपयोग करण्यास हरकत नाही. पुष्कळ
विद्यार्थ्यांना विद्यार्थीदशेचें विस्मरण पडून त्यांना या वयांत अनेक
प्रकारचे टंग सुचूं लागलेले आहेत असें दिसतें; परंतु ब्रह्मचर्य
स्थितीमध्ये "नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्" ह्मणजे नित्य स्नान करून शरीर
स्वच्छ करणें एवढाच वास्तविक उद्देश असला पाहिजे; पुष्कळ
विद्यार्थ्यांचें आयुष्य विशेषतः सकाळचा वेळ हा बायकांप्रमाणें
नट्टापट्टा करण्यांत व्यर्थ जात असतो, सकाळीं सात आठ वाजेपर्यंत
प्रातर्विधि, नंतर स्वहस्तें दाढी अगर सबंद स्मश्रु, नंतर तेल,
सावण हीं घेऊन स्नान, पुढें केशांची मशागत, भांग काढणें, आर-
शांत पाहून कुंकवाप्रमाणें टिकली चढविणें इत्यादि गोष्टी करण्यांत
पुष्कळ विद्यार्थी आपला सकाळचा बहुमोल वेळ दवडीत असतात.
दररोज तेल लावणें, ऊन पाण्यानें स्नान करणें, सुगंधी अत्तरे, लव्हेंडरें
वापरणें, अशा गोष्टी विद्यार्थ्यांनीं सर्वस्वी वर्ज्य केल्या पाहिजेत.
'गंधं वर्जयेत्, माल्यं वर्जयेत्, रसान् वर्जयेत्, अभ्यंगं वर्जयेत्, अंजनं वर्जयेत्'

अशा शास्त्रकारांच्या विद्यार्थ्यांना आज्ञा आहेत. या आज्ञांचे उल्लंघन विद्यार्थ्यांनी गृहस्थाश्रम स्वीकारण्या पूर्वी करणे अत्यंत गैरशिस्त आहे.

३ प्रातःकाळीं शीतोदक स्नान हे स्वावलंबन उत्पन्न करते असे वर हटले त्याचे कारण आणखी एक आहे. स्नानाबरोबर हातां-सरशीं सहज धोतरें धुण्याचे काम करितां येते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी स्वतःचा कपडा स्वतः धुतला तर त्या कपड्याचे व तो वापरणाऱ्याचे आयुष्य वाढते. हिंदुस्थानांतल्या लोकांची स्थिति “मिजास राजाची व नांदणूक कैकाड्याची” अशी झाली आहे. इकडे एका बाजूस दारिद्र्य वाढले, पारतंत्र्य आले, असे रडावयाचे, आणि दुसऱ्या बाजूस स्वतःचे नेसलेले धोतरही धुण्याचा, स्वतःची जागा झाडण्याचा, स्वतःचे भांडे घांसण्याचा पर्वतायेवढा आळस !! या पशुतुल्य स्वभावास काय ह्मणावे हे सांगावयास नकोच. पुष्कळ लोकांच्या घरी ते श्रीमंत असोत वा गरीब असोत असे मिजलेले कपड्यांचे पिळे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत कुजत पडलेले असतात! यामुळे कपडे लवकर फाटून खर्च जास्त येतो ही गोष्ट कांहीं कोणाच्या लक्ष्यांत येत नाही. असो. विद्यार्थ्यांनी स्वतः स्नानोत्तर आपली धोतरें स्वच्छ धुवावीं, तांब्या भांडे घांसून पिण्याकरितां चांगले घाणी गाळून घेऊन जावे. अशा नित्याचरणाने विद्यार्थ्यांना स्वच्छता, नियमितपणा यांची संवय लागून घाणेरडेपणा, अमंगळपणा, गलिच्छपणा यांचा तिटकारा येईल. स्नान करून शुचिर्भूत होणाऱ्या विद्यार्थ्याला तोंड न धुतलेल्या माणसाशी बोलावयाची खंती वाटेल. त्याला केर न काढलेल्या जागीं वसवणार नाही. आणि तो दररोज स्नानास जाण्याच्या पूर्वी आपली जागा झाडूनच जाईल. याप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थी दररोज खोलीच्या केराबरोबर आपला आळसही झाडून टाकील. रात्री जागरणे करून आठ वाजेपर्यंत आपले पडले आहेत, आठनऊ वाजतां बुरशा तोंडाने आंग व डोकें दोन्ही हातांनी खरखर खाज-

वीत, जांभया देत, कोणीकडे तरी पाहात, उठत आहेत, आळस
 मी ह्मणतो आहे, उत्साहाच्या नांवाने आवळ्यायेवढे आहे, असे
 विद्यार्थ्यांचे ध्यान पाहिले ह्मणजे हिंदुस्थानच्या भावी उत्कर्षाबद्दल
 जबरदस्त शंका येऊं लागते. विद्यार्थ्यांना आपल्या आळसरूपी शत्रूंचे
 जर निर्दालन करावयाचे असेल तर त्यांनीं प्रातःस्नान हे मोठे
 शस्त्र उपयोगांत आणावे. विशेषतः सूर्योदयापूर्वी शीतोदकाने
 प्रातःस्नान हे फारच गुणकारक आहे, असे हल्लीं डॉक्टर लोकही सांगू
 लागले आहेत. आधुनिक जगांत एक जंतुशास्त्र उत्पन्न झालेले
 असून सूर्योदयानंतर पाण्याच्या पृष्ठभागावर तळाशी असलेले जंतु
 येत असतात आणि ते अपकार करतात असे हे शास्त्र सांगते.
 अर्थात् सूर्योदयापूर्वी वाहत्या पाण्यांत स्नान केल्यास या जंतूंची
 बाधा विलकूल होत नसून आयुष्यही वाढते. एक सूर्योदयापूर्वी
 उठून प्रातःस्नान करण्याचा नियम केला की, त्याबरोबर इतर पथ्ये
 येतात. रात्री लवकर निजावे लागते, जाग्रणे टाळावी लागतात,
 पदार्थ चांगला असला तरी रात्री तो अधिक खाण्याचा मोह
 आवरावा लागतो, आणि सकाळीं उठल्याबरोबर आळसाला
 हद्दपार करून प्रातःस्मरण करावे लागते. उष्णोदकस्नानांतील
 परावलंबनाचा कंटाळा येऊन स्वावलंबन देणारे प्रातःस्नानच
 बरे वाटते. तात्पर्य, धर्मशास्त्रदृष्ट्या पुण्यवर्धक,
 वैद्यशास्त्रदृष्ट्या आयुष्य व बलवर्धक, जंतुशास्त्रदृष्ट्या रोगप्रतिबंधक,
 राष्ट्रीयदृष्ट्या स्वावलंबनोत्पादक आणि व्यवहारदृष्ट्या जालस्य-
 घातक, असे प्रातःस्नान असतां जो विद्यार्थी या कामधेनुचा स्वीकार
 करणार नाही तो करंटाच समजला पाहिजे. राष्ट्राच्या उत्कर्षास
 उद्योगशीलता, स्वावलंबन, आरोग्य, उत्साह, स्वच्छता, टापटीप,
 नियमितपणा, विनचूकपणा यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. हे
 सर्व सद्गुण वाढण्यास प्रातःस्नान हे बऱ्याच अंशी कारणीभूत
 होणार आहे हे वरील विवेचना वरून दिसून येईल.

संध्या अगर ईशस्तुति.

वर सांगितल्याप्रमाणे प्रातःस्नान झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी जग-
न्नियंत्या परमेश्वराची उपासना करावी. त्रैवर्णिकांनी संध्या करावी
आणि इतरांनीही सूर्याची प्रार्थना ह्मणजे संध्या करावी. विद्यार्थ्यांना
सूर्य व अग्नि यांचीच उपासना योग्य आहे. राष्ट्रांतील तरुण पिढी
ओजस्वी, तेजस्वी व बाणेदार व्हावी ह्मणून ही उपासना सांगितली
आहे. अग्नीची उपासना ही श्रौतस्मार्तकर्मांचा लोप झाल्यामुळे बंद
पडली असली, तरी सूर्योपासना विद्यार्थ्यांनी केलीच पाहिजे.
मुसलमान व ख्रिश्चन पंथी लोक नमाज व प्रार्थना संध्येच्या वेळीं
करितात. हिंदु विद्यार्थ्यांनीही आपल्या धर्माप्रमाणे न चुकतां सकाळ-
संध्याकाळ ईशस्तवन करावे. हिंदु समाजांत सामुदायिक जिवंतपणाआण-
ण्यास सूर्योपासना हें मोठेंच साधन होणार आहे. कोणाहि विद्यार्थ्यास
कितीहि गडबड असली तरी अवघ्या पांच मिनिटांत संध्या उरकतां
येते. कारण, अर्घ्यप्रदान, गायत्रीजप, उपस्थान हींच संध्येचीं प्रधान
अंगे आहेत. संध्या ह्मणजे संधीकालची सूर्योपासना. स्थावर जंगम
जगताचा आत्मा जो सूर्यनारायण तो सर्व जगाचें दैवत आहे. ह्मणून
कोणत्याही जातीच्या आणि पंथाच्या विद्यार्थ्यांनी सूर्योपासना करण्यास
बिलकुल हरकत नाही. सूर्यकिरणांमध्ये अनेक प्रकारचे दुष्ट जंतू
नाहींसे करण्याचें सामर्थ्य असल्यामुळे सूर्यतेजानें आरोग्य व बुद्धि
वाढते असा सिद्धांत आहे. 'ज्या घरी सूर्यकिरणांचा प्रवेश होत नाही
तेथे डाक्टरचा प्रवेश होतो आणि ज्या घरांत प्रकाश भरपूर असतो
तेथे डाक्टरला क्वचितच जावें लागतें,' ही इंग्रजी ह्मणहि सूर्यतेजाचें
सह व दाखविते. संध्येमध्ये सूर्यनारायणाला तूं माझ्या बुद्धीचा प्रेरक
हो, अशीच प्रार्थना करावयाची असते. बुद्धीचें तेज वाढावें, प्रतिभा-
संपन्नता यावी अशी इच्छा असल्यास सर्व विद्यार्थ्यांनी नित्य
सूर्योपासना करून त्याच्या जवळ तेजाची प्रार्थना केली पाहिजे.
ज्याच्या जवळ जो पदार्थ असतो त्याचीच याचना जगांत कोणीही

करितात. विद्वानाकडे विद्येची, धनवंताकडे धनाची, धनवंतेच्याकडे औषधाची याचना केल्यास ती जर फलद्रूप होते, तर सूर्याकडे केलेली तेजाची याचना विफल होईल, अशी शंकासुद्धां विद्यार्थ्यांनीं मनांत आणूं नये. श्रीसूर्यनारायणाच्या उपासनेनें विद्यार्थ्यांचें चित्तैकाग्र्य वाढेल. चलचित्तता ह्मणजे दुश्चित्तपणा हा एक विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाच्या मार्गांत मोठा अडथळा आहे. तो नाहीसा होण्यास कांहीं काळ उपास्य देवतेच्या चिंतनामध्ये घालविणें हाच मुख्य उपाय आहे. कांहीं कालपर्यंत एकाच विषयाचें चिंतन करण्याची मनाला सवय लाविली पाहिजे. या सवयीशिवाय कुशाग्रता हा गुण येत नाही. द्रोणाचार्यांनीं एकदां सर्व विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेतली त्यावेळीं फक्त अर्जुनानेंच “ नैम मारण्याच्या जागेशिवाय कांहीं दिसत नाही. ” असें उत्तर दिलें, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. संध्येमध्ये प्राणायाम, आसन इत्यादि अंगें चित्ताच्या एकाग्रतेकरितांच सांगितलेली आहेत. मंदबुद्धि विद्यार्थ्यांनीं बुद्धिमान् होण्याकरितां व बुद्धिमानांनीं प्रतिभावान् होण्याकरितां सूर्योपासना नित्य करावी. ऋषींनीं दीर्घसंध्या केली ह्मणून ते दीर्घायुषी झाले असें जें मनुस्मृतींत ह्मटलें आहे त्याचा अर्थ दीर्घकाळ सूर्योपासना आणि दीर्घकाळ चित्तैकाग्र्य असाच आहे. * न चुकतां नियमितवारा वर्षे विद्यार्थ्यांनीं संध्या व सूर्योपासना आस्तिक्य बुद्धीनें केल्यास त्याचें फळ त्यांना मिळाल्यावांचून कधींहि राहणार नाही.

सूर्यनमस्कार—श्रीसूर्यनारायणाची उपासना करण्याचा दुसरा एक प्रकार ह्मणजे सूर्यनमस्कार हा होय. पहिली उपासना जशी मानसिक आहे तशी ही दुसरी उपासना शारिरिक आहे. उपासनेनें शरीर कष्टवून शरीरबल वाढविण्याचा आणि स्वार्थपरमार्थ साधण्याचा नमस्कार हा

* टीप—ऋषयोदीर्घसंध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥ मनु ॥

एक मार्ग आहे. दोन हात, दोन पाय, दोन गुढघे, छाती आणि डोकें टेंकून सूर्यनमस्कार घालावेत. नमस्कार घालतांना तोंडानें श्वासोच्छ्वास करूं नये, स्वच्छ व प्रसन्न जागेंत नमस्कार घालावेत. सोळा वर्षांवरच्या विद्यार्थ्यांनीं १२५ ते २५० पर्यंत नमस्कार घालण्यास ह्मणत नाहीं. वीशीच्या वरचें ज्यांचें वय आहे अशांनीं २५० ते ५०० पर्यंत नमस्कार खुशाल घालावेत; त्यामुळे शरिरास फारच फायदा होईल. पूर्वीच्या बाराबाराशें नमस्कार घालणाऱ्या लोकांच्या गोष्टी हल्लीं फारशा ऐकूं येत नाहीत; परंतु पेशवाईत व पूर्वापूर्वा-पर्यंत कित्येक ब्राह्मणी संस्थानामध्यें सुद्धां बाराबाराशें नमस्कार घालणारे लोक होते. “ चढते वाढते दंड ” काढण्याचा गोपिका-वाडें सवाई माधवरावास उपदेश केला आहे. समर्थीचे वडील सूर्याजीपंत हे कडे सूर्योपासक होते. पानपतच्या रणांगणावर जाऊन अहमदशाहा अबदालीची रग जिरवूं इच्छिणारा भाऊसाहेब पेशवा सूर्योपासक होता. पूर्वी घरच्या घरीं करतां येण्यासारखा, सुटसुटीत व विनपैशाचा, आटोपशीर असा हा व्यायाम आणि उपासनामार्ग सर्वमान्य झाला होता. अलीकडे त्याचा ऱ्हास होऊं लागला आहे. विद्यार्थ्यांनीं स्नानसंध्या झाल्यावर स्वार्थ परमार्थ साधून देणारा सूर्य नमस्काराचा व्यायाम अवश्य करावा. * विद्यार्थ्यांनीं तालमीत अगर आपल्या अभ्यासाच्या खोलींतच जोर, बैठका काढाव्या आणि जोडी करावी. योगशास्त्रांत सांगितलेलीं निरनिराळीं आसनें शरीर-बलाच्या व आरोग्याच्या दृष्टीनें चांगलीं आहेत. शीर्षासन, मयूरासन, पद्मासन, बद्धपद्मासन, प्रेतासन, पश्चिमोत्तान, धनुष्यासन, मत्स्य-बंध अशीं दहापांच आसनें विद्यार्थ्यांनीं कोणताहि व्यायाम झाल्या-वर करावीत. अपचन, पोटफुगी, पानथरी, यकृत, मूळव्याध वगैरे

* टीप.—सांगलीचे वैद्य परांजपे यांचें ‘ नमस्कार ’ हें पुस्तक पहा.

रोग या आसनांपासून नाहीतसे होतात. S अशक्त विद्यार्थ्यांनी उघड्या हवेंत झट्झट् चालत जाण्याचा क्रम ठेवावा. सशक्तांनी पळावयास जावें. कोणाला तालमीचा, डंबेल्सचा अथवा घोड्यावर बसण्याचा किंवा कोणत्याहि प्रकारचा व्यायाम करण्याचा शोक असेल तर तो त्यांनी करावा. व्यायामावांचून विलकुल राहूं नये. व्यायाम ही अमरवल्ली आहे. सकाळचा व्यायाम हा फारच चांगला. व्यायामाचें महत्व काय आहे हें सांगण्यासारखें हें स्थळ नव्हे; ह्मणून स्नानानंतर नमस्कार किंवा दुसरा कोणताही घाम घेण्यासारखा व्यायाम विद्यार्थ्यांनी करावा इतकें सांगून हें प्रकरण संपवितों.

प्रकरण सहावें.

दिनचर्या, न्याहारी व अभ्यास.

गेल्या प्रकरणांत स्नान, संध्या व नमस्कार यांचा विचार केला. या प्रकरणांत न्याहारी व सकाळचा अभ्यास यांचें विवेचन करूं. पहाटे उठून प्रातःस्मरण, शौचमुखमार्जन, स्नान, संध्या, नमस्कार, व्यायाम एवढा नित्यक्रम आटोपला ह्मणजे कांहीं वेळानें विद्यार्थ्यांनी न्याहारी करावी. समर्थ ह्मणतात “ कांहीं फळाहार घ्यावा । मग संसार धंदा करावा. ॥ ” ह्मणजे सकाळीं सात आठ वाजण्याच्या दरम्यान कांहीं तरी खाऊन प्रत्येकानें आपआपल्या उद्योगास लागावें. विद्यार्थ्यांनी सकाळीं थोडी न्याहारी करावी, व अभ्यासास बसावें. ब्राह्मणेतर समाजांत न्याहारीची फार चांगली चाल आहे. शेतकरी, कुणबी, माळी हे लोक सकाळीं कांहीं खाल्ल्याशिवाय घरांबाहेर पडतच नाहीत. आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या हें सकाळचें खाणें पित्तशामक,

S टीप.—लोणावळे येथें कुवलयानंदाश्रमांत आसनांचें सशास्त्र शिक्षण मिळतें. औंध येथें निघणारें पुरुषार्थ मासिकहि आसनाबद्दल चांगली चर्चा करित असत.

बलदायक, आणि उत्साहवर्धक आहे. ब्राह्मणेतरांची ही चाल ब्राह्मणांनी घेण्यासारखी आहे. ब्राह्मणसमाजामध्ये कांहीं कांहीं घरी लहान मुलांना सकाळीं ताजे अन्न जेऊं घालतात. पण सर्व शाळा अकरा वाजतां सुरु झाल्यापासून विद्यार्थ्यांच्या खाण्याकडे दुर्लक्ष्य होत आहे. लहान मुलांना जसा ताजा भात खाऊं घालण्यांत येतो, तशीच विद्यार्थ्यांनाही ताजी दशमी किंवा सोजी देण्यांत यावी. ब्राह्मणांच्या घरी कदाचित् सोवळ्याओंवळ्याची व पारोशाआरोशाची पंचाईत पडत असेल, पण विद्यार्थी जर प्रातःस्नान करूं लागले तर वरील अडचण पडणार नाही. इतकेंच नव्हे तर घरांतील आई, बहीण, भावजय, आत्या, मावशी यांना आपलीं मुलें सकाळीं उठतात, स्नान करतात, नमस्कार घालतात, हें पाहून सकाळीं उठून कांहीं तरी ताजे स्नान अन्न करून देण्याची इच्छा त्यांना झाल्यावांचून रहाणार नाही. सकाळीं नित्य नेमानें जर न्याहारी करावयाची असेल आणि जर कांहीं ताजा पदार्थ पाहिजे असेल तर हल्लींच्या दारिद्र्यांतसुद्धां जोंधळा, बाजरी, गहू व तांदूळ या धान्यांपैकीं जें धान्य नेहमीं देशपरत्वे व ऋतुपरत्वे खाण्याचा प्रघात असेल, त्याचा कोणताही साधा पदार्थ मिळणें अशक्य नाही. अब्राह्मण समाजामध्ये कोणताही मनुष्य किंवा मुलगा बाहेर कामावर निघाला ह्मणजे त्याला आधीं ताजी अगर शिळी भाकर न्याहारीस देण्यांत येते; शिवाय तो बरोबर शिधोरी बांधूनही घेऊन जातो. सोवळ्या ओंवळ्यांच्या किंबहुना स्वच्छतेच्या कल्पना त्यांच्या निराळ्या असल्यामुळे त्यांना चटकन् चूल पेटवून भाकरी करून देण्यास व स्नान न करितां ती खाण्यास कांहीं अडचण पडत नाही, हें खरें. ब्राह्मणसमाजामध्ये स्नान व सोवळें या दृष्टीनें थोडीशी अडचण जरी वाटली तरी तिचें निराकरण कसें होईल हें वर सांगितलेंच आहे.

प्रातराशास विद्यार्थ्यांना उत्तम पदार्थ ह्मटला ह्मणजे ताजे गाईचें धारोष्ण दूध हें होय. दूध हें मृत्युलोकांतील अमृत आहे. हें ब्रह्मचर्याचें जीवन असल्यामुळे “सद्यःशुक्रकरं पयः” असें आयुर्वेदांत

हटलें आहे. गाईचें दूध प्याल्यानें गाईच्या वासरीप्रमाणें विद्यार्थी बुद्धीनें व शरीरानें तल्लख होतात. हिंदुस्थानामध्ये हल्लीं सरकारकडून गाईचें रक्षण होत नसल्यामुळे आणि दरसाल दुष्काळाचें रौद्रमुख उघडत असल्यामुळे बरेंचसें गोधन नष्ट होत आहे. प्राचीन-काळीं गोधनाची किंमत फार होती. वैश्यांचें तर गोरक्षण हें कर्तव्यच सांगितलें होतें. गोधन गेलें, गोरस दुर्मिळ होऊं लागला, तरुण पिढी पोटांत गोरस न गेल्यामुळे वीर्यहीन होऊं लागली, असा प्रकार आज ढळढळीत दिसत आहे. विद्यार्थ्यांनीं दूरवर विचार करून आणि गोरक्षणाच्या चाललेल्या चळवळी लक्ष्यांत घेऊन सकाळीं प्रातराशाकरितां गोरस पिण्याचाच निश्चय करावा. सर्व विद्यार्थ्यांना गोरसपान करणें अशक्य आहे हें आह्मी जाणतोच; परंतु ज्यांच्या घरीं नोकर चाकर आहेत, गाड्या घोडी आहेत, मोटारी सायकली आहेत, ज्यांची प्राप्ती दरमहा ३०० पासून ५०० पर्यंत आहे, जे समाजांत धुरीण ह्मणून गाजले जात आहेत, अशा प्रतिष्ठित व खाऊन पिऊन सुखी असलेल्या गृहस्थाच्या मुलांनाही सकाळीं गाईचें दूध पिण्यास मिळूं नये, यासारखी शोचनीय गोष्ट कोणती ? संपन्न आईबापांच्या मुलांनीं तरी गोरस पिण्याचाच हट्ट घ्यावा. इतक्या सगळ्या खर्चांत एकाद्या गायीचा खर्च जास्त आहे असा भाग नाही. गायीचें दूध न मिळाल्यास ह्यशीचें दूध प्यावें, तें नच मिळाल्यास शेळीचें दूध प्यावें, शेळी किंवा मेंढीचें दूध त्यांच्या पोटांत अनेक प्रकारच्या वनस्पति जात असल्यामुळे फारच चांगलें असतें; ह्मणून तें पहिलवान लोक पितात. विद्यार्थ्यांनीं गोरस मिळाल्यास उत्तम, ह्यशीचें दूध मध्यम, व शेळीचें दूध कनिष्ठ असें समजावे. दूध धारोष्ण नाही तर नाही निदान तापवून दूध प्या शुद्ध दूध प्या आणि दूधच प्या असें आह्मी विद्यार्थ्यांना सांगतो.

दररोज सकाळीं पावशेरभर दूध पिणें ही कांहीं अशक्य गोष्ट नाही. रेल्वे, टपाल, मोटारी, कपडे, खेळणीं व इतर चैनीच्या गरजा यांप्रतिथर्थ जो खर्च होतो तो जरा कमी केला तर मध्यम स्थितीतील

पालकांना सुद्धां आपल्या मुलांना दूध देतां येईल. विद्यार्थ्यांनीं आपल्या इतर गरजा कमी करून दूध पिण्याचाच हट्ट धरावा.

दररोज दूध पिणे हा प्रातराशाचा नियम अशक्य व अव्यवहार्य ठरला तर विद्यार्थ्यांनीं सकाळीं मिळाल्यास ताजी निदान रात्रीं करून झांकून ठेवलेली गव्हाची चपाती, जोंधळा व बाजरी यांची भाकरी किंवा दशमी थोडेसे तूप घेऊन खावी. वरीलपैकीं ताजा नाही तर नाही, पण शिळा पदार्थ मिळणें कांहीं अशक्य नाही. पण शिळ्या अन्नानें बुद्धिमांद्र येतें, एवढें लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे. दुधाच्या खालो-खाल भाकरी किंवा चपाती. यांच्या वरच्या दरज्याचा पदार्थ हट्टला ह्मणजे ताजा भात हा होय. बुद्धीच्या दृष्टीनें हि हा पदार्थ चांगला आहे. दळणवळणाचीं साधनें हल्लीं वाढल्यामुळें तांदुळाचें महत्त्व सर्वत्र सारखेंच झालें आहे. घरोघर सकाळीं ताजा भात खाण्यास विद्यार्थ्यांस कोणतीहि नड नाही. भात, भाकरी किंवा चपाती हे पदार्थ सकाळीं खातांना त्यांच्याशीं दूध, दही, तूप, लोणी यांचा यथाशक्ति उपयोग करावा. परंतु चटण्या कोशिंबिरी यासारखीं तामसी भंजनें फारशीं तोडीं लावूं नयेत. सकाळीं उठून लहान मुलांना किंवा विद्यार्थ्यांना कधीं चिवडा, शेव, चुरमुरे, थालीपीठ, भजीं असले दुष्ट पदार्थ बाजारचे विकत आणून देण्याचा आईबापांना नेहमी मोह होत असतो; तो त्यांनीं अर्थात् आवरून धरला पाहिजे. दुष्टान्न सेवनानें आयुष्य कमी होतें हें लक्ष्यांत ठेवावें आणि वरील पदार्थ नित्य न देतां त्यांत सकाळीं बिलकुल न देतां दररोज न देतां फारतर तिसरे प्रहरीं केव्हां केव्हां घरीं तयार करून द्यावेत. सकाळीं दूध, ताजा भात, भाकर किंवा चपाती हेच पदार्थ न्याहारीला सर्व दृष्टीनें योग्य असे आहेत. यापेक्षां सर्व साधारण, सर्वांना शक्य व सर्व सुलभ असे पदार्थ नाहीत. परंतु ज्या पालकांची व विद्यार्थ्यांची परिस्थिति यापेक्षां थोडी संपन्न असेल त्यांच्याकरितां आणखी तीन चार पदार्थ सांगता येतील. दररोज सकाळीं पांच सात बदाम भिजत घालून ते चांगले सोलून त्याच्या भिरड्या खडीसारखे-

बरोबर अगर वेदाण्याबरोबर चांगल्या चावून चावून खाव्या. तूपसाखर व पिवळ्या मुगाचें खमंग भाजलेलें पीठ घेऊन त्याचा लाडू करून खावा. रव्याचा लाडू खोबरें घातलेला, हा त्याहिपेशां उत्तम. सत्यनारायणाच्या प्रसादासारखा चांगला शिरा अर्थात् चांगल्या तुपाचा विद्यार्थ्यांनीं मिळाल्यास दररोज खावा. अलीकडे डॉक्टर लोक ताकाची फार स्तुति करूं लागले आहेत. रवीखालचें ताजें उष्ण ताक मिळेल तर फारच उत्तम. लोणी काढलेलें अगदीं ताजें ताक धारोष्ण दुधाप्रमाणें कोमट असतें व त्या योगानें दीपन पाचनही चांगलें होतें. लोणी व खडीसाखर अगर चांगला पेढा हेही पदार्थ संपन्न आईबापांनीं मुलांना द्यावेत. हे सगळे पदार्थ श्रीमंतीचे दिसले तरी खर्चाच्या दृष्टीनें काळजीपूर्वक केल्यास त्यांना फारसा खर्च येणार नाही, पोरंबाळांच्या घरांत हे असले पदार्थ नियमित सर्वांना मिळणें जरी कठिण असलें तथापि मध्यम स्थितीच्या पोरंबाळाचें फारसें लटांबर नसलेल्या आईबापांना हे पदार्थ देणें कांहीं अशक्य नाही. खर्च थोडा व फायदे फार असा हा प्रातराशाचा प्रकार आहे.

दुदैव आमचें किंवा साडेसातीचा फेरा असा बलवत्तर कीं, आमच्या हातांत असलेला हिरा टाकून आक्षी गारगोटी घेतों, चांदी फेंकून देऊन शिंपलीला कवटाळतो, धान्याचे कण फेंकून देऊन कोड्याच्या मागे लागतो. हाय ! हाय !! केवढा हा अनर्थ आणि केवढें हें अज्ञान !!! हिंदुस्थानांतील पालक आणि विद्यार्थी हे प्रातराशाकरितां चिंतामणीसारखे किंवा कल्पवृक्षासारखे असलेले अनेक पदार्थ सोडून पाश्चात्य संस्कृतीबरोबर आलेला, मद्याच्या व्यसनाप्रमाणें प्रसार पावलेला, डॉक्टरांच्या व इतरांच्या अनुभवावरून आरोग्यदृष्ट्या, ब्रह्मचर्यदृष्ट्या क्षयकारक असलेला असा चहा सेवन करूं लागले आहेत. पुष्कळ लेखकांनीं, वक्त्यांनीं व डॉक्टरांनीं अनेक तऱ्हेनें चहाचे दुष्परिणाम दाखविले असतां अद्याप या पेयाची परागति न होतां प्रगतीच होत आहे, हें आक्षी जाणून

आहोत; परंतु यें केवळ विद्यार्थ्यांच्याच करितां विचार करावयाचा असल्यामुळे त्यांना या व्यसनापासून कांहीं काल थोडे दूर राहण्यास सांगणें हें आमचें कर्तव्य आहे, असें आहीं समजतो. मनुस्मृतीमध्ये वर्जयेन्मधुमांसच गंधं माल्यं रसान् स्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनांचैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥ अशा वर्ज्य गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. मद्य, मांस, गंधमाल्य वगैरे उत्तेजक पदार्थ, स्त्रिया, प्राण्यांची हिंसा हीं विद्यार्थ्यांनीं वर्ज्य केलीं पाहिजेत. श्लोकांत शुक्तानि असें एक पद आहे. त्याचा अर्थ आंबलेले पदार्थ असा कोणी करतात. पण त्यापेक्षां मादकपदार्थ हाच अर्थ सरस दिसतो. विद्यार्थ्यांनीं मादकपदार्थांचें सेवन करूं नये असें धर्मशास्त्र सांगतें. चहा हा एक मोठा मादक पदार्थ आहे; ह्मणून विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदशा संपेपर्यंत तरी निदान चहाला स्पर्श करूं नये. चहासारखें उष्ण पेय दररोज पोटांत गेल्यानें छाती जळते. आंतड्यांतील दीपनशक्ति कमी होते व वीर्यस्थानावर त्याचा परिणाम होऊन वीर्य दुर्बल होतें. दृष्टीला मांघ येतें. शुक्राला ओज असें दुसरें नांव आहे. ओज दुर्बल झालें कीं त्याचा परिणाम दृष्टीवर होतो. सारांश चहापासून अनेक अनर्थ होतात.

या जगांत दारूसारखें भयंकर व्यसन नाही. परंतु अशा भयंकर व्यसनाचा त्याग महायुद्धाच्या वेळीं इंग्लंडनें केला. स्वराज्योन्मुख झालेल्या भरतखंडांतील तरुणांनीं ज्यांच्या किल्येक पिढ्या अट्टल दारूवाज होत्या त्यांनीं गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं जो धडा घालून दिला तो निदान चहा सोडण्याच्या बाबतींत तरी गिरवावयास नको काय ? दारूचें व्यसन जर सुटतें तर चहाचें सुटणार नाही काय ? खात्रीनें सुटेल. फक्त पालकांनीं व विद्यार्थ्यांनीं निश्चय केला पाहिजे. परंतु हिंदुस्थानांतील आईबापांचें शिथिल वर्तन या बाबतींत विद्यार्थ्यांना भोंवतें, आईबाप आधींच चहा पितात, पोरांच्या देखत पितात, आणि पोरांना चहा पाजत पाजत ते चहा पितात. मुलीवाळी चहा पितात, ह्याताच्या कोताच्या चहा पितात. आश्चर्याची गोष्ट ही

कीं, अगदीं सोंवळ्या वाया हा चहा अगदीं सोंवळा समजून पितात. सोंवळ्या वायांत चहा घुसला ह्मणजे तो ब्रह्म-देवाच्यानेंहि बाहेर निघत नाहीं. लहानपणीं विद्यार्थ्यांना ज्यांच्या गोंवऱ्या गंगेवर गेल्या आहेत, अशा हाताच्याच चहा पिण्यास शिकवितात; अशी वस्तुस्थिति आहे. भारतीय तरुणांना जळीं, स्थळीं, काष्टीं, पाषाणीं असणाऱ्या परमेश्वराप्रमाणें सर्वत्र चहा भासत असतांना त्याचा मोह त्यांनीं कसा आवरून धरावा, हा एक मोठा प्रश्नच आहे. विद्यार्थ्यांना लहानपणीं कळत नसतें, तेव्हां चहाचें व्यसन लागतें. पुढें दुष्परिणाम कळतात, पण जडलेलें व्यसन कांहीं केल्या सुटत नाहीं. विद्यार्थ्यांचें हें चित्र पाहिलें ह्मणजे त्यांच्याबद्दल अनुकंपा उत्पन्न होते. एकदां मनुष्य चहावाज झाला कीं मग त्याला कांहीं ताळतंत्र रहात नाहीं. घरांत चहा न मिळाला तर दुकानांत जावेसे वाटतें. विद्यार्थ्यांच्या जवळ पैसे नसले कीं उसने घे, नांवावर लिहिण्यास सांग व पुढें चोऱ्या कर, इतक्या थरापर्यंत ही गोष्ट येते. दुकानांत जाऊन चहा पिण्याची संवय लागली कीं, स्वच्छतेच्या कल्पनांना पाहिल्यानें सोडावे लागतें. दुकानांतील कप बशीला कुणाचें वरें तोंड लागलेलें नसतें? अनेक प्रकारच्या रोग्यांची लाळ त्या भांड्यांना लागलेली असते. दुकानांत हीं भांडीं विसळण्याची तज्ज्ञा कशी असते हें पाहिलें कीं अंगावर कांटाच उभा रहातो. सगळीं भांडीं एका महापात्रांत बुचकळून वर काढण्यांत येतात!! स्टेशनवरील चहा देणारे तर अमावास्या पूर्णिमेला स्नान करणारे, पाणी न घेतां शौचास जाणारे व पंधरा दिवसांनीं कपडे बदलणारे असे असतात. त्यांच्या हातचा चहा घेण्यास चहावाजाला कांहींच वाटत नाहीं. इतका त्यांच्या स्वच्छतेच्या कल्पनेंत फरक पडतो. व्यसनाच्या परि-पूर्तीस्तव स्वदेशीविदेशी साखर, स्वच्छता व अस्वच्छता या सर्वांस तो मनुष्य पारखा होतो. चहाची तलफ आली कीं त्या माणसाला मग कांहीं सुचेनासें होतें, सगळे विचार बाजूला रहातात, डोकें दुखूं लागतें आणि मग चहा करणारा कितीही अमंगळ असला, चहा

पिण्याचें पात्र कितो उष्टेमाष्टें असलें, चहामध्यें अस्सल परदेशी साखर असली तरी मिटक्या मारीत मारीत चहा पिण्यांतच त्याला धन्यता वाटते! विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदशेंत स्वदेशीचे, स्वच्छतेचे आणि शिष्टाचाराचे नियम निग्रहानें पाळले पाहिजेत. विद्यार्थिदशा संपल्यावर मग काय वाटेल तें करावें, असें जरी नसलें तथापि ब्रह्मचर्य-दशेंतच अगदीं कडक नियम ह्मणून कांहीं गोष्टी त्यांनीं पाळल्याच पाहिजेत, त्यांतच चहा व त्याची बहीण कॉफी या मादक पदार्थांचें सेवन विलकुल न करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला पाहिजे. चहा कॉफीच्या व्यसनाबरोबर दुकानांतील इतर पदार्थ खाण्याची सवय लागते. दुकानांतील पदार्थ हे आरोग्यदृष्ट्या, खर्चदृष्ट्या, व ब्रह्मचर्य-दृष्ट्या हानिकारक असतात. मसालेदार चिवडा, मिसळ, कांद्यांचीं भजीं, उसळी हे उद्दीपक पदार्थ पुष्कळ खाणें, नेहमी खाणें व ते दुकानांतील खाणें ह्मणजे मृत्यूला लवकर आमंत्रण देणें होय.

अभ्यासाची जागा—प्रातराशाच्या संबधानें वर जो विचार केला तो लक्ष्यांत ठेवून विद्यार्थ्यांनीं कांहीं न्याहारी करावी व अभ्यासाच्या खोलींत जाऊन अभ्यास करण्यास लागावें. अभ्यासाची जागा प्रत्येकाला अगदीं स्वतंत्र असते असें नाहीं, तथापि माध्यमिक शिक्षण घेणारे विद्यार्थी घरांत किंवा इतरत्र थोडे पृथक्पृथक्पणेंच अभ्यास करीत असतात. इतर सर्व व्यवहार होणाऱ्या जागेपेक्षां थोडी निराळी जागा अभ्यासाला पाहिजे. सामान्यतः हल्लीं जिल्हा व तालुक्याच्या ठिकाणींच हायस्कुले झालीं असून तेथील वस्ती थोडी थोडी शहरासारखीच होऊं लागली आहे. अर्थात् बरेच मध्यम स्थितींतील विद्यार्थी स्वतंत्र खोल्या मधूनच अभ्यास करितांना दिसतात. विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाची खोली किंवा जी जागा असेल ती कशी असावी याचाहि थोडा विचार केला पाहिजे. हिंदुस्थानांतले हे विद्यार्थी भावी नागरिक व्हावयाचे आहेत, त्यांच्या सर्व गोष्टी कित्ता घेण्यासारख्या पाहिजेत.

अभ्यासाच्या जागेंत प्रकाश उत्तम असावा. सूर्य किरण ह्याजेंत आंत आले तर उत्तमच. विद्यार्थ्यांनीं प्रकाशाचा किंवा किरणांचा प्रवाह अगदीं डोळ्यांवर घेऊन कधीं अभ्यासास बसूं नये. जरा तिरपें ह्मणजे प्रकाश पुस्तकावर चांगला पडेल असें बसावें. लिहिण्याकरितां लहान लेखन फलक (डेस्क) असावा. तो नसेल तर विद्यार्थ्यांनीं वळकटी पुढें ठेऊन लिहावें. अभ्यासाच्या जागेंत पुस्तकें, कपडे, छत्री, दिवा, जोडे, पाणी पिण्याचीं भांडीं वगैरे सर्व पदार्थ अगदीं जेथल्या तेथें असावेत. भिंतींना सफेती द्यावी किंवा शेणमातीनें त्या स्वच्छ सारवाव्या. विद्यार्थ्यांनीं दर आठ दिवसास निदान पंधरा दिवसास तरी आपली खोली स्वच्छ सारवावी. त्याबरोबरच भिंतीवरूनही चांगला केरसुणीनें हात फिरवावा. आढ्यावरची किंवा पाटणीला लागलेलीं कोळिष्टकें स्वच्छ झाडावींत. आठदहा दिवसांनीं पुस्तकें सुद्धां बाहेर उन्हांत ठेवावीं. विछाने उन्हांत टाकावेत ह्मणजे ठेकूण जास्त होत नाहींत. तसेंच भिंती, खांब यांच्या फटींतील ठेकूण व त्यांचीं अंडीं असतील तीं सुद्धें खरकटून साफ नाहींतशीं करावींत. चिलटें, पिसवा, ठेकूण, डांस हे न होतील अशी खबरदारी बाळगावी. विद्यार्थ्यांच्या खोलींत कोणत्याही प्रकारची घाण असूं नये. सर्वत्र स्वच्छता व प्रसन्नता, उत्साह व हुरूप यांचेंच साम्राज्य असलें पाहिजे. विद्यार्थ्यांचें आंथरूण सार्धें व सुटसुटीत असावें ह्मणजे थोडक्यांत शिपाईगिरी थाटाचा त्यांचा विछाना असवा. गाद्या, गिरद्या, लोड, तक्ये, आराम खुर्च्या यांची विद्यार्थ्यांना बिलकुल गरज नाहीं. विद्यार्थ्यांच्या खोलींत राष्ट्रभक्तांचे फोटो आणि मारुती, रामदास, शंकराचार्य अशा विभूतींच्या व देवदेवतांच्या चांगल्या तसबिरी असाव्यात. विद्यार्थ्यांनीं पहाटेपासून प्रातराशापर्यंतचें सर्व आन्हिक आटोपून आपल्या खोलींतील देवतांच्या तसबिरींवर गंध फूल वाहून स्वतः गंध लावून अभ्यासास बसावें. चंदनाचें गंध हेंच सर्व दृष्टींनीं चांगलें आहे. रव्याचें गंध लावण्याची चाल अगदीं वाईट आहे. पुष्कळ विद्यार्थ्यांच्या

खोल्यांमध्ये व अभ्यासाच्या जागेमध्ये कांहीं विपरीत प्रकार आढळतात. कांहीं विद्यार्थ्यांच्या खोल्यांतील केर आठ आठ दिवस निघत नाही. कोळिष्टकांची झुमरे इतकी वाढलेली असतात, कीं डोळे उघडे ठेवून निजण्याची सोयच नसते. ठेकूण तर मुंग्यासारखे तरतर धांवत असतात. त्यांना भिंतीवर चिरडून चिरडून त्यांच्या कत्तलीची जणू खूणच कीं काय हणून रक्ताचे पडे भिंतीवर ओढलेले दिसतात. राकेलच्या दिव्याने बहुतेक कोनाडे काळेकुट्ट झालेले असतात. खोली लावून व रात्रभर दिवा ठेवून निजण्याची सवय असल्यावर मग जिकडे तिकडे काळ्या रंगाचाच प्रकाश पडत असतो. असला अडाणी, अजागळ, अस्वच्छ, तरुण विद्यार्थिवर्ग राष्ट्रोद्धार करणार, हे कोणास खरे वाटेल ?

विद्यार्थ्यांचा दुसरा एक वर्ग आहे. त्यांच्या खोल्यांत अस्वच्छता फारशी दिसत नाही. परंतु चहाचा स्टोव्ह, इतर साहित्य, मोठाले एक दोन आरसे, हजामतीचीं सलूनच्या धर्तीवर हत्यारे आढळतात. एका खुंटीला एक झगझगीत चटकचांदणी हातांत कॉमिनिया ऑईलची वाटली घेऊन उभी आहे, तर दुसऱ्या खुंटीवर एक विवस्त्र अशी रविवर्म्याची फटाकडी लटकत आहे. एका खांबाशेजारीं चित्तक्षोभकारक एकादें कॅलेंडर हातांत घेऊन बसलेली बाई दिसते तर दुसऱ्या खांबाशी नाटकांतील स्त्रीभूमिका घेणाऱ्या नटांचे फोटो दिसतात. पुस्तकांमध्ये नाटक कादंबऱ्यांचाच बराचसा भरणा असतो. विद्यार्थ्यांच्या खोलींत हा देखावा पाहिला तर गालफडें बसलेले, डोळे आंत गेलेले, कंबरेचा कांटा ढिला झालेले असे जे विद्यार्थी दिसतात; त्यांच्या कारणमीमांसेची साक्ष तेव्हांच पटते. हिंदुस्थानासारख्या परतंत्र देशांतील रंगेल व फक्कड विद्यार्थी पाहून फार वाईट वाटतें. ज्या वयांत नसते चोचरे नकोत त्या वयांत हे विद्यार्थी मूर्खपणाने कसा आयुष्याचा नाश करीत आहेत त्याचें चांगलें प्रत्यंतर येतें. विद्यार्थ्यांनीं ब्रह्मचर्यधर्माचें नीट मनन न केल्यामुळे आणि त्यांना त्याचें महत्व न कळल्यामुळे असा प्रकार

होतो; असें हटल्यावांचून गत्यंतर नाहीं

अभ्यास कसा करावा—अभ्यास ह्मणजे कोणतीहि गोष्ट पुनःपुन्हा करून ती अगदी आपलीशी करणें. वाटेल तितकी असाध्य गोष्ट जरी असली तरी ती अभ्यासानें साध्य होते. “असाध्य तें साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका ह्मणे” असें तुकाराम महाराज ह्मणतात. विद्यार्थ्यांचा अभ्यास होत नाहीं त्याचें कारण वर्ग चालला असतां ते दुश्चित्त असतात; आणि प्रसन्न मनानें घरीं एकांतांत या विषयाचें चिंतन करीत नाहीत, हें होय. “अखंडं एकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा ॥ ” किंवा “एकांतेविण प्राणियातें बुद्धि कैची ” असें जें श्रीसमर्थ सांगतात त्याचा अर्थ इतकाच कीं, सावधानपणें सुचित अंतःकरणानें अभ्यास करावा. सकाळची वेळ थंड, प्रसन्न व अभ्यासाला शांत अशी असते. अभ्यास याचवेळीं चांगला होतो. सकाळीं तीन साडेतीन तास अभ्यास केल्यास अभ्यासाचे पर्वतचे पर्वत पडतील. वेळीं अवेळीं जागरणें करून परीक्षा आली कीं रात्रीचा दिवस करून, चहाचे कपावर कप उडवून, प्रकृतीवर अनिष्ट परिणाम करून घेऊन, जो अभ्यास करण्याचा प्रसंग येतो तो केवळ दररोज नियमित व व्यवस्थित अभ्यास न केल्यामुळे येतो. वर्गांत चांगलें लक्ष्य असलें व घरीं नियमित अभ्यास केला ह्मणजे केव्हांही नापास होण्याची भिती नाहीं. वर्गांत झालेल्या विषयाचें चिंतन, पुढें होणाऱ्या विषयाचें पूर्वालोकन आणि थोडी मागील उजळणी असा अभ्यासाचा क्रम ठेवावा. नाहीं तर पुढें पाठ मागे सपाट असें होत असतें. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना आज अभ्यास काय दिला आहे, याचीच मुळीं वार्ता नसते. मग शेजारच्या विद्यार्थ्यांकडे जावयाचें, त्यानें कांहीं तरी सांगावयाचें, आणि यानें कांहीं तरी ऐकावयाचें, असा खुळेपणा होऊन वर्गांत नेहमी छीः थूः होते. कांहीं विद्यार्थ्यांना पाठ करावयाचें काय, लक्ष्यांत ठेवावयाचें काय आणि विचारांत घ्यावयाचें काय याचेंही ज्ञान नसतें. ते विचारे अंधेरांत चांचपणाच्या माणसाप्रमाणें नेहमी संशयांतच असतात.

विषयाचें यथार्थ ज्ञान ह्मणून त्यांना जन्मभरही होत नाहीं. दुसरे कित्येक विद्यार्थी अंकगणितांतलीं उदाहरणें, भूगोलांतल्या व्याख्या सरसकट घोकून घोकून पाठ करूं लागतात. पाठ करितांना तरी त्यांची चित्तवृत्ति स्थिर असते असेंही नाहीं. एकीकडे लक्ष्य, एकीकडे डोळे, आणि कोणीकडे तरी आपण!! अशा गोंधळांत “ नद्या आहेत नद्या आहेत, आहेत आहेत, नामें होत नामें होत, होत होत ” असली धोकंपट्टीहि चालते. कांहीं विद्यार्थी सगळाच अभ्यास अगदीं घुम्यानें करितात. त्यांची दांतखिळी जणू बसलेली असते. तात्पर्य अभ्यास कसा करावा हेंच पुष्कळांना समजत नाहीं. अभ्यासाची पद्धति समजून घेऊन अभ्यास केला पाहिजे. गुरुजनांना ती पद्धत विचारली पाहिजे. भाषाविषय चांगला तयार व्हावा ह्मणून मोठ्यानें वाचले पाहिजे. वयाच्या अठरावर्षांपर्यंत भाषा विषयाचा अभ्यास सामान्यतः मोठ्यानें पण दुसऱ्यास त्रास न होईल अशा तऱ्हेनें करावा पुढें सर्व अभ्यास मननाचा असतो, ह्मणून तो मनार्शीं पुट-पुटत करावा. मुकाट्यानें वाचनाचा कंटाळा आला कीं मोठ्यानें वाचावें; इकडे तिकडे फिरून वाचावें. गणितासारखा विषय हा आरडाओरड करून कधींहि तयार होत नसतो. विद्यार्थ्यांनीं एकदां सकाळीं सात वाजतां अभ्यासाचें ठाण मांडावें तें दहा वाजेपर्यंत हालवूं नये. डोकें अगदीं ताजेतवानें असलें ह्मणजे पहिल्यानें जो अवघड विषय असेल तोच हातीं घ्यावा. गणितांत डोकें चालत नसेल तर आधीं उदाहरणें सोडवावीं. विशेषतः उदाहरणें सोडविण्याच्या पद्धति चांगल्या लक्ष्यांत व्याख्या. विद्यार्थी हें कांहीं न करितां आधीं उत्तरें पाहतात आणि कांहीं तरी आंकडेमोडी करून उत्तरें काढण्याचा खटाटोप करीत बसतात. पण हें सर्वस्वी चूक आहे. भाषा व इतिहास हे विषय जर कच्चे असतील तर सकाळीं आधीं त्यांचें वाचन करावें. भाषेंतील शब्द, ह्मणी, प्रयोग, वाक्प्रचार नवीन क्रियापदे यांचें व इतिहासांतील व्यक्ती, उलाढालींतील मुख्य गोष्टी, महत्वाचे सन यांचेंहि टांचण असावें. याविषयांचा थोडक्यांत

सारांश काढून ठेवण्याची सवय असावी. याप्रमाणें मुख्य मुख्य इंग्रजी, मराठी, संस्कृत भाषाचें व इतिहास, भूगोल, गणित या विषयांचें दोन तास मनन झालें ह्मणजे मग लेखनाकडे वळावें, दररोज कांहीं तरी लिहिण्याचा विषय असतोच. कांहीं विद्यार्थी सकाळचा पहिला चांगला वेळ लिहिण्यांत घालवून इतर अभ्यास झाला नाहीं ह्मणून हाका मारीत बसतात. ह्मणून सर्वसामान्य लिहिणें हें नंतर करावें. अक्षर मोकळें मोकळें स्वच्छ थोडक्यांत ' बहुवारिक तरुणपर्णी । कामानये ह्यातारपर्णी । मध्यस्थ लिहिण्याची करणी । करीत जावी ॥ भोवतें स्थळ सोडून द्यावें । मध्यें चमचमीत लिहावें ' असें दासबोधांत सांगितल्याप्रमाणें असावें. लिहितांना पालथें पडून कधींही लिहूं नये. वेळापत्रकाप्रमाणें प्रत्येक तासाचें जें लिखाण असेल तें चांगलें लिहून काढावें व नेहमी जय्यत तयारी करून शाळेंस जावें. अभ्यास ह्मणजे विषय पचनीं पाडण्याची क्रिया होय. कोणताही विषय लिहिण्यानें चांगला पचनीं पडतो. कोणताही विषय लिहावयाचा ह्मणजे त्याचें चांगलेंच मनन करावें लागतें. मनन पूर्ण झालें कीं विषय हस्तगत होतो. लेखनोपकरणें नेहमी चांगलीं ठेवावीं ह्मणजे लिहावयाला उत्साह येतो. तीं शक्य तोंवर पूर्ण स्वदेशी असावींत. अभ्यासाचे वेळीं वर्तमानपत्रें किंवा कादंबऱ्यासारखें चुरचुरीत वाङ्मय कधींही वाचूं नये. अभ्यास कसा करावा ही गोष्ट पालकांनीं विशेषतः शिक्षकांनीं मुलांना नीट समजून दिली पाहिजे. तशा प्रकारचे शिक्षण दिलें जात नाहीं ह्मणून मुलांची कुचंबणा होते. अलीकडे शाळांत एक मोठा रोग सुरू झाला आहे. तो ह्मणजे खासगी शिकवण्यांचा होय. मुलगा शाळेंत जावयास लागल्यापासून खासगी शिक्षक ठेवण्याची एक वाईट चाल पडलेली आहे. त्यामुळें मास्तरकीचा धंदा चांगला चालतो एवढें खरें, पण मुलांचें फार नुकसान होतें. ती परावलंबी बनतात व स्वतः प्रयत्न करण्याची बुद्धि त्यांना केव्हांही उत्पन्न होत नाहीं. पालक असा विचार करीत नाहींत कीं घरीं जर मास्तर ठेवून मुलांना शिकवावयाचे तर मग शाळेंत जाऊन शिक्ष-

कांनी व मुलांनी झोप व्यावयाची कीं काय ? शिवाय सकाळीं मास्तर, शाळेत मास्तर, रात्री मास्तर, असें केल्यानें मुलें लवकर ईयत्तावर ईयत्ता पास होतात असें जरी वाटत असलें, तरी तें परिणामी अत्यंत घातक आहे, हें पालकांनीं कधींहि विसरूं नये. एकाद्या बैलावर वाजवीपेशां फाजील वजन टाकलें ह्मणजे तो जसा तोंड वासतो व वांकतो, तीच स्थिति या मुलांची होते. नीट न चावतां गिळलेलें अन्न जसें त्रासदायक होतें, तसेंच हें शिक्षण आयुष्यहानी करतें. विद्यार्थ्यांना नेहमी दिशा दाखविण्या पुरतीच मास्तरांची जरूरी आहे. विद्यार्थी आजारी पडला, मागचा कांहीं तरी विषय राहिला असला तरच तेवढ्या पुरता मास्तर ठेवणें क्षम्य आहे. विद्यार्थ्यांनीं सदोदित आपली जिज्ञासावृत्ति वाढविली पाहिजे. जिज्ञासावृत्ति व उद्योग यानेंच कोणतीहि विद्या प्राप्त होत असते. प्रत्येक ठिकाणीं गुरुचें साह्य, प्रत्येक ठिकाणीं शिक्षकाची जरूरी लागणें, हें बिन-अकलेचें लक्षण समजावें. गुरूला उपनिषदांत देशिक ह्मटलें आहे. देशिक ह्मणजे दिशा दाखविणारा. गुरूनें सामान्य दिशा दाखविली कीं शिष्यांनीं तो विषय आपलासा केला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीं शोधक बुद्धि असली पाहिजे; ह्मणजे कोणत्याहि गोष्टीचा कार्यकारण संबंध ध्यानांत येतो. गणित विषयांत जशी पद्धति लक्ष्यांत घेतली पाहिजे, कुलुपाला कोणती किल्ली चालते हें जसें समजून घेतलें पाहिजे; तसें कोणत्याहि विषयाचें वर्म समजून घेण्याकडे व शोधण्याकडे मनाचा कल पाहिजे. स्वतःच्या प्रयत्नानें मिळविलेले ज्ञान व ठरविलेले सिद्धान्त यांत जी भेसळ असेल तेवढी नाहींशी करण्यापुरतेंच शिक्षकाचें साह्य घ्यावें. विद्यार्थ्यांनीं अभ्यासाची अशी सवय लावून घ्यावी; ह्मणजे ते जन्मभर विद्यार्थी रहातील व त्यांची जिज्ञासावृत्ति मरेपर्यंत कायम राहून त्यांच्या हातून मोठे शोध होतील. पाश्चात्यांची प्रबळ जिज्ञासा, शोधकता, चिकाटी, उद्योग हे त्यांना नवीन शास्त्रीय युगांत पुढें घेण्यास कारणीभूत झालेले आहेत. हिंदुस्थानाला भावी कालांत शास्त्रसंपन्न

युगांत जगावयाचें आहे. नवीन जगाचा नुकताच कोठें हिंदुस्थानाला परिचय झालेला आहे. हिंदीजनता तर नवीन जगाला पाहून भांबावून गेली आहे. अशा स्थितींत अनेक विद्या, अनेक शास्त्रें, अनेक कला हस्तगत करावयाच्या आहेत हें लक्ष्यांत ठेवून विद्यार्थ्यांनीं पहिल्या-पासून अभ्यासाच्या चांगल्या पद्धति शिकव्या व चांगल्या सवयी लावून घ्याव्या. अभ्यास ह्मणजे नुसता पुस्तकांतील विषय घोकणें असें विद्यार्थ्यांनीं समजू नये. ईश्वरानें मनुष्याला ज्ञानकर्मेन्द्रियें दिलीं आहेत. त्यांचा योग्य उपयोग करण्यास शिकणें ह्मणजे अभ्यास. शाळेबाहेरचें जग हीच खरी शिक्षणसंस्था आहे. समाज, व्यवहार व देश यांत चाललेल्या अनेक उलाढाली मनुष्याला शिक्षण देत असतात. विद्यार्थ्यांनीं या जगाच्या शाळेंतील आपण विद्यार्थी आहोंत, असें समजून ज्ञानकर्मेन्द्रियांच्या साधनानें विद्या मिळविली पाहिजे. पुस्तकांत जगांतील थोडेंसे ज्ञान सांगितलें असतें. पण जगांतील विविधज्ञानशाखेवरच ग्रंथ होत असतात. पुस्तकांत जग नसून तें बाहेर असतें, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. जगाचें, सृष्टीचें, समाजाचें निरीक्षण करण्यास शिकलें पाहिजे. हिंदुस्थान देश कृषिप्रधान, पण प्रत्येकाला शेतीचें कितीसे ज्ञान असतें? जांघळा, हरभरा, गहूं, या सगळ्यांचीं झाडे व कणसें पाहिळीं आहेत असें सांगणारे किती तरी पदवीधर सांपडतील! घाटा, लोंबट, डहाळा असले पारिभाषिक शब्द विद्यार्थ्यांना माहित असावेत. निरनिराळीं धान्यें व धान्यांचीं पिकें ओळखणें, या गोष्टीकडे विद्यार्थ्यांचें लक्ष्य पाहिजे. वैद्यशास्त्रांतील थोडी-बहुत माहिती, वनस्पति व त्यांचे उपयोग, या गोष्टी सामान्य निरीक्षणानें समजतात. पदार्थसंग्रहालय, डोंगर, अरण्य, शहरें, गांव, ग्रंथालय, बाजार, जत्रा या कशा पहाव्यात, यांचें कसें निरीक्षण करावें, हें विद्यार्थ्यांस विलकुल माहित नसतें. अगदीं बुद्धिमान् स्कॉलर तर बुद्धीशिवाय ईश्वरानें इतर इंद्रियें उगाच दिलीं, असें समजून वागत असतो. कॉलेजाबाहेर स्कॉलर आला कीं तो नाकर्ता होतो. याचें कारण त्याची अभ्यासाची चुकीची कल्पना व पद्धत

हैं होय. ज्ञानेंद्रियें ज्ञान मिळविण्याला व कर्मेंद्रियें हीं ज्ञान पचविण्याला उपयोगी आहेत. विशेषतः प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं या गोष्टीचें मनन करावें आणि शिक्षकांच्या मदतीनें चुका सुधारून घ्याव्या इतकेंच सांगून हें प्रकरण संपवितों.

प्रकरण सातवें.

भोजन, विद्यालयांतील वर्तन व इतर वाचन.

गेल्या प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें विद्यार्थ्यांनीं आपला अभ्यास आटोपून भोजनोत्तर थोडी विश्रांति घेऊन विद्यालयास वेळेवर जातां येईल, अशा वेतानें भोजनास बसावें. वास्तविक कोणत्याहि शिक्षणसंस्थेमध्ये शिक्षणाच्या वेळा सकाळीं व दुपारीं अशाच असाव्या, ह्मणजे बुद्धीवर सारखा सहा तासांचा ताण पडणार नाही. शिक्षणखातें हल्लीं लोकांकडे आलेलें आहे; त्या खात्यांतील प्रतिनिधींनीं प्राथमिक व माध्यमिक शाळा तरी सकाळीं आणि दुपारीं भरविण्याची योजना करावी; ह्मणजे तरुण पिढीवर बराच उपकार केला असें होईल. विद्यार्थ्यांनीं भोजनास बसण्यापूर्वीं विद्यालयांत लागणारीं सर्व उपकरणें—पुस्तकें, वह्या, नकाशे, लेखनसाहित्य, नोटबुकें—यांची जय्यत तयारी ठेवावी, ह्मणजे जेवण झाल्यावर धांदल होत नाही व त्या धांदलींत कांहीं पदार्थ चुकून रहात नाहींत. हिंदुस्थानांत रेल्वे होऊन बरीच वर्षे झालीं, तरी गाडी साधण्याकरितां स्टेशनवर जाण्याचा प्रसंग आला की अद्याप घरांतील बायकांची, स्वयंपाकाची व गांवाला जाणाऱ्याची तारांबळ कांहीं चुकत नाही. सकाळीं लवकर जेवून शाळेंला जाण्याची पद्धत पडून सुद्धां बरेच दिवस झाले, तथापि विद्यार्थ्यांची धांवाधांव व पळापळ ही कांहीं अद्याप संपत नाही. लग्नघाई व घिसाडघाई या पूर्वींच्याच आहेत. त्यांतच रेलवेघाई

व शाळाघाई यांची भर पडली ! कांहीं विद्यार्थी तर स्वतः अजा-
गळ असल्यामुळे स्वतःची व इतरांची इतकी तारांबळ करितात
कीं असले विद्यार्थी घरांतून एकदां बाहेर गेले ह्मणजे आईबापांना
इडापिडा टळल्यासारखे होते. कोणत्याहि कामांत दीर्घसूचनेनें
वागण्याची सवय नाही, हेंच या तारांबळीचें निदर्शक होय.

अलीकडे साडेदहा किंवा अकराच्या सुमारास जेवायला बसण्याची
चाल सामान्यतः आहे, असें धरून चालण्यास हरकत नाही.
मुंबईतील कांहीं लोक सकाळीं आठ नऊ वाजतां जेवतात व कांहीं
कांहीं ठिकाणीं दोनप्रहरीं एक अगर दोनही जेवायला वाजतात. हीं
दोन्ही टोके सोडूनच मधली वेळ आम्ही धरली आहे. भोजनास
बसतांना विद्यार्थ्यांनीं लघुशंका करून, हात पाय तोंड स्वच्छ
धुऊन सोवळें नेसून बसावे. सर्वजातचि लोक सोवळें नेसूं
लागले तर तें इष्टच आहे. त्यामुळे ब्राह्मणांप्रमाणें इतर वर्गांतहि
स्वच्छता येईल, व अमंगलपणा आणि घामटपणा हीं
जातील. हिंदुस्थान, देशांतील महाराष्ट्रकर्नाटका-सारख्या सम-
शीतोष्ण भागांत युरोपियन लोकांप्रमाणें कपडे घालून भोजनास
बसण्याचें कारण नाही. आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या तसें बसणें घातक
आहे. युरोपियन लोक कपडे घालून जेवतात; पण जेवणाच्या
वेळेचा त्यांचा पोषाक निराळा असतो. सोवळें ह्मणजे तरी जेवणाच्या
वेळेचा एक तऱ्हेचा पोषाकच होय. या पोषाकांत धूतवस्त्र हें सर्वांत
प्रशस्त. त्याचे खालोखाल धाबळी, व शेवटीं मुकटा; असा अनुक्रम
लागेल. हिंदुस्थानांतील सर्व विद्यार्थी धाबळी किंवा मुकटा नेसून
जेवूं लागले तर त्यांत धर्मशास्त्र व आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या फायदा आहे.
शिवाय आर्थिकदृष्ट्याहि देशांत मुकटे व धाबळ्या, तयार करण्याला
उत्तेजन मिळणार आहे. मुकटे व धाबळ्या वापरणाऱ्यांनीं तीं वस्त्रें
दर पंधरवड्यास धुतलींच पाहिजेत. धूतवस्त्रांतली उष्णता
(विद्युत्) एक दिवसपर्यंत टिकते. पीतांबर व शालजोड्या हीं
महावस्त्रें नेहमी वापरण्याचा प्रसंग असल्यास तीं मात्र बरेच

दिवस न धुतलीं तरी चालतील. कारण त्यांत विद्युत् पुष्कळ काळ टिकू शकते. 'महावस्त्राला विटाळ नाही,' या शास्त्रांतील तत्व हेंच आहे. उष्णतेचा आणि सोवळ्याचा अशा प्रकारें संबंध आहे यास्तव आरोग्यरक्षणार्थ सर्वांनीं अवश्य सोवळें नेसावें. भोजनापूर्वीं अन्नस्तुतीचे मंत्र ह्मणावेत; किंवा गीतेंतील 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः' श्लोक ह्मणावा. विद्यार्थ्यांनीं भोजनाच्या वेळीं आपापलें तांब्याभांडें वापरावें. भांड्याला तोंड न लावतां पाणी वरून अंतराळी प्यावें. दुसऱ्याच्या उष्ट्या भांड्यानें आपण पाणी पिऊं नये व आपलें भांडें दुसऱ्यास उष्टें करूं देऊं नये. भोजनास वसतांनाच सकाळीं भरलेलें स्वच्छ पाणी किंवा विहिरीचें अगर नदीचें ताजे पाणी आपल्या तांब्यांत घ्यावें; आणि प्रसन्न मनानें भोजन करावें. सकाळपासूनच विद्यार्थि-धर्माचें आचरण बरोबर झालेलें असलें कीं, चित्त प्रसन्न असतें; मग जेवणहि गोड लागतें.

याकारणें सावधान । एकाग्र असावें मन ।

तरी मग जेवतां भोजन । गोड वाटे ॥ [दासबोध.

असें श्रीसमर्थ ह्मणतात. एकाग्र मन असलें ह्मणजे जसें जेवण गोड लागतें तसेंच चांगली क्षुधा लागलेली असली कीं, "भुकेला कोंडा व निजेला धोंडा" या ह्मणीचें प्रत्यंतर येतें. इकडच्या तिकडच्या खाण्यापेक्षां दोन वेळच्या स्वस्थपणें केलेल्या सात्विक आहाराचें महत्त्व अधिक आहे. दोन वेळचें भोजन हेंच खरें तुष्टिपुष्टिदायक आहे. सकाळीं थोडें दूध किंवा थोडीशी दशमी घेतलेली असली कीं, दहा अकरा वाजतां चांगली कडकडीत भूक लागते, व भोजनाची खरी रुचि कळते. दुपारच्या जेवणापर्यंत दोन वेळ चहा व चार वेळ चिवडा खाल्ला असला ह्मणजे जेवणाचाहि चिवडा होतो! भूक चांगली नसली कीं, अन्नाला नावें ठेवणें, कपाळाला आठ्या घालणें, जेवतांना आळोखेपिळोखे देणें असले सर्व प्रकार सुचत असतात

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।

काष्ठान्यपिहि जीर्यते दरिद्राणां परंतप [महाभारत.

बहुतकरून श्रीमंत लोकांना खाण्याची इच्छा असते, पण पचविण्याची शक्ति नसते. पण दरिद्री माणसें मात्र लांकडे सुद्धां पचवितात, असें महाभारतांत ह्मटलें आहे. याचा मथितार्थ काय आहे हें विद्यार्थ्यांनीं आपल्या मनार्शीं पडताळून पहावें.

विद्यार्थ्यांचें अन्न कसें असावें याचा विचार पुष्कळ सांगतां येण्यासारखा आहे; परंतु व्यवहारांत वस्तुस्थिति अगदीं निराळी आहे. घरामध्यें पांच पंचवीस किंवा दहापांच माणसें असतात. त्या सगळ्यांच्या करितां एक आमटी व दुसरी दामटी असा स्वयंपाक केलेला असतो. तोच सर्वांच्या वाटणीला येतो. त्यांत विद्यार्थ्यांना उपयुक्त काय, अनुपयुक्त काय, याचा विचार गुरुगृहें नसल्यामुळें व दारिद्र्यामुळें होत नाहीं. शिवाय घरोगरीं स्वयंपाकांत तसा निराळेपणा येणें शक्यहि नाहीं. तथापि विद्यार्थ्यांचा आहार शक्य तितका सात्विक, फारतर राजस असावा. तेलकट, जळजळीत तिखट, आंबट, मसालेदार पदार्थ, खमंग भाज्या, फोडण्या दिलेल्या कोशिंबिरी, थोडक्यांत बोलावयाचें ह्मणजे भगवद्गीतेंत सांगितलेला तामस आहार विद्यार्थ्यांना उपयोगी नाहीं. अन्नाचा व बुद्धीचा निकट संबंध आहे. “अन्नमशितंत्रेधाविधीयते” खाल्लेल्या अन्नाचे तीन प्रकार होतात. त्यांतील सूक्ष्म भागापासून मनाला व बुद्धीला पोषण मिळतें. त्याकरितां मूग, गहूं, जोंधळा, चांगलें तूप, पातळ भाज्या, बटाटा, कांकडी, पुळे, लिंबू, दूधभोपळा, साखर, हेच पदार्थ विद्यार्थ्यांच्या भोजनांत शक्य तितके अधिक असावेत. निरनिराळ्या वेळीं मिळणारीं फळे, भाज्या व इतर खाण्याचे पदार्थ यांचाहि उपयोग विद्यार्थ्यांच्या अन्नांत झाला पाहिजे. दारिद्र्याच्या परिस्थितींत या गोष्टीसुद्धां कठीण, आहेत परंतु कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या क्लबांकडे लक्ष्य दिल्यास दारिद्र्यापेक्षां विद्यार्थ्यांच्या जिभेचा चवचालपणाच जास्त दृष्टीस पडतो. कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांचें क्लबांतलें जेवण, त्यांची व्यवस्था, त्यांचा तो स्वयंपाकी, तेथील विविध प्रकारचें उत्तेजक अन्न आणि

वागण्याची आसुरी पद्धत पाहिली ह्मणजे विद्यार्थिधर्माचा राजरोस खून होत असलेला पाहून वाईट वाटतें व कॉलेजांतलील विद्यार्थ्यांवर देखरेख ठेवणाऱ्यांची या बाबतींतलील ह्मणाय कशी जाईल, याचाहि विचार डोळ्यापुढें येतो. विद्यार्थ्यांचा आहार पौष्टिक पाहिजे, तो वीर्य-पोषक पाहिजे व बुद्धिवर्धकहि पाहिजे. अति गोड खाणें, गुळाचे उष्णपदार्थ खाणें, पुरणपोळी सारखा पदार्थ पुष्कळ खाणें हें अपायकारक आहे. शेवगाउष्ण आहे, कांदा उद्दीपक आहे, ह्मणूनच त्यांचा निषिद्ध पदार्थांत समावेश केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या कोठ्यांत कडकी न वाढेल असा आहार पाहिजे. तूप, दूध, दही, ताजें ताक हे पदार्थ ज्यांना अनुकूल असेल त्यांनीं पचतील तितके खावेत. तुपानें मेद वाढतो पण तें बुद्धिवर्धक आहे. दूध, ताजें ताक, लोणी हे पदार्थ सर्व दृष्टींनीं उत्तम समजावेत. आहाराचा प्रश्न हा विद्यार्थ्यांच्याहि हातीं फारसा असत नाहीं. सुशिक्षित, सुज्ञ, आईबापांनीं व पालकांनीं विद्यार्थ्यांच्या अन्नाची काळजी घेऊन ते दीर्घायुषी होतील अशी तजवीज केली पाहिजे, इतकेंच सामान्यपणें सांगतां येण्यासारखें आहे.

विद्यार्थ्यांनीं नेहमी मितहारी असलें पाहिजे. नेमस्तपणा हेंच खरें आरोग्य आहे. जो मितभुक् असतो तो षड्गुणसंपन्न होतो असें महाभारतांत ह्मटलें आहे.

गुणाश्च षण्मिभुक्तं भजते । आरोग्यमायुश्च बलं सुखंच
[उद्योगपर्व.

आरोग्य, आयुष्य, बल, व सुख हीं वाढून पुढची संततीहि आळशी निपजत नाहीं व मितहारी मनुष्याची कोणी निंदा करित नाहीं. इतके फायदे मितहारामध्यें आहेत. खरोखर जर पाहिलें तर उगीच जिव्हालौल्याकरितां पोटाला तडस लागेपर्यंत जेवण करण्याचें कारण आधाशीपणा व खादाडपणा याशिवाय दुसरें कोणतें आहे ? काम करण्यास अंगांत चांगला तकवा

पाहिजे हणूनच प्रत्येक मनुष्यास जेवण्याचा अधिकार आहे. जेवण हें कांहीं आयुष्याचें ध्येय नाही, हें लक्ष्यांत न आल्यामुळे पुष्कळ विद्यार्थी खादाडपणामुळे बकाबका वाटेल तें खातात, आणि अजीर्णानें वरचेवर आजारी पडून ब्रह्मचर्याचा न्हास करून घेतात. विद्यार्थ्यांनी दुसरा एक विचार असा डोळ्यापुढें ठेवावा कीं, मरेपर्यंत जेवावयाचेंच आहे. एक दोन दिवस जेवून पुढें जेवण अजिबात बंद करण्याचें आहे, असें असतें तर गोष्ट निराळी. दररोज जेवावयाचें हें आहेच. मग उगीच हूं हणून जेवण करून शाळेंत जाऊन एका कोपऱ्यांत मेजावर टेकून वामकुक्षि करण्याचा कां वरें प्रसंग आणावा ? प्रत्येक हायस्कूल व कॉलेजमध्ये बाकाला शोभा आणणाऱ्या बादशाही विद्यार्थ्यांचा एक वर्ग असतो. त्यांचें काम विद्यार्थिदशेंतच सगळ्या चैनी करून घेण्याचें असतें. यथेच्छ आहारविहार केला हणजे त्यांचें कर्तव्य संपतें ! ब्राह्मणसमाजांत आग्रहानें पोटाला तडस लागेपर्यंत जेवणाचा प्रघात आहे. तो अत्यंत अनिष्ट आहे. मनुस्मृतींत असल्या अतिभोजनाचा निषेध केला आहे.

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यंचातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

अतिभोजन हें आरोग्यनाशक, आयुष्यनाशक, धर्मनाशक असें असून तें पापपोषक व लोकनिंदास्पद असल्यामुळे त्याचा विद्यार्थ्यांनी त्याग केला पाहिजे. जेवतांना पाणी बेताबेतानें प्यावें. घटाघटा पुष्कळ पाणी प्याल्यानें धुधानाश व अपचन होतें. अन्नापेक्षां पाणी जास्त झालें तर सुस्ती येते. नळ फुगणें शौचाला झाडून होणें, असले रोग पाणी जास्त प्याल्यामुळेच होतात. ज्यांना पाणी ज्यास्त प्यावें लागतें त्यांनीं सकाळीं उठल्याबरोबर उषःपान करावें हें फार चांगलें. दिवसा अतिभोजन झालें तर सुस्ती येऊन आळस वाढतो व अभ्यास होत नाही. रात्री अतिभोजन झालें तर

झोंप चांगली न येतां स्वप्नें वगैरे पडून ब्रह्मचर्यन्हास होतो. रात्री यथास्थित दहीभात किंवा ताकभात खूप बडविला तर वरचेवर लघुशंकेस जावें लागतें व झोंपेचें मातेरें होतें, कांदे लसूण घालून शिळा भात फोडणीचा करून किंवा कोणत्याही शिळ्या पदार्थाला जास्त खमंगाई आणून त्यावर यथेच्छ ताव मारला तर आळसमहाराजांची स्वारी त्याठिकाणीं वास्तव्यास आलीच, असें ह्मणावयास हरकत नाही. अन्नदोषामुळे आळस व आळसामुळे मृत्यु अशी मृत्यूची परंपरा मनुस्मृतीमध्ये सांगितली आहे. शिळ्या अन्नानें बुद्धिमांद्र येतें, आळस वाढतो, इतकेंच नव्हे तर प्रकृतीवरही अनिष्ट परिणाम होतो. अतिशौच अगर शौचाला अवरोध हे रोग विद्यार्थ्यांना हल्लीं ब्रह्मचारीदशेतच जडतात. याचें कारण चिवडा, भर्जी, शेंव मिसळ असल्या पदार्थांचें व शिळ्या खमंग अन्नाचें अतिरिक्त व अनियमित सेवन हें होय. भगवद्भक्ताला जसें परमेश्वराचें स्मरण असावें लागतें तसेंच विद्यार्थ्यांनाहि नेहमी शंभर वर्षें जगून महत्कार्य करावयाचें आहे, असें सतत स्मरण असलें पाहिजे, ह्मणजे त्यांच्या हातून भोजनजन्य अधर्म घडणार नाही. सात्विक आहार सुप्रसन्न मनानें करावा. परंतु तो बरीक चांगला चावून केला पाहिजे. ईश्वरानें चावण्यासाठीं दांत दिलेले आहेत. अन्नाचें चर्वण झालें ह्मणजे तें लाळमिश्रित अन्न हलकें होऊन चांगलें पचतें. जनावरांना नंतर खंथ करावयाची सवय असते. तशी माणसांची सोय असती तर पाहिजे तसें अन्न भरण्याला हरकत नव्हती. परंतु दुर्दैवी मनुष्याची ईश्वरानें तशी सोय केलेली नाही! ह्मणून त्यांनीं अन्न चांगलें चावून चावून खाल्लें पाहिजे. घोडा जसें आपलें अन्न पहिल्यानेच बारिक चावून गिळतो, तसेंच विद्यार्थ्यांनींही करावें. विद्यार्थिवर्ग व कारकूनवर्ग यांची अकरा वाजतां जेवण करून जाण्याची नेहमी घाई असते. हे विचारे जेवतांना कढत कढत अन्न कसेतरी गिळतात. नीट चावत नाहीत इतकेंच नव्हे तर जें कांहीं ताटांत पडलें असेल तें पोटांत ठकलण्याखेरीज ते कांहींच

करीत नाहीत. विचिविचि जेवण करून हातावर पाणी ओतून खरकटें गेलें कीं न गेलें हें न पाहून ते विचारे कचेरीकडे किंवा शाळेकडे पळत सुटतात !! यामुळें अन्न अंगीं लागत नाही, पचत नाही, व रोग मात्र वाढतात. हल्लींच्या अल्पायुष्यास अनेक कारणां-पैकीं हें एक कारण होय यांत शंका नाही. विद्यार्थ्यांनीं अगदीं नेहमीं मितभुक् असावें ह्मणजे अगदीं आज्ञ्यासारखें पथ्यावर असावें, असें मात्र नव्हे. प्रसंगविशेष, लग्न, मुंज, उत्सव, सण, संमेलन आणि शाळेला सुट्टी हीं असलीं ह्मणजे त्यांनीं यथेच्छ आहार करावा व खुशाल एक दोन तास झोंपावें. पण नेहमींच्या वागण्यांत वरील सूचना लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत. भोजन झाल्यावर चांगले हात धुवून खुळखुळून चुळा भराव्या. हाताला ओशटपणा न राहिल व दातांत अन्नाचे कण न राहतील इतक्या सावधगिरीनें आंचवावें. कपडे घालून दहा पांच मिनिटे विश्रांति घेऊन वाटेंत न गमतां थेट आपल्या विद्यालयाकडे जाऊन तेथील कार्यक्रमास हजर रहावें. विद्यार्थ्यांनीं भोजनोत्तर तांबूल भक्षण करूं नये. सुपारी खाऊं नये. फारतर केव्हां तरी एकादी लवंग खावी. मग विड्या, सिगारेट्स ओढूं नयेत हें सांगावयास नकोच. विद्यार्थ्यांचा पोप्राख साधा, सुटसुटीत व स्वदेशी असावा. खादांचे कपडे विद्यार्थ्यांनीं वापरले तर गोरगरीबांना अन्न मिळेल व स्वदेशी वापरले तर देशांतील पैसा देशांत राहिल. अंगांतील कपडे स्वच्छ व नीटनेटके असावेत गरीब विद्यार्थ्यांचे चांगले कपडे नसले तरी जे असतील ते स्वच्छ पाहिजेत. अंगांत एक सदरा अगर पैरण, वर कोट, डोक्यास टोपी अथवा रुमाल इतकाच पोप्राख असावा. बूट, ओव्हरकोट, पायमोजे, गरम कपडे हे अजारी असतांना किंवा थंडी वाऱ्यांत वापरावेत. संदोदित वापरण्याचें कारण नाही. हिंदुस्थानचें-विशेषतः महाराष्ट्राचें-हवापाणी असें आहे कीं, तेथे जास्त कपड्याची जरूरच नाही. पुष्कळ विद्यार्थी पोप्राकाच्या बाबतींत साहेबांचें अनुकरण करितात. पोप्राखाचा सुटसुटीतपणा हा साहेबांपासून घ्यावा, पण आपल्या हवापाण्याला, राहणीला, पेशाला

अत्यंत विसंगत अशा गोष्टी घेऊन मानसिक गुलामगिरीचें प्रदर्शन करूं नये. विद्यार्थ्यांनीं आपले कपडे आठ पंधरा दिवसांनीं स्वतः धुवावेत. केव्हां केव्हां परटास द्यावेत. गयाळ, वेडावांकडा पोषाख करण्यांत मोठेपणा मानण्याचे दिवस गेले, ह्मणून व्यवस्थित पोषाख करून विद्यालयास जावें.

विद्यालयांतील वर्तन—विद्यार्थ्यांचें विद्यालयांतील वर्तन हल्लींच्या परिस्थितींत कसें असावें हा एक मोठा विकट प्रश्न आहे. सरकारी शिक्षणाचें धोरण, शिक्षणांतील शिस्त आणि अनैसर्गिकता याचा विचार केल्यास विद्यार्थ्यांचें विद्यालयांतील वर्तन स्वाभिमानास साजेल असेंच पाहिजे. शिक्षणाचें ध्येय विद्यार्थ्यांस उत्तम नागरिक बनविणें हें असल्यामुळें शिस्तीच्या नांवाखालीं विद्यार्थ्यांवर ज्या स्वाभिमानशून्यतेच्या गोष्टी विनाकारण लादल्या जातील त्या त्यांनीं विलकुल ऐकण्याचें कारण नाही. सरकारी व निमसरकारी मिशनरी शाळांतून विद्यार्थ्यांच्या इच्छेविरुद्ध अनेक गोष्टी घडत असतात. प्रसंगावर नजर देऊन विद्यार्थी त्या सर्व निमुटपणें सहन करितात; परंतु देशांतील जिवंतपणाच्या वातावरणाकडे लक्ष्य देऊन विद्यार्थ्यांनीं आपला जिवंतपणाहि प्रसर्गीं दाखविला पाहिजे. शाळांतील गुरुजन जर ते खरें शिक्षक असतील तर ते विद्यार्थ्यांच्या मानी व तेजस्वी स्वभावाचें कौतुकच करतील. विद्यार्थी शाळांत विद्यार्जनाकरितांच गेलेले असतात. अर्थात् त्यांची वागणूक ज्ञानजिज्ञासेच्या दृष्टीनें योग्य अशीच पाहिजे. शिक्षकांशीं त्यांचें वर्तन प्रेमाचें पाहिजे. याबद्दल मतभेद नाही. परंतु सरकारी अधिकाऱ्यांना बरें वाटावें ह्मणून जेव्हां वर्गांत एकाद्या देशभक्ताची निंदा एकादा शिक्षक करूं लागतो, किंवा एकादा मिशनरीशिक्षक अंतस्थ दुष्ट हेतूनें आपल्या समाजाची व धर्माची टवाळी करूं लागतो, किंवा गांवांत एकादा सरकारला अप्रिय, पण लोकांना अत्यंत प्रिय असा मनुष्य आला असतां एकादा शिक्षक शिस्तीच्या नांवाखालीं त्यावेळीं शाळा मुद्दाम उघडी ठेवून विद्यार्थ्यांना अडकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करितो, त्यावेळीं विद्यार्थ्यांनीं कसें वागावें हाच काय

तो प्रश्न आहे. आह्वांस असं वाटतं कीं, वरील सर्व प्रसंगीं विद्यार्थ्यांचें वर्तन अगदीं वाणेदारपणाचें पाहिजे. देशभक्ताची उगाच निंदा केल्यास तेथल्या तेथे सडेतोडपणानें त्याचें खंडन केलें पाहिजे. देशकार्याचे मार्ग व मते भिन्न असलीं, व तीं यशस्वी न झालीं ह्मणून एकादी व्यक्ति निंदेला पात्र होते असं नाहीं. आपल्या समाजावर, धर्मावर निराधार आक्षेप घेणाऱ्यांचे खंडण करून त्यांचीं तोंडे बंद पाडिलींच पाहिजेत. पण एवढे प्रसंग सोडून दिले तर बाकीच्यावेळीं विद्यार्थ्यांचें वर्तन सभ्य, प्रेमळ व जिज्ञासूपणाचें पाहिजे. आईवाप जन्म देतात पण गुरु हा विद्या देऊन जन्माचें कल्याण करितो ह्मणून-मतवैचित्र्य असलें तरी-गुरु, अध्यापक व शिक्षक ह्यांच्याशीं विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थी या नात्यानेंच वागलें पाहिजे. उध्दटपणा व हांजीखोरपणा हीं दोन टोंके सोडून विद्यार्थ्यांनीं मधली वृत्ति स्वीकारावी. गुरुजन हे आपले आत्त आहेत, त्यांना आपल्यापेक्षां अनुभव व विद्या अधिक आहे, हे ध्यानांत ठेवून विद्यालयांत व बाहेरही विद्यार्थ्यांनीं आपलें कल्याण होईल अशी वर्तणूक गुरुजनांशीं ठेवावी. विद्यार्थ्यांनीं विद्यालयांत प्रत्येक तासास अगदी नेमकें हजर राहिलें पाहिजे. अनियमितपणा हा एक मोठाच दोष आहे. जो नेमका वागावयास लागतो त्याला जग मान देतें, असं समर्थ सांगतात. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना नेमकें वागण्याची संवय नसल्यामुळें कांहीं वेळ वाकांवर उभें रहावें लागतें, किंवा अध्यापकांचें बोलणें सहन करून पूर्वीं वर्गांत नुकत्याच होऊन गेलेल्या अभ्यासास मुकावें लागतें. अमेरिकेंत जेम्स गार्फोल्ड ह्मणून एक प्रेसिडेंट होऊन गेला. तो लहानपणीं अगदीं गरीब असल्यामुळें शाळा झाडण्याचें, व घंटा देण्याचें काम पत्करून तो शिकूं लागला. हें काम त्यानें इतकें नियमितपणें वजावलें कीं, त्या शाळेंतील मुख्याध्यापकानें त्याची त्याबद्दल फारच प्रशंसा केली. वक्तरीपणा व नियमितपणा हे दोन गुण गार्फोल्डच्या मोठेपणास वरचे कारणभूत झाले, यांत शंका नाहीं. विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीं जसा वक्तरीपणा पाहिजे तसाच

गुरुजनाग्रदल आदरहि पाहिजे. विद्या ही प्रेमानेच होते. प्रेमामुळेच आदर वाढतो; विद्यार्थ्यांनी वर्गात पाठ चालला असता किंवा कॉलेजांत लेक्चर चालले असता ते काळजीपूर्वक ऐकावे. एकाग्रचित्ताने विषय नीट समजून घेतला ह्मणजे घरी फार अभ्यास करावा लागत नाही आणि परीक्षेच्यावेळीं तारांबळ उडत नाही.

विद्यार्थ्यांना विद्येच्या मार्गात विघ्ने करणारे सात शत्रू आहेत; ते ह्मणजे:—

आलस्यं मदमोहौच चापलं गोष्ठिरेवच ।

स्तब्धता स्वाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेवच ॥ [महाभारत

आळस, उद्धटपणा, दुश्चित्तपणा, गप्पेबाजी, घुम्पेपणा, स्वतःला सगळे येते आहे असा अभिमान (अहंमन्यता) आणि दुराग्रह न सोडणे हे होते. या सात शत्रूंच्या तडाक्यांत विद्यार्थी सांपडला ह्मणजे त्याच्या विद्येचे मातेरे झाले ह्मणून समजावे. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना चलचित्तता अथवा चित्तचांचल्यामुळे विषयच कळत नाही, पुष्कळांना विषय कळण्याचे सामर्थ्य असते पण घुम्पेपणाने किंवा अहंमन्यतेने वर्गात ते आपल्या शिक्षकांस आपले हृद्गतच मुळीं कळू देत नाहीत. कांहीं विद्यार्थी न समजतांच आपणांस समजले ह्मणून माना डोलवीत असतात. कित्येक विद्यार्थी तर वर्गात विषयांतर करून कांहीं तरी प्रश्न विचारतात व घंटा केव्हां होईल हें पहात बसतात, तसेच कांहीं स्वतः गप्पा मारतात व इतरांनाही गप्पांचे व्यसन लावितात. गप्पांचे व्यसन व दारूचे व्यसन यामध्ये मुळींच अंतर नाही. दारूबाज मनुष्य जसा, तसा विद्यार्थी त्या व्यसनांतून सुटणे मुष्कीलीचे असते. विद्यार्थ्यांना वेळीं अवेळीं वाटेल त्या विषयावर वाटेल तशा गप्पा मारण्याची सवय लागली कीं त्यांचे विद्येकडे दुर्लक्ष्य होते. पुष्कळ विद्यार्थ्यांच्या गप्पा अविचाराच्या नसल्या तरी अपूर्ण विचाराच्या, अर्थात् “ लहान तोंडीं मोठा घास ” या सदरांतिलेच असतात. रात्रीवेरात्री, सकाळीं, अभ्यासाच्या वेळीं किंवा कीर्तन, व्याख्यान चालले असतांना सुद्धा एका बाजूस अशा गप्पीबाज मंडळांचे कुज-

बुजणे चाललेले असते, गप्पामुळे वावदूकपणा वाढतो, उगाच वितंड-
वाद करण्याची सवय लागते. ज्या विद्यार्थ्यांना विद्यार्जन करून पुढे
महत्कार्य करावयाचे आहे, त्यांनी सकाळी अभ्यासाच्या वेळी,
दुपारी वर्गामध्ये आणि अशाच शिष्ट प्रसंगी गप्पा मुळीच मारुं
नयेत. तसे केले तरच विषयाकडे लक्ष्य लागते. विद्यादेवीच्या
उपासनेचे चित्तैकाग्र्य हे एक मोठे साधन आहे. या साधनाच्या
जोरावरच अर्जुन द्रोणाचार्यांनी घेतलेल्या धनुर्विद्येच्या परीक्षेत पास
झाला, हे पूर्वी सांगितलेच आहे.

याशिवाय विद्यार्थ्यांचे शाळेंतील इतर विद्यार्थ्यांशी वर्तन संग्राहक
व मनमिळाऊ असं असावे. आपणास पुढे कार्य करावयाचे
आहे, अनेक प्रकारचे साह्य करणारी माणसे पाहिजेत, आपले
विद्यार्थीमित्रच पुढे मोठे होऊन आपणास मदत करतील अशा
दूरवर विचाराने बरोबरच्या विद्यार्थ्यांशी मैत्री, आपल्यापेक्षां हुषार व
वरील वर्गांतल्या विद्यार्थ्यांबद्दल आदर आणि खालच्या वर्गांतील
विद्यार्थ्यांशी प्रेमळपणा अशी वागणूक ठेविली पाहिजे. विद्यालयांमध्ये
पुष्कळ विद्यार्थी असतात, त्यांतील पांचपन्नास तरी चांगले मित्र करून
सोडिले पाहिजेत. मनुष्य जोडण्याचा प्रसंग केव्हांही घालवू नये.
पुष्कळ विद्यार्थी आपल्या वाकापलीकडील विद्यार्थ्यांना ओळखीत
नसतात. खोलीबाहेर जग नाही, असल्या एकलकोंडेपणाची ज्यांना
संवय लागली असेल त्यांनी ती घालवावी आणि सामाजिकपणा
येण्याकरितां मन मोकळे करून विद्यार्थ्यांत मिसळावे. चार माणसे
जमविण्याची विद्या विद्यालयांतच प्राप्त केली पाहिजे. कांहीं उनाड
विद्यार्थ्यांना बुद्धिमान् व प्रामाणिक विद्यार्थ्यांचा मत्सर करण्याची
सवय असते. कांहीं विद्यार्थ्यांना परोत्कर्ष सहन होत नाही. सामा-
न्यतः मानवी अंतःकरणांतले जे विकार प्रौढपर्णी प्रगट होत अस-
तात ते सूक्ष्म रूपाने विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीहि असतात; व हे
असावयाचेच. पण पुढच्या आयुष्यांत जे गुण, ज्या सवयी, ज्या वृत्ति,
ज्या मनोभावना आपले ध्येय गांठण्याकरितां उपयोगी पडतील

त्यांचा विद्यार्थ्यांनी विचार करून अंगिकार करावा. विद्यालयांतील शिक्षणकार्यक्रम संपवून विद्यार्थ्यांनी घरी जावे. खाण्यापिण्याचें एकदां विवेचन केलें असल्यामुळें मधल्या सुटींत काय खावें, सायंकाळीं घरीं आल्यावर काय खावें, किती खावें, कोठें खावें, याचा स्वतंत्र विचार करण्याचें येथें कारण नाहीं.

भारदस्त वर्तमानपत्रें, मासिकें व चांगलीं पुस्तकें-विद्यालयांतून घरीं गेल्यावर विद्यार्थ्यांनीं भूक असेल तर कांहीं तरी थोडेंसें खावें. थोडी विश्रांति घेऊन व्यायामाची वेळ होईपर्यंत कांहीं घरांतील कामकाज असल्यास तें करावें. वडील माणसांजवळ बसणें, भावंडांना खेळविणें हीं व्यवहारांतील कामें विद्यार्थ्यांनीं जातां येतां केलीं पाहिजेत. विद्यार्थ्यांना भावी कालांत हिंदुस्थानांतील उत्तम नागरिक ह्मणून जगावयाचें आहे. त्या दृष्टीनें आजचें जग कसें आहे, काय आहे, याची खडाखडा नसली तरी त्यांना ढोबळ माहिती पाहिजे. त्यासाठीं त्यांनीं भारदस्त वर्तमानपत्रें व मासिकें हीं मधून मधून तरी चाळलीं पाहिजेत. हल्लीं पुष्कळ गांवांत मोफत वाचनालयें सुरू झालेलीं आहेत. त्यांचा फायदा विद्यार्थ्यांनीं घ्यावा. वाचनालयें प्रायः सायंकाळीं पांच ते आठ पर्यंत उघडीं असतात. अशा वाचनालयाचा वाचकवर्गही पुष्कळसा विद्यार्थ्यांपैकींच असतो. पांच ते सहाचे दरम्यान विद्यार्थ्यांनीं केव्हां केव्हां वर्तमानपत्रें, मासिकें चाळावीत. मासिकांतील एकादा महत्वाचा लेख केव्हां वाचावा, हें कांहीं सांगतां यावयाचें नाहीं. तथापि अभ्यासाच्या पुस्तकांचा कंटाळा आला ह्मणजे मग सकाळीं, दुपारीं शाळेंतल्या मधल्या सुटींत केव्हांही वर्तमानपत्रांचें, मासिकांचें व चांगल्या निवडक पुस्तकांचें वाचन ठेवण्यास हरकत नाहीं. विद्यार्थ्यांनीं सगळींच वर्तमानपत्रें आणि मासिकें, वाचण्याचें बिलकुल कारण नाहीं. राजकीय निरनिराळ्या पक्षाचीं जीं मुखपत्रें असतील, त्यांतील एकदोन भारदस्त वर्तमानपत्रें, तसेंच वाङ्मय, साहित्य, कला, उद्योग, समाज-

शास्त्र, धर्मशास्त्र, अशा विविध विषयांवर जें सारस्वत प्रसिद्ध होत असतें, तें विद्यार्थ्यांनीं वाचावें. आजच्या जगांतल्या काय काय हालचाली आहेत हें समजण्याचें वर्तमानपत्र एक मोठें साधन आहे. जगांतील निरनिराळ्या हालचाली, शोध व उलाढाली वर्तमानपत्रांत असतात. समाज केव्हांही जुन्या विचारांवर जगत नाही. त्याला नवनव विचारांची स्फूर्ति मिळावी लागते ह्मणून वेद शिकणाऱ्या, शास्त्रें शिकणाऱ्या फार काय पण सगळ्या प्रकारच्या विद्यार्थ्यांनीं भारदस्त वर्तमानपत्रांचें, मासिकांचें, आणि निवडक चांगल्या पुस्तकांचें वाचन ठेविलें पाहिजे. इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, हिंदी, अशा निरनिराळ्या भाषांमध्ये पुष्कळ वर्तमानपत्रें व मासिकें आहेत, त्यांतील कांहीं मासिकें व वर्तमानपत्रें गुरुजनांच्या आणि आत्तांच्या सल्ल्यानें वाचावीत. फुरसतीच्या वेळीं हिंदी वर्तमानपत्रें व मासिकेंहि चाळावीत. हिंदी भाषा ही हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा होणार आहे. अर्थात् तिचा अभ्यास विद्यार्थ्यांनीं केला पाहिजे. विवेकानंद खंडमाला, रामतीर्थांचे ग्रंथ, महाभारताचीं भाषांतरें, टिळक, आगरकर, गोखले, रानडे, भांडारकर यांचें ग्रंथ, साधुसंताचे ग्रंथ हे अभ्यास संभाळून विद्यार्थ्यांनीं वाचले पाहिजेत. निवडक वाचनीय पुस्तकांची यादी पुढें दिली आहे. तिचा उपयोग विद्यार्थ्यांनीं करावा.

प्रकरण आठवें.

व्यायाम व श्लोप.

गेल्या चार प्रकरणांपासून नित्यक्रमांतील गोष्टींचा विचार करीत करीत आपण व्यायामापर्यंत आलों. या प्रकरणांत व्यायाम व त्यामुळें येणारी श्लोप यांचा विचार करून पूर्वार्ध संपवूं आणि थोडेंसें श्लोपीं जाऊं.

विद्यार्थ्यांनीं शाळेंतून घरीं आल्यावर थोडें इकडे तिकडे करून वर्तमानपत्रें व मासिकें यांच्याशीं मार्गें सांगितल्याप्रमाणें बोलून नंतर

व्यायामास जावें. विद्यार्थ्यांनीं सायंकाळीं तास दोन तास व्यायामाच्या अनेक प्रकारांपैकीं जो आवडीचा व्यायाम असेल तो अवश्य केला पाहिजे. सगळ्या संपत्तींत शरीरसंपत्ति ही श्रेष्ठ आहे. मनुष्याच्या सर्व कर्तृत्वाची मदार शरिरावरच असते. शरीर जितकें निकोप, निरोगी, सुदृढ व दणकट असेल, त्या मानानें मनुष्याच्या कर्तृत्वास विशेष स्वरूप घेतें. “ शरीरमाद्यं खलुधर्मसाधनम् ” हेंच तत्व खरें आहे. हिंदुस्थानामध्ये दिवसानुदिवस जो शरीरबलाचा ऱ्हास दिसून येत आहे, तो उपेक्षणीय नाही. विद्यार्थ्यांना तर यापुढें स्वराज्य मिळवून तें रक्षण करण्याची जबाबदारी पतकरावयाची आहे. या दृष्टीनें त्यांनीं शरीरसामर्थ्याकडे विशेष लक्ष्य दिलें पाहिजे. मनाला वाचन, पोटाला अन्न, तसाच शरिराला व्यायाम हा अवश्य आहे. व्यायामाच्या अंगीं अनेक गुण आहेत.

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मदसःक्षयः ।

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामाद्दुपजायते ॥ [वाग्भट

हलकेपणा, चपळपणा, कोणतेंही काम करण्याचें उत्साहयुक्त सामर्थ्य, दीप्त जठराग्नि, वात झडणें आणि शरीराच्या अवयवांमध्ये घटीवपणा व कणखरपणा येणें, इतक्या गोष्टी व्यायामानें प्राप्त होतात. व्यायामाचे अनेक प्रकार आहेत, त्यामुळें शरिराला करमणूक होऊन व्यायामहि चांगला होतो. निरनिराळे खेळ, पोहणें, पळणें, नमस्कार, जोर, जोडी, मलखांब, दांडपट्टा, लाठी, बोथाटी, लेजिम, डंबेल्स, करेला व आसनें असे व्यायामचे विविध प्रकार आहेत. सोळा वर्षांच्या आंतील विद्यार्थ्यांना खेळण्यासारखा दुसरा उत्तम व्यायाम नाही. सायंकाळीं विद्यार्थ्यांनीं दीड दोन तास रगडून खेळावें. आठ्यापाठ्या, खोखो, हुतुतु, खूपारंबा चेंडूलगुरी, सुरकाठ्या हे देशी खेळ व फुटबॉल, क्रिकेट, हे विदेशी खेळही विद्यार्थ्यांनीं अवश्य खेळावेत. खेळामुळें व्यायामापरी व्यायाम होऊन शिवाय एकेक गुणांचा विकास होतो. आठ्यापाठ्यांच्या खेळांत हुलकावण्या दाखवून दुसऱ्याला कसें

चकवावें हें शिकतां येतें. हुतुतूमुळें धडाडी हा गुण अंगीं येतो. खोच्या खेळामुळें चपलपणा येतो. प्रत्येक खेळाचें याप्रमाणें कांहीं कांहीं वैशिष्ट्य सांगतां येईल. हल्लीं सरकारी हायस्कुलांतून क्रिकेट व फुटबॉल-सारखे खर्चाचे खेळ खेळण्याकरितां शाळेच्या फीशिवाय कांहीं पैसे घेण्यांत येत असतात. हे परदेशी खेळ फार खर्चाचे आहेत, हें विद्यार्थ्यांनीं लक्ष्यांत ठेवून आपले देशी, विन्पैशाचे खेळ खेळण्यास तरी कसूर करूं नये. वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून शरीर वाढीला लागत असतें. या वयांत पद्धतशीर व व्यवस्थित व्यायाम होत गेला, तर शरिराची आडवी उभी वाढ उत्तम होते. हल्लीं व्यायामशास्त्रावर पुष्कळ सोपपत्तिक, शास्त्रीय आणि साधार चर्चा चाललेली आढळते. प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं व्यायामशास्त्रावरील पुस्तकें वाचून त्यांत सांगितलेल्या शास्त्रीय पद्धतीनें नित्य व्यायाम करित जावा. कोणताहि व्यायाम करित असतांना तो आपणास किती पचतो आहे, याकडे लक्ष्य ठेवावें. पुष्कळ विद्यार्थी चार दिवस अति व्यायाम करून आजारी पडतात. कित्येक विद्यार्थी तर व्यायाम करावयास चांगला खुराक खावयास पाहिजे, अशा समजुतीनें व्यायाम मुळांच करित नाहींत. व्यायाम हा खुराकाशिवाय होत नाहीं, ही समजूत अगदी खोटी आहे. विद्यार्थी दररोज जें अन्न खातात त्या अन्नांतिल सत्वावरच त्यांना व्यायाम करितां येईल. ज्यांना पहेलवानी करावयाची असेल, त्यांची गोष्ट सोडून दिली तर बाकीच्यांना दररोजचें अन्न हेंच चांगलें पचविण्यास व्यायामाची किंवा शारिरीक कावाडकष्टाची जरूरी आहे. सोळा वर्षांनंतर जोर, जोडी, मलखांब, कुस्ती, असले दणकी व्यायाम विद्यार्थ्यांनीं केले पाहिजेत. पुष्कळ विद्यार्थी वयाच्या सोळा सतरा वर्षांपासून अशक्तपणामुळें किंवा मनाच्या दौर्बल्यामुळें फिरावयास जाण्याचाच व्यायाम करतात. फिरावयास जाण्याचा व्यायाम वयाच्या पसतीस वर्षांनंतर केवळ बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांना फार चांगला आहे. पांढऱ्यावर काळें करण्याचा ज्यांचा धंदा आहे, अशा कारकुनी व

पांढरपेशा लोकांनीं दररोज सायंकाळीं व सकाळीं पांच चार मैल फिरावयास जाणें उत्तम आहे. परंतु विद्यार्थ्यांचीं शरीरें असल्या व्यायामानें वाढत नाहींत व तीं कणखरही होत नाहींत. सोळा ते पंचवीस वर्षे वयाच्या विद्यार्थ्यांनीं आंगांतून चांगला घाम येईल असा दणकी व्यायाम केला पाहिजे. व्यायाम स्वच्छ जागेंत प्रसन्न मनानें व सावकाश करावा. तो अनेक वेळां करावा. कुस्ती, दांड-पट्टा, बोथाटी, लाठी, जोर, जोडी, मलखांब असले मर्दानी व्यायाम विद्यार्थ्यांनीं करावेत. संध्याकाळीं घोड्यावर बसून दहापांच मैल रपेट करणें किंवा तीनचार मैल पळून येणें फार चांगले. अशक्त, रोगी, आजारांतून नुकतेच उठलेले, अशा विद्यार्थ्यांनीं फिरावयास जावें.

पुष्कळ विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर या पुस्तकी शिक्षणाचा बोजा इतका पडतो कीं, त्या विद्याच्यांना व्यायाम करण्यास फुरसतच मिळत नाहीं. ते घरीं सायंकाळीं आल्यावरसुद्धां दिवा लागेपर्यंत एका कोपऱ्यांत पुस्तक हातांत धरून त्याच्याकडे केविलवाण्यामुद्रेनें पहात बसतात ! वास्तविक पाहिलें तर त्यावेळीं अभ्यास कांहीं होत नाहीं. सकाळपासून बुद्धीला ताण पडलेला असतो आणि त्यांतच हें ओझें पडलें ह्मणजे शारिरीक, मानसिक व बौद्धिक दौर्बल्य मात्र वाढतें. स्वभावामध्यें एकलकोडेपणा, कुडेपणा आणि तुसडेपणा हे दोष येतात. पुष्कळ विद्यार्थ्यांचे स्वभाव मोकळे, मनमिळाऊ व दिलदार असत नाहींत, त्यांचा दोष पालक व शिक्षक यांवरच आहे. विद्यार्थ्यांनीं परीक्षा द्याव्या आणि अभ्यास चांगला करावा, एवढेंच काय तें त्यांना माहित असतें. मुलगा घरीं आला कीं त्याच्या मागे पुनः अभ्यासाचें दुमणें लागतें. मुलगा घरीं येऊन पोचतो न पोचतो तोंच शिकवणीचा मास्तर मुलापुढें दत्त ह्मणून उभा असतो. इंग्रजी किती अधिक आलें, गणित किती जास्त येतें, मुलगा भूगोल किती शिकला, याचीच चौकशी सगळे पालक करीत असतात, परंतु गुदस्तांपेक्षां यंदा मुलगा किती वेळां कमी

किंवा जास्ती आजारी पडला व कां पडला ? त्याची उंची वाढली किंवा नाही ? छातीचा घेर कमी जास्त झाला काय ? विद्यार्थी आडवा वाढला किंवा नाही ? याची चौकशी सुजाण आईवापहि करित नाहीत, ही अतिशय शोचनीय गोष्ट आहे. भुकेवंगाल आईवापांची गोष्ट सोडून दिली तरी सुखवस्तु ह्मणजे मुलांनीं लवकर मिळविल्ले पाहिजे अशी ज्यांच्या घरची स्थिती नाही, असले पालक सुद्धां विद्यार्थ्यांच्या शारिरीक प्रगतीकडे दुर्लक्ष्य करतात. प्रौढ व सुबुद्ध विद्यार्थ्यांनीं तरी व्यायामाकडे दुर्लक्ष्य करूं नये. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना काय करावयाचें आहे व्यायाम घेऊन, कोठें मारायाच्या आहेत कुस्त्या, कोठें मारायाच्या आहेत लढाया, नको ती उगीच कटकट असंच वाटत असतें. असलें आळशी, गुळाचे गणपति, आणि करंटे विद्यार्थी पुष्कळ पहावयाला मिळतील. राष्ट्रांतील तरुण पिढीच्या तोंडून असले अजागळपणाचे उद्गार निघावेत यासारखी दुःखद गोष्ट कोणती ? देशाला पारतंत्र्यांत डांबून ठेवणाऱ्या या सर्व मनोवृत्ति नाहीतशा करावयास पाहिजेत. मर्दपणा अंगीं येण्यास विद्यार्थ्यांनीं नित्य चांगला दरदरून घाम येईपर्यंत सावकाश व्यायाम केला पाहिजे. हेंच त्यांना पुनःपुनः सांगावेस वाटतें.

व्यायामाकडे प्रवृत्ति होण्यास खेळ हें मोठें साधन आहे. वर लहान मुलांना खेळच चांगले असें ह्मटलें, ते प्रौढविद्यार्थ्यांनाहि चांगलेच आहेत. खेळांमुळें व्यायाम तर होतोच. पण अनेक विद्यार्थ्यांच्या धक्काबुक्कीमुळें स्वभावांतही बदल होतो, एकलकोंडेपणा जाऊन सामाजिकपणा येतो आणि तुसडेपणा जाऊन मनमोकळेपणा येतो. विद्यार्थ्यांना खेळण्याचा नाद लागला ह्मणजे अनेक खेळगडी त्यांच्या भोवतीं जमतात. परस्परांत गप्पासगप्पा चालून एकमेकांबद्दल आपलेपणा उत्पन्न होतो. नानाप्रकारचे खेळ हें शरीरसामर्थ्याचें जसें साधन आहे तसेंच तें नीतिशिक्षणाचेंहि साधन आहे. आशा-धारकपणा, सावधानपणा, धैर्य, धडाडी, व स्वाभिमान हे सद्गुण खेळाच्या योगानें अंगवळणी पडतात. मात्र खेळ व्यवस्थित चालले

हणजेच त्यांपासून नीतिशिक्षण मिळते. विद्यार्थ्यांनी चांगला व्यायाम व्हावा हणून उघड्या हवेतच खेळले पाहिजे. पत्ते, गंजीफा, बुद्धिबळ, सोंगट्या असले बेंठे खेळ सुट्टीच्या दिवशी घरांतल्या घरांत खेळणे केव्हां तरी चांगले. व्यायामाच्या दृष्टीने त्यांचा काडीमात्र उपयोग नाही. विद्यार्थ्यांना या बेंठ्या खेळाचे व्यसन लागले की, अत्यंत हानी होते आईबापांनी व शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति असल्या बेंठ्या खेळाकडे न वळेल अशी दक्षता घेतली पाहिजे. सोंगट्या, गंजीफा, बुद्धिबळ हे खेळ हातारीकोतारी माणसें एकसारखी खेळत बसलेली पाहिली की विद्यार्थ्यांना अनुकरणेच्छा उत्पन्न होते. अशी वस्तुथिति आहे.

खेळाप्रमाणेच पोहण्याचा एक सुरेख व्यायाम आहे. मात्र हा व्यायाम दररोज सायंकाळीच करावयाचा, असें मात्र नव्हे. ज्या गांवाला चांगली नदी असून पोहण्याची सोय आहे, अशा नदीकांठच्या विद्यार्थ्यांना दररोज सकाळी स्नानाच्या वेळेस हा व्यायाम घेणे शक्य आहे. कांहीं कांहीं गांवांना पोहण्यासारख्या चांगल्या विहिरी असतात. तेथे विद्यार्थी खूप पोहत असतात. पोहण्याचा व्यायाम हा व्यायाम या दृष्टीने केल्यास बाधत नाही; परंतु पोहणे वाजूस ठेवून उगाच पाण्यांत बराच वेळ नुसते डुंबत राहिल्याने प्रकृति बिघडते. कोणताहि व्यायाम जसा तोंड बंद करून नाकाने श्वास सोडीत करावयाचा असतो, तसेच पोहतांनाही तोंड शक्यतांवर बंद ठेवावे. दररोज पोहणे अशक्य असल्यास निदान दर रविवारी सकाळीं अगर दुपारीं विद्यार्थ्यांनी पोहण्यास जाण्यास हयगय करूं नये. आठवड्यांतून एक दिवस जी सुट्टी असते तिचा उपयोग पोहणे, दहापांच मैल लांब डोंगरावर फिरावयास जाणे, पळणे अशा व्यायामाकडे केल्यास मानसिक विश्रांति मिळून शारिरीक दृष्ट्याहि फायदा होईल. व्यायाम चांगला व्हावा, व निरनिराळीं शारिरीक कष्टांचीं कामे करण्याची संवय लागावी हणून सायंकाळीं विद्यार्थ्यांनी दोन तास अंगमेहतीचीं कामेही करावीत, घरांत दहावीस घागरी पाणी भरणे,

पोर्ती उचलून ठेवणें, बागेंत अगर शेतांत काम करणें, माती उकरणें, भरणें, डोक्यावरून वाहणें, शेतांतील कुंदा खणणें, कापुसकाठ्या उपटणें, जोधळा कापणें, मोट हाणणें, भांगलणें, असलीं श्रमाचीं कामें विद्यार्थ्यांनीं व्यायाम ह्मणून केव्हां केव्हां करावींत. असलीं कामें केल्यानें नुसता पोप्राखीपणाच जातो, असें नाहीं; तर पाहिजे तें व पाहिजे तसलें काम उच्चनीचपणाचा भाव न धरितां करण्याची संवय लागते. स्टेशनवर, प्रवासांत, बाजारांत हमाल न दिसला कीं कांहीं जणांची तारांबळ होते. याचें कारण त्यांना कामाच्या संवयी नसतात, हें होय. खेळ खेळल्यानें जसा कुढेपणा जाऊन सामाजिकपणा येतो, तसेंच निरनिराळीं अंगमेहनतीचीं कामें केल्यानें काढकपणा, सोशीकपणा, व पाहिजे तें काम पुढें होऊन करण्याची वृत्ति हे सद्गुण येतात.

विद्यार्थ्यांनीं दररोज सायंकाळीं चांगला घाम येईपर्यंत व्यायाम करावा असें वर सांगितलें. त्याचा अर्थ अति व्यायाम करावा असा मात्र नव्हे. व्यायामाच्या बाबतींत विद्यार्थ्यांनीं “ अति व्यायाम करूं नये व व्यायामहीन असूं नये ” हेंच तत्व लक्ष्यांत ठेवावें. अति व्यायामामुळे शारिरीक जडत्व येऊन बुद्धिमांद्यहि येतें. शिवाय श्वास, खोकला असलेहि रोग जडतात. व्यायामाची संवय विद्यार्थि-दर्शेत चांगली लागली तर गृहस्थाश्रमांतही ती सुटत नाहीं. कांहीं कांहीं माणसें हातारपणीं सुद्धां व्यायाम करितात. शरीराला नित्य कांहीं काम, नित्य व्यायाम, असा खुराक दिला ह्मणजे तें बरेंच दिवसपर्यंत टिकतें व मनुष्य दीर्घायुषी होतो. असो. प्रसन्न मनानें अंगांत घाम येण्यासारखा व्यायाम झाल्यावर घरीं येऊन हात, पाय, तोंड स्वच्छ धुवावें, घामाचे कपडे काढून ठेवावे. ज्यांना फिरावयास जाण्याशिवाय दुसरा कोणताहि व्यायाम सोसत नाहीं, त्यांनीं बाहेरून फिरून घरीं आल्यावर थोडी आसनांची कसरत करावी. आसनांचा व्यायाम हा घरांतल्या घरांत कोठेहि सुखानें करतां येतो. विद्यार्थ्यांनीं सकाळीं नमस्कार घालावेत, असें एवढां मार्गें सांगितलेंच

आहे. नमस्कार झाल्यानंतर सकाळीं किंवा फिरून अगर खेळून आल्यानंतर सायंकाळीं आसनें करण्याचा परिपाठ ठेवावा. आसनें पहिल्यानें कठिण वाटतात, पण दररोज करीत गेल्यानें दहापांच आसनें सहजासहजी साध्य होतात. आसनामुळे शरीराला हलकेपणा व बांधेसूदपणा येतो.

आसनामुळे अंग हलकें होऊन चित्तास एक प्रकारचा आल्हाद वाटतो. व्यायामशास्त्राचा उहापोह करण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळे व्यायामाच्या महत्वाची कल्पना येण्यापुरतें येथें विवेचन केलें आहे. सायंकाळचा व्यायाम झाल्यावर हातपाय धुऊन ईशस्तुति अगर संध्यावंदन करून स्तोत्रें ह्मणावीत. भीमरूपीस्तोत्र, रामरक्षा, कृष्णाष्टक, मुकुंदमाला, शिवमहिम्न, अशा तऱ्हेचीं बृहत्स्तोत्ररत्नाकरांतील कांहीं स्तोत्रें प्रसन्न मनानें नित्य ह्मणावीत. देवापुढें उदबत्ती लावून एकदोन आरत्याहि ह्मणाव्या. आरत्या व स्तोत्रे या सामुदायिक प्रार्थना आहेत. स्तोत्रें, आरत्या झाल्यावर मग भोजनास बसावे. भोजनापूर्वीं दुपारच्या प्रमाणें अन्नस्तुतीचे मंत्र ह्मणावेत. व्यायाम झाल्यावरोंबर लगेच भोजनास बसूं नये. व्यायाम व भोजन यांमध्ये निदान अर्धा तास तरी गेलाच पाहिजे. रात्रीचें भोजन फारच बेतानें करावें. ब्रह्मचर्यऱ्हासाला रात्रीच्या भोजनांतील बेतालपणा, उत्तेजकपणा, हे बरेच कारणीभूत होतात. विद्यार्थ्यांना येथें इतकेंच सांगावयाचें कीं गेल्या प्रकरणांत सांगितलेल्या भोजनविषयक नियमांचें उल्लंघन एकादे वेळीं दुपारच्या भोजनांत झालें तरी चालेल; परंतु रात्रीं नेहमी हितमित व पथ्यकारकच आहार केला पाहिजे. रात्रीच्या भोजनानंतर जरा दहा पंधरा मिनिटें इकडे तिकडे करून विद्यार्थ्यांनीं पुढच्या उद्योगास लागावें.

रात्रीचा अभ्यास व झोप-विद्यार्थ्यांनीं भोजन झाल्यावर अर्ध्या तासानें खुशाल निजावें. चौथ्या व पांचव्या इयत्तेपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांनीं रात्री अभ्यास न करणेंच चांगलें. रात्रीं लौकर निजावें आणि पहाटे लवकर उठायें. “ लवकर निजे व लवकर उठे त्यास ज्ञान,

संपत्ति, आरोग्य, भेटे ” यांतील रहस्य हेंच आहे. विद्यार्थ्यांनी रात्री जागजागून अभ्यास करण्यापेक्षां पहाटे चार वाजतां उठून अभ्यास करणे फार चांगले. दिवसभर एक क्षणहि न गमावतां नित्यक्रमांतील सर्व गोष्टी एका मागून एक करील राहिले ह्मणजे रात्री केव्हां एकदा निजेने असें होतें. सहाव्या सातव्या ईयत्तेपासून विद्यार्थ्यांना रात्री अभ्यास करावा लागतो. कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनी सुद्धां रात्री साडेनऊ अगर दहाव्या पुढें जागूनये. वाटल्यास पहाटे चार वाजतां उठवें, षण रात्री लवकरच निजावें. रात्री भोजनानंतर तास दीडतास ह्मणजे फार फार तर साडेदहा वाजेपर्यंत अभ्यास करावा. अभ्यासाकरितां मेणवत्तीचा व समईचा दिवा असणे फार उत्तम. पूर्वीची समईची चाल हल्लीं पार नाहीशी झाली, आहे हें जरी खरें आहे; तथापि डोळ्यांला व मेंदूला सुखदायक असा हा समईचा प्रकाश असतो. हल्लीं घरोघरीं राकेल तेलाने जस्ती किंवा कांचेचे दिवे वापरण्यांत येत असतात. गरीब लोकांच्या घरीं जस्ती चिमण्याचें राकेलचे दिवे वापरण्याची चाल आहे. पुष्कळ गरीब विद्यार्थ्यांना या असल्या भस्मासुरापुढेंच बसून अभ्यास करण्याचा प्रसंग येतो. भस्मासुराचा प्रताप असा आहे कीं, तो विद्यार्थ्यांचें नाक, डोळे, तोंड, व कपडे हे सर्व काळे करून टाकतो. तात्पर्य हा भस्मासुर सर्वथैव वर्ज करावा. कांचेच्या दिव्यापुढें उतारणें पडून अभ्यास करण्याची चाल फार बोकळली आहे. ती वाईट आहे. दिव्यापुढें अभ्यासास बसतांना प्रकाश तोंडावर साक्षात् न पडतां पुस्तकावरच पडेल अशी व्यवस्था करावी. विद्यार्थ्यांनीं पडून लोळून असा अभ्यास केव्हांहि करूं नये. अभ्यास रात्रीं बसून, दिवसा उभे राहून किंवा इकडे तिकडे फिरत फिरत करावा. वर्गांत झालेल्या अभ्यासाची रात्री थोडीबहुत वित्तनिका करावी ह्मणजे झालें. बारीक, किचकट, अशा अक्षरांची पुस्तके विद्यार्थ्यांनीं रात्री वाचूं नयेत. रात्रीं केव्हांहि जास्त डोके-फोडीचा व तात्विक अभ्यास करूं नये. कारण रात्रीं इतकी उर-स्फोड करून तो विषयहि पक्का होत नाही आणि डोक्यास जास्त

त्रास झाल्यामुळे शोष मात्र लौकर येत नाही. रात्रीच्या गाढ झोपेचा सुखानुभव समाधिसुखाच्या बरोवरीचा आहे. कित्येक विद्यार्थी रात्री बारावर दोन तीन वाजेपर्यंत चहाचे पेल्यावर पेले ढांसून अभ्यास करितात, या आसुरी प्रकाराचा तत्रि निषेध केला पाहिजे. कांहीं विद्यार्थी अभ्यासालाच नेमलेलीं नाटककादंबऱ्याचीं पुस्तके उत्तर रात्रीपर्यंत वाचीत असतात. हे सगळे प्रकार महामूर्खपणाचे आहेत. रात्री दहा वाजेपर्यंत थोडीशी अभ्यासाची चिंतनिका करून विद्यार्थ्यांनीं हांतरुण घालण्याच्या जागेचा स्वच्छ केर काढून हांतरुण पसरावे. हांतरुण फार बोजड नसावे. विद्यार्थ्यांचे हांतरुण अगदीं सुट-सुटीत असावे. हांतरण्यास सतरंजी किंवा एक घोंगडी, पांघरण्यास रजई, धाबळी, पासोडी, चादर असे ऋतुमानाप्रमाणें असावे. उशाला उशी किंवा कांहीं तरी असावे. हांतरुणांतील कपडे वर्षांतून चार वेळां तरी धुतलेच पाहिजेत. घोंगडी खुपत असेल तर धुतलेला स्वच्छ चुरचुरीत खादीचा पंचा हांतरुणावर पलंगपुसा-सारखा हांतरावा, खादीचा स्वच्छ पलंगपुस नेहमी वापरावा. पांघरुण हलकेंसे असावे. अतीजड, गरम व जीव घुसमटून जाईल, असे पांघरुण असू नये. याप्रमाणें हांतरुण घालून विद्यार्थ्यांनीं आपली रोजनिशी लिहावी. सकाळपासून निजेपर्यंतच्या गोष्टींचें सामान्य टांचण रोजनिशीत असावे. दिवसांतील किती वेळ व्यर्थ गेला, कोणत्या वाईट गोष्टी केल्या अगर झाल्या हें रोजनिशीत टिपावे. ऐक सदैवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ॥ या समर्थोक्ती प्रमाणें आयुष्याचा प्रत्येक क्षण कामीं लागला किंवा नाही हें दररोज पहावे व तें रोजनिशीत लिहावे. रोजनिशीत चांगल्या केलेल्या गोष्टीही लिहाव्या; पण सुधारण्याच्या दृष्टीनें सदोदित चुका लिहाव्यात. अवरुण घालविण्याचा उद्योग दररोज करण्यास रोजनिशीची साक्ष चांगली उपयोगी पडेल. निजण्यापूर्वीं लघुशंकेस जावे, लघुशंकेस पाणी घेऊन जाणें अनेक दृष्टीनें हितावह आहे.

रात्री थंड पाणी घेऊन लघुशंकेस जाऊन यावे. निजण्यापूर्वी चार दोन चुळा खुळखुळून भरून टाकाव्या, ह्मणजे तोंडाला घाण येत नाही. काड्याची पेटी व दिव्याची व्यवस्था वगैरे नीट करून हांतरुणावर बसावे. कित्येक विद्यार्थ्यांना उशाशी दिवा ठेवून निजण्याची सवय असते. रात्री पेटलेला दिवा ठेवून कधींहि निजूं नये. ठेवावयाचाच असेल तर तो समईचा दिवा बारीक करून ठेवावा आणि हांतरुणावर बसून एकाग्रचित्तानें ईश्वरस्मरण करावे. प्रातःस्मरण, स्नान, संध्या, (ईशस्तवन) भोजनापूर्वीची शांति आणि सायंकाळचीं स्तोत्रे ह्या हिंदुमात्राला अवश्य असलेल्या धार्मिक गोष्टींत कांहीं अंतरले कीं काय याचा विचार आधीं करावा. नंतर ईश्वरापुढें सकाळपासून निजेपर्यंत झालेल्या सर्व गोष्टींचा झाडा घावा. ज्या चुका केल्या असतील किंवा झाल्या असतील, त्यांचेहि निवेदन ईश्वराला करून क्षमवेदल त्याची करुणा भाकावी. ईश्वरापुढें सर्व गोष्टी मांडून परमेश्वरा! मी असा असा आहे, मला चांगले वाईट कळतें, पण चांगले हातून होत नाहीं, तेव्हां मला सत्कर्म करावयाची बुद्धि दे; असें मागणें मागावे. दयाघनाच्या चरणीं मस्तक ठेवून मला सद्बुद्धि दे, माझ्या देशाचें व माझ्या समाजाचें कल्याण कर, अशी त्रिवार प्रार्थना करून शोषी जावे.

विद्यार्थी एकटाच जेव्हां असतो तेव्हां तो लौकरच शोषी जातो. पण चार दोन विद्यार्थी जेव्हां एकत्र असतात तेव्हां ते दिवा मालवून गप्पा गोष्टी करीत करीत शोषी जातात. त्या गप्पा केव्हां केव्हां बाराबारा वाजेपर्यंतहि चालतात. त्या गप्पांमध्ये विद्यार्थ्यांना वेळेचें भानही नसतें. हा प्रकार सर्वस्वी टाळावा. शेजारी चार दोन विद्यार्थी असले तर विद्यार्थ्यांनीं दिवा मालविल्या नंतर विलकुल गप्पा मारूं नयेत. श्लोप येत नसेल तर दिवा ठेवून श्लोप येईपर्यंत तुकारामाचे अभंग, प्रासादिक पद्ये, ह्मणावीत दासबोधाचा एकादा समास वाचावा. श्लोप लागण्यापूर्वी निदान

दहा पंधरा मिनीटें धार्मिक ग्रंथांचें वाचन करावें. मनाचे श्लोक, गीता, केकावली यांतिल कांहीं भाग वाचीत वाचीत झोपीं जाणें फार चांगलें. प्रत्येक विद्यार्थ्यानें शेजारच्या विद्यार्थ्यांपासून आपले हांतरुण निदान दोन हात तरी लांब घालावें. दुसऱ्याचें हांतरुण पांघरुण आपण वापरूं नये व आपलें दुसऱ्यास देऊं नये. कारण त्यामुळें स्वच्छता बिघडते.

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

असें भगवान् मनु ह्मणतात. सतरा अठरा वर्षे वयाच्या विद्यार्थ्यांनीं अगदीं जवळ जवळ कधींहि निजूं नये. हे वय गद्वेपंचविशींचें असतें. तरुण विद्यार्थ्यांना ब्रह्मचर्यविघातक अशा अनेक सवयी याचवेळीं जडत असतात. याबद्दल पालकांनीं व शिक्षकांनीं फार दक्ष असलें पाहिजे. प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं आयुष्यनाशाच्या अशा सवयी कधींहि लावून घेऊं नयेत. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना अंगांत घालून निजण्याची सवय असते, ती एका दृष्टीनें बरी आहे. त्यामुळें डांसांचा उपद्रव कमी होतो. पण अंगांत असल्यावर पांघरुणें फार घेऊं नयेत. तोंडावरून अगदीं गुरगुटून पांघरुण घेऊन कधीं निजूं नये. त्यामुळें श्वासोच्छ्वासास स्वच्छ हवा मिळत नाहीं. फार जड पांघरुण केंव्हांही वाईटच असतें. फार जड पांघरुणामुळें उष्णता अधिक कोंडली जाते. त्यामुळें स्वप्नें पडतात व ब्रह्मचर्यन्हास होतो. निजतांना स्वच्छ पंचा किंवा सैल लंगोट नेसून निजणें फार चांगलें. त्यामुळें धोतरें मळत नाहींत आणि अकस्मात् आग, आपत्ति, चोरी, यांच्या निवारणार्थ जाण्याचा प्रसंग आला तर चटकन् जाता येतें. वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टी लक्ष्यांत ठेवून विद्यार्थ्यांनीं रात्रीं दहा वाजतां सुखानें निजावें.

विद्यार्थ्यांचें आरोग्य इतके चांगलें पाहिजे कीं, भुईस पाठ लागली न लागली तोंच त्यांनीं घोरण्यास लागलें पाहिजे. पहाटे पांच वाजल्यापासून विद्यार्थिधर्माप्रमाणें ज्याचें आचरण झालें असेल व ज्याचें मन सर्व कर्तव्यें बरोबर केल्यामुळें प्रसन्न असेल,

अशा मनुष्याला श्लोप तेव्हांच लागते. एक मजेचा अनुभव असा आहे की, रात्री दहा वाजतां निजतांना पहाटे लवकर उठण्याचा संकल्प करून व मनोदेवतेची तशी प्रार्थना करून निजले ह्मणजे नेमकें त्यावेळीं श्लोप संपून आपोआप उठतां येतें. मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें हा अभ्यास विद्यार्थ्यांनीं अवश्य करण्यासारखा आहे. असो. पहाटे पांच वाजल्यापासून रात्री दहा वाजेपर्यंतच्या चक्रांत विद्यार्थ्यांना अशा रितीनें वागतां आले व त्यांत त्यांना गोडी लागून त्यांची कांहीं वर्षे या दिनचर्येप्रमाणें गेलीं, ह्मणजे त्यांच्या जन्माचें कल्याण झालें, असें त्यांनीं समजावें. जन्माचें कल्याण व सार्थक्य व्हावें, याचसाठीं शास्त्रकारांनीं अनुभवानें दिनचर्येचे नियम सांगितले आहेत. त्यांच्या आधारानें गेल्या पांच प्रकरणांतील विषयांचें साकल्यानें विवेचन केले आहे. वास्तविक घरोघरच्या पालकांनीं विद्यार्थ्यांना या सर्व गोष्टी समजून दिल्या पाहिजेत. गृहशिक्षणाच्या अभावीं ज्या गोष्टी पूर्वी सहजासहजीं होत असत, त्या आतां विस्तृतपणें सांगण्याची जरूर पडूं लागली आहे. विद्यार्थ्यांनीं या सर्व गोष्टींचे नीट मनन करावें व त्याप्रमाणें वागावें.

विद्यार्थिधर्माचा पूर्वार्ध येथें संपला. उत्तरार्धास प्रारंभ करण्या-पूर्वीं एकदा मागील विषयांचें सिंहावलोकन करणें इष्ट आहे. पहिल्यानें विद्यार्थिदर्शेचें महत्त्व किती आहे, हें सांगितलें. दुसऱ्या प्रकरणांत आयुष्याच्या ध्येयाबद्दल विद्यार्थी कसे चांचपडत असतात, व ध्येय ठराविणें किती आवश्यक आहे, याचा विचार केला. ध्येय अथवा साध्य ठरल्यानंतर साधनांचा विचार पुढें येतो. वेदांतांत जसें साधनचतुष्टय पाहिजे, तसेंच विद्यार्थिदर्शेंत कोणतें साधनचतुष्टय विद्यार्थ्यांनीं संपादन करावें; याचें विवेचन तिसऱ्या प्रकरणांत केले. कोणतीहि गोष्ट हळुहळू अभ्यासानें साध्य होतें, ह्मणून दररोज शरीरबल, मनोबल, बुद्धिबल तपोबल कसें संपादन करावें, व चांगल्या सवयी कशा अंगवळणी पाडाव्या, या हेतूनें नित्यक्रमांतील महत्त्वाच्या गोष्टी सांगण्यास चौथ्या प्रकरणापासून

प्रारंभ केला. पहाटे पांच वाजल्यापासून तों रात्री दहावाजेपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यवहारांत येणाऱ्या मुख्य मुख्य विषयांचें विवेचन विद्यार्थिधर्माच्या दृष्टीने या प्रकरणा पर्यंत केले.

विद्यार्थि-धर्म.

उत्तरार्ध.

प्रकरण नववें.

नाटकें, सिनेमा व कादंबऱ्या.

अलीकडे नाटकें, सिनेमा, व कादंबऱ्या यांचा फारच सुळसुळाट झाला आहे. विचारी माणसेंहि नाटकें, व सिनेमा यांपासून नीतिमत्ता विघडूं लागली आहे, असें ह्मणत आहेत. एकादा भावनाप्रधान वक्ता जेव्हां हिंदुस्थानच्या अवनतीचा विचार करूं लागतो, तेव्हां तो नाटकें व सिनेमा यांवर खापर फोडतोच. पूर्वीच्या गांवठी नाटकापेक्षां हल्लींचीं नाटकें पुष्कळच सदभिरुचीच्या दृष्टीनें सुधारलीं आहेत, असेंही कोणी ह्मणतात. नाटकवाल्यांची नीतिमत्ता ही पूर्वीपेक्षां सुधारत आहे; कारण त्यांत सुशिक्षित मंडळी पडूं लागली आहेत, असेंहि सांगण्यांत येतें. नाटकी माणसें ह्मणजे छिचोर, 'अनेक व्यसनांचीं आगरे', असा ग्रह पूर्वी बहुजन समाजाचा होता; नाटकाचा धंदा ह्मणजे हलक्या, उडाणटणू, छाकट्या माणसांनींच करावा, असा एका काळीं समज होता. तो जाऊन हल्लीं त्या धंद्याला प्रतिष्ठितपणाचें स्वरूप येऊं लागलें आहे. फार काय पण नाटकें हीं समाजाला सुधारण्याकरितां आहेत, बहुजन प्रवृत्तीला एक प्रकारचें वळण देण्याचें काम नाटकामुळे करितां येतें, नाटकाच्या योगानें

मनोरंजनावरोबर शिक्षण व डोळ्यांत अंजनाहि घालतां येतें, असें हल्लीं वाटूं लागलें आहे. या प्रकरणांत विद्यार्थिधर्माच्या दृष्टीनें नाटकें, सिनेमा व कादंबऱ्या यांचा विचार करावयाचा आहे.

विद्यार्थ्यांच्या कोमल मनोवृत्तीवर अनेक तऱ्हेचे संस्कार नित्य होत असतात. एकाद्या भव्य डोंगरावर जाऊन उत्कृष्ट देखावा पाहिला कीं, विद्यार्थ्यांचीं अंतःकरणें अगदी उद्दीपित होतात. एकादें सुरस व्याख्यान ऐकलें, कीर्तन ऐकलें, कीं त्याचाहि परिणाम विद्यार्थ्यांवर होतो. तमाशांतील अश्लील व अचकट विचकट प्रकारांचेहि अनिष्ट परिणाम विद्यार्थ्यांवर होतात. तसाच प्रकार नाटकांचाहि आहे. अगदी सुज्ञ किंवा अज्ञ मनुष्यांच्या मनावर नाटकांचा परिणाम कांहीं होत नाही. परंतु तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनावर नाटकांचा संस्कार इष्ट न होतां अनिष्टच होतो. नाटकें हीं लोक-शिक्षणाकरितां आहेत, असें जरी ह्मटलें तरी मनोरंजन हाच त्यांचा प्रमुख हेतु आहे. शिक्षणाकरितां संस्था, व्याख्यानें, पुराणें, प्रवचनें असतांना त्यांचा सुद्धां जेथें कांहीं परिणाम होत नाही, झाला तरी थोडाच होतो; अशा स्थितींत मनोरंजनप्रधान नाटकांनीं विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळेल असें समजण्यांत बिलकुल अर्थ नाही. नाटकें पाहिल्यानें विद्यार्थी सुधारतात, असें ऐकितान्त नाही. कीर्तनें, पुराणें किंवा व्याख्यानें ऐकून क्षणभर उपरति झाल्याचीं उदाहरणें क्वचित् क्वचित् कानां पडतात. परंतु नाटकासंबंधानें तेंहि बोलावयास नको! नाटकें पाहिल्यामुळे विद्यार्थी विघडतात. नाटकी भाषा, नाटकी पेहराव, नाटकी ऐट, नाटकी नखरे, करूं लागतात, असाच लोक-प्रवाद ऐकूं येतो. नाटकांमुळे गोऱ्यागोमेऱ्या घोरांचें लक्ष्य अभ्यासाकडे लागत नाही. जरा चांगल्या आवाजाचीं व देखणीं पोरें असलीं कीं, तीं आमच्या हातांतून लवकर निसटून जातात, अशी गवयांचीहि तक्रार आहे. नाटकांत जाऊन कृत्रिम सौंदर्यावर दोनहातवारे केले, लुगडें नेसून दोन ताना मारिल्या कीं टाळी मिळते. शाळेच्या अभ्यासाचा कंटाळा आला, गायनाच्या मेहनतीनें

घसा कोरडा पडूं लागला, वादनविद्येने हाताला घट्टे पडूं लागले कीं नाटकांत जाण्याची इच्छा होते. बी. ए., एम. ए. होऊन, चांगले गवयी किंवा शास्त्री होऊन, नाटकांत जाऊन त्या कलेचा उद्धार करण्याची महत्वाकांक्षा जापर्यंत कोणी धरीत नाही, तोंपर्यंत नाटके ह्मणजे कोणचीहि विद्या पूर्ण न केलेल्या कांहीं लोकांचा षोटाचा धंदा आणि समाजाच्या मनोरंजनाचें एक साधन, इतकाच त्याचा अर्थ आहे. विद्यार्थिवर्गाच्या दृष्टीने नाटकांकडे पाहिले तर नाटके हीं विद्यार्थ्यांच्या हिताकरितां आहेत, असें ह्मणणें साहसाचें होईल.

नाटके हीं विद्यार्थिवर्गालाच उद्देशून जेव्हां लिहिलीं असतील व नाटककारांचा उद्देश विद्यार्थ्यांच्या गुणावगुणांचें चित्र जेव्हां रेखाटण्याचा असेल, तेव्हां तेवढीं नाटके विद्यार्थ्यांनीं अवश्य पहावीत. पूर्वीचीं संस्कृत नाटके काय, किंवा हल्लींचीं प्राकृत नाटके काय, समाजाच्या मनोरंजनाकरितांच लिहिलेलीं आहेत, मनोरंजन हाच त्यांचा प्रधान हेतु आहे, यांत तिळप्राय संशय नाही.

काव्याचा रसास्वाद पूर्णपणें चाखण्यास अधिकार यावा लागतो. प्रियपति मरून विधुरावस्थेंत राहण्याचा ज्यांच्यावर प्रसंग आला असेल त्यालाच उत्तररामचरित्रांतील रस समजेल; आणि मुलगी सासरीं निघाली असतां बापाची जी मनोवृत्ति होते, तिचा ज्याला अनुभव असेल, त्यालाच शाकुंतल नाटक समजेल. विद्यार्थ्यांना वरील नाटके जशीं रसाच्या दृष्टीने उपयोगी नाहीत, तशीच उपदेशाच्या किंवा विषयाच्या दृष्टीनेही उपयोगी नाहीत. नाटक ह्मणजे तें नाटकच. त्यांत सगळ्या रसांचा थोडा बहुत तरी परिषोप केलेला असतोच. संस्कृत नाटके काय अथवा प्राकृत नाटके काय जिवंत विचाराच्या दृष्टीने त्यांत फार थोडा भाग असतो. वेद, उपनिषदे, स्मृति, रामायण, भारत, यांचा जो मनावर संस्कार होतो, तो या नाटकांचा होत नाही. हल्लीं उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमांत संस्कृत भाषेच्या ज्ञानाकरितां नाटके लावण्याची चाल आहे. नाटके हा एक वाङ्मय खंड आहे, या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना

या वाङ्मयाची थोडी बहुत ओळख असणें इष्टच आहे. पण हल्लींच्या अभ्यासक्रमांत ती दृष्टी नाही. संस्कृत नाटकांची ज्यांना तरफदारी करावयाची असेल त्यांनीं खुशाल करावी. त्यांतील विचार विद्यार्थीवर्गाला योग्य आहेत कीं नाहींत याची छाननी केली जात नाही. निस्पृहवृत्ति व समाजहिततत्परता यांचा जेव्हां लोप झाला, “ सुखंच मे शयनंच मे ” ही जेव्हां इच्छा प्रादुर्भूत झाली, त्याचवेळीं आश्रयदात्याचे भाट बनून त्यांची मर्जी सुप्रसन्न ठेवण्याकरितां कोठें कविता कर, कोठें समस्या जुळीव, कोठें नाटक लिही; असा व्यवहार सुरू झाला. जिवंतपणाच्या दृष्टीनें संस्कृत कवीपेक्षां मराठी कवींचें वाङ्मय हेंच जास्त जोरदार व स्फूर्तिकारक ठरेल. कारण या सर्व कवींच्या पुढें (पेशवाईतील सोडून दिले तर) एका प्रबळ संस्कृतीशीं टक्कर देण्याचा उद्देश होता. पण हें विषयांतर येथेंच पुरे.

विद्यार्थ्यांनीं नाटकें पहावीत कां न पहावीत या प्रश्नाचें रोकठोक उत्तर “ विद्यार्थ्यांनीं नाटकें पाहूंच नयेत ” असें द्यावें लागेल. नाटक ही कला देशांत पाहिजे, यांत संशय नाही. परंतु सर्व दृष्टीनें हतबल, निःशक्त, परावलंबी झालेल्या देशांतील विद्यार्थ्यांनीं-- राष्ट्रांतील तरुण पिढीनें--ब्रह्मचर्याचा ज्हास अनेक कारणांनीं होत असतां, त्यांत नाटकें पाहून आणखी एका कारणाची भर घालावी असें कोणीहि ह्मणणार नाही. कांहीं शहाणेसुते लोक शिक्षकांनीं उपदेशकांनीं व वक्त्यांनीं कांहीं दिवस नाटकांत काढले पाहिजेत; असें ह्मणतात. परंतु नाटकाच्या अभिनयावरच आमच्या देशांतलें सगळें कर्तृत्व थांबलें आहे काय ? उलट नाटकी देशभक्त, व नाटकी हरिदास, उत्पन्न झाल्यामुळें त्यांनीं देशभक्तीचें व ईशभक्तीचें महत्त्वही घालविलें आहे.

विद्यार्थ्यांना विद्यार्जनाच्या कालामध्यें अगदीं कोंडून ठेवावयाचें नसलें तरी विद्यार्थ्यांचें लक्ष्य अभ्यासावरून न उडेल यासाठीं थोडी कटक शिस्त पाहिजे. मनुस्मृतींत विद्यार्थ्यांनीं—

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥

‘नर्तनं गीतवादनं वर्जयेत्’ असं ह्मटलें आहे. नाटकें बहुतेक रात्रींच होत असतात. नाटकाला गेलें कीं जाग्रण ठरलेलें ! श्रृंगारिक भाषा, पात्रांचे हावभाव, या सर्वांचा परिणाम ज्यांच्या अंगांत नुकतें वीर्य उत्पन्न होत आहे, त्यांच्यावर कसा होत असेल; याची स्वानुभवानेंच ज्यांनीं त्यांनीं कल्पना करावी.

नाटकाला जाण्याबरोबर त्याच्या अनुषंगानें चहा, सोडावॉटर, बिड्या, चिवडा, भर्जी, यांची मालिका लागते. नाटकाचे वेळीं थिएटरच्या भोंवती जी एक परिस्थिति उत्पन्न झालेली असते, ती फारच विचित्र असते. नाटक पहावयास जे प्रेक्षक जातात, त्यापैकीं कांहीं शिष्ट, संभावित व पोक्त सोडून दिले, तर बाकीच्यांचा जो वर्तनक्रम थिएटरांत, बाहेर, बोलण्यांत, पहाण्यांत, हसण्यांत, आढळतो; तो पाहिला ह्मणजे विद्यार्थ्यांनीं नाटकगृहांत जाऊंच नये, असं वाटतें. पदरचे पैसे घालविणें, जाग्रण करणें, साधुवर्य तुकाराम महाराजांच्या उक्तीप्रमाणें “ मोल देउनिया साठवावे दोष । नटाचे ते वेष पाहूनीया ” दोष ह्मणजे अनिष्ट गोष्टी ऐकणें, ब्रह्मचर्य न्हास होईल असं संस्कारकरून घेणें, इतक्या गोष्टी या नाटकामध्यें आहेत. विद्यार्थ्यांनीं ब्रह्मचर्यदशा संपेपर्यंत नाटकें पहाण्याचा मोह आवरलाच पाहिजे. कोणी ह्मणतील कीं एकाद्या सत्कृत्याच्या मदतीसाठीं जर नाटक होत असेल, तर विद्यार्थ्यांनीं कां जाऊं नये; परंतु नाटक न पाहतां सत्कृत्याला मदतकरितां येत नाहीं, असं कशावरून ? नाटकेंच पाहून संस्थेला मदत करणें, ह्मणजे संस्थेबद्दल आपला आदर नसून तो नाटकाबद्दल आहे; असं दाखविण्यासारखें आहे. संस्थेच्या कार्याबद्दल ज्याला सहानुभूति आहे, त्यानें संस्थेच्या कार्यावरच ह्मणजे कार्य पाहून मदत करणें इष्ट आहे. एवढें खरें कीं सामान्य जनसमूहाचें लक्ष एकाद्या कार्याकडे लावण्याकरितां अशा आमिषांची जरूर असते. परंतु त्या आमिषाला विद्यार्थ्यांनीं बळी पडूं नये.

हल्लीं शाळांच्या वार्षिकोत्सवामध्ये नाटकें करण्याची चाल घडूं लागली आहे. नाटक हटलें कीं त्यांत स्त्रीची भूमिका येतेच. शाळेचें नाटक चांगलें व्हावें हणून शाळेंतील शिक्षक मुलांना अभिनय शिकवूं लागतात. त्यांत स्त्रीची भूमिका घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मुख्य शिक्षक “असा पदर सावरावा, असा मुरका मारावा, असें बायका सारखें बोलवें” असें जेव्हां शिकवूं लागतात, तेव्हां तो देखावा पाहून अंतःकरण उद्विग्न होतें. शाळेच्या वार्षिकोत्सवामध्ये नाटक कर्तव्यच असल्यास एकादा वीररस प्रधान अंक करून दाखवावा. ज्यांत स्त्रीची भूमिका नाही, बीभत्स व शृंगाररस हे नाहीत, असें प्रहसन किंवा असा एकादाच अंक फारतर करावा. जें नाटक विद्यार्थ्यांनीं पहावें, असें आईबाप व गुरु (शिक्षक) यांना वाटत असेल, तें नाटक विद्यार्थ्यांना स्वतः जाऊन पालकांनीं व शिक्षकांनीं दाखवावें. तात्पर्य जें नाटक चांगलें असेल, जें विद्यार्थ्यांकरितांच लिहिलें असेल, तेवढेंच वीसवर्षांपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांनीं पहावें. वीसवर्षांवरच्या विद्यार्थ्यांनीं त्यांना स्वतःचें बरें वाईट, हित अनहित, काय आहे हें कळतें, हणून या बाबतींत त्यांना जास्त कांहीं सांगण्याचें प्रयोजन नाही.

नाटकाप्रमाणें सिनेमाचेंही खूळ बोकळत आहे. सिनेमामध्ये तर सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष करून दाखविल्या जातात. बऱ्या वाईट गोष्टींचें तेथें सप्रयोग शिक्षण मिळतें. त्याचा परिणाम विपरीतच होतो. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये या सुधारणा वाढत आहेत, पण त्याबरोबर त्यांचें नियमनही होत आहे. आमच्या इकडे या संस्थांकडे नियमनदृष्टीनें कोणी पहात नाही. लोकांच्या करितां ज्या संस्था आहेत, त्या लोकांचा फायदा किंवा तोटा काय करीत आहेत, हें डोळ्यांत तेल घालून पहाण्याची व त्यांचा पिच्छा पुरविण्याची जी तिकडच्या लोकांना सवय आहे, ती इकडे नसल्यामुळें समाजाला चांगल्यापेक्षां वाईट वळणच येथें लाविलें जात आहे. विद्यार्थ्यांनीं सिनेमाच्याही फाजील मोहांत न पडणें चांगलें. आग्नेष्टाबरोबर, वडिलाबरोबर,

केव्हां तरी ह्मणजे वर्षांतून फक्त एकदां एकादें चांगलें नाटक व एकादा सिनेमाचा खेळ विद्यार्थ्यांनीं पहावा.

नाटकें व सिनेमा यांच्या वर्गांत विद्यार्थ्यांच्या मनावर अनिष्ट संस्कार करण्याच्या कामांत कादंबऱ्याहि जाऊन बसतात. नाटकें व सिनेमा हे पहाण्याचे विषय आहेत, पण कादंबऱ्या हा वाचनाचा विषय आहे. कादंबऱ्या या ललित वाङ्मयामध्ये मोडतात. अशिक्षितांना वाचनाची अभिरुचि व गोडी लावावी, या दृष्टीनें कादंबऱ्यांचा उपयोग चांगला होतो. विद्यार्थ्यांची मनोवृत्ति साक्षर माणसांपेक्षा अधिक उच्च प्रकारची असल्यामुळे कादंबऱ्यासारख्या वाङ्मयाचा पगडा जर विद्यार्थ्यांच्या मनावर जास्त बसला, तर त्यांच्या हातून अभ्यास होत नाही. हल्लीं महाराष्ट्रांत ज्या कादंबऱ्या व जीं नाटकें प्रसिद्ध होत आहेत, तीं सर्व विद्यार्थिवर्गाच्या सुधारणेकरितां लिहिलीं नसल्यामुळे त्यांचा त्यांना कांहीं उपयोग नाही. विद्यार्थी गृहस्थाश्रमी झाले ह्मणजे मग त्यांनीं संस्कृत, मराठी, इंग्रजी, या भाषांपैकीं ललित वाङ्मयाचा खुशाल आस्वाद घ्यावा. विद्यार्थी-दशेंत नाटकें कादंबऱ्या सारख्या चुरचुरीत वाङ्मयवाचनाची एकदां गोडी लागली ह्मणजे त्यांना शास्त्रीय गहन विचारांचा कंटाळा येतो. हल्लींच्या शास्त्रीय जगांत जितके आधिभौतिक शास्त्रज्ञ निर्माण होतील, तितकें देशाचें कल्याण होणार आहे. कादंबऱ्या ह्मटल्या कीं, त्यांत शृंगाररस हा भरलेला असतोच. कादंबरीतलें संविधानक बहुतेक प्रेममयच असतें. त्याचा परिणाम मनावर होतो. विद्यार्थ्यांनीं फावल्यावेळीं कांहीं चांगलीं पुस्तकें वाचावीत. विशेषतः ऐतिहासिक कर्त्या श्रेष्ठपुरुषांचीं चरित्रें वाचल्यास त्यांत कादंबरीप्रमाणें काल्पनिक भाग नसल्यामुळे उपदेशाच्या दृष्टीनें चांगला फायदा होतो. रामायण, भारत, भागवत, या धार्मिक व राष्ट्रिय ग्रंथांचीं भाषातरेंहि झालेलीं आहेत. सुदैवानें महाराष्ट्रांत बरेंचसें चांगलें वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे व पुष्कळ चांगलें ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत. फावल्यावेळीं विद्यार्थ्यांनीं हे ग्रंथ वाचून काढावेत. विद्यार्थ्यांनीं कादंबऱ्या मुळींच

वाचूं नयेत, हा जरी नियम असला तरी अपवाद हणून उषःकाल, गड आला पण सिंह गेला, मी, ऐक्यांतच मौज, राजा छत्रसाल, रागिणी, अशा तऱ्हेच्या कादंबऱ्या विद्यार्थ्यांनीं मधून मधून वाचण्यास हरकत नाही. हीं पुस्तके कादंबऱ्या या दृष्टीनें वाचावयाचीं नसून त्यांत कांहीं उद्बोधक, उत्तेजक व जीवन पोषक विचार आहेत, हणूनच तीं वाचावयाचीं आहेत; एवढें विद्यार्थ्यांनीं लक्ष्यांत ठेवावें. विद्यार्थ्यांनीं शिक्षकांनीं पसंत केलेल्याच कादंबऱ्या केव्हां केव्हां वाचाव्या.

प्रकरण दहावें.

शिष्टाचार व व्यवहार.

अलीकडे व्यावहारिक शिक्षणाचा अभाव सर्वत्र दृग्गोचर होत आहे. सुशिक्षित हणजे व्यवहारशून्य मनुष्य अशी लोकांची कल्पना झालेली आहे. याचें कारण इतकेंच कीं शिक्षणामध्यें व्यावहारिक शिक्षणाचा मुळींच प्रवेश नाही, आणि व्यावहारिक शिक्षण घेण्याची वृत्तीही उत्पन्न केली जात नाही. सुशिक्षित माणसाचा जगण्याचा धंदा हणजे नोकरी. नोकरीला जर कशाची अपेक्षा असेल तर ती परीक्षा व सर्टिफिकीटें यांचीच !! मग व्यवहाराकडे पहातो कोण ? व पहाण्याचें कारण तरी काय ? विद्यार्थी इंग्रजी शिकूं लागले कीं त्यांना व्यवहाराकडे तुच्छतेनें पहाण्याची सवय लागते आणि जगांतल्या सर्व गोष्टी व्यवहाराकरतांच आहेत, हें ते विसरतात. विद्वानांचें व व्यवहाराचें पूर्वींही सरळ नव्हतें. हल्लीं तर फारच बिनसलें आहे. नवलाची गोष्ट अशी कीं इंग्रजी शिकत असलेल्या मुलांना व्यवहारांतल्या गोष्टी करणें हणजे एक तऱ्हेचा अपमान वाटतो. त्यामळे विद्यार्थी प्रपंचांत पडले कीं त्यांचे अनेक प्रकारें

नुकसान होतें, आणि ठेंचा लागतां लागतां शहाणपण येण्यास वार्धक्याच्या द्वारांत त्यांना प्रवेश करावा लागतो.

व्यवहार हा केल्यानेच येत असतो, एखाद्या मुलाला पाणी ओढण्याचा, चूल पेटविण्याचा, प्रसंग आला तर तो ह्मणेल कीं मला हें येत नाहीं; कारण मी तें शिकलों नाहीं. पण अशा गोष्टी शिकण्याकरितां कांहीं दुसऱ्यांच्या घरीं नोकरी धरावयाची नसते, किंवा शाळेंत पाठहि घ्यावयाचे नसतातात. पाण्यांत पडूनच जसें हळूहळू पोहतां येतें, तसाच सर्व प्रकारचा व्यवहार करतां करतांच येत असतो. विद्यार्थ्यांच्या व्यवहाराला घरांतूनच प्रारंभ झाला पाहिजे. विद्यार्थ्यांनीं प्रथम आईचें प्रेम तिला अनेक प्रकारच्या व्यवहारांत साह्य करून जास्त संपादन केलें पाहिजे. जास्त ह्मणण्याचें कारण आईचें मुलावर निरतिशय प्रेम असतेंच. पण तिला त्रास न देतां किंवा तिचें मन न दुखवितां वागण्यास शिकलें पाहिजे. 'न मातुः परदैवतम्' हें वाक्य प्रौढ विद्यार्थी विसरतात; विशेषतः लग्न झाल्यावर विसरतात ! लहानपणीं आईनें केलेले उपकार विसरणें ह्मणजे मोठा कृतघ्नपणा आहे. शिवाजीमहाराज मोठे मातृभक्त होते. परवा नुक्तेच वारलेले ग्वाल्हेर संस्थानाधिपति अलिजाबहादूर माधवराव शिंदे हेहि मातृभक्त होते. अलिकडच्या काळांतील हीं मातृभक्तीचीं ठळकठळक उदाहरणें आहेत. तात्पर्य विद्यार्थ्यांनीं मातृभक्त व्हावें.

आई गृहकृत्यांत असतां धाकट्या भावंडांना खेळविणें, स्वयंपाक करीत असतां बाहेरचीं बारीक सारिक कामें असतील तीं जबाबदारीनें पार पाडणें, बाजारहाट करणें, घरांत जनावर असल्यास त्याला वैरणकाडी घालणें, पाणी पाजणें, चार दोन घागरी पाणी ओढून देणें, भोजनाला बसण्यापूर्वीची पाटपाण्याची तयारी करणें, आपल्या व आपल्या भावंडांच्या कपड्यालत्यांच्या बाबतींत स्वतः काळजी घेणें, इत्यादि गोष्टी केल्यास आईचें प्रेम जास्त वाढत असतें.

घरांतील कर्ती स्त्री आई आणि कर्ता पुरुष बाप अशी स्थिति असल्यास ऐदी, आळशी आणि केवळ आपल्या पुरते पहाणारा विद्यार्थी ह्मणजे आईबापांना एक मोठें संकटच होय. विद्यार्थी आपला सारा दिवस पुस्तकांत व आपल्या खोलींत बसून स्वस्थ आहे. इकडे आईबाप मरमर मरत आहेत, उदंड खस्ता खात आहेत, आणि घरांतील प्रौढ विद्यार्थी आईबापांना कोणत्याही प्रकारचें साह्य करित नाही, तर त्याला महामूर्ख ह्मटलें पाहिजे. विद्यार्थी असें ह्मणतील कीं 'काय हो आम्ही अभ्यास करून पुढें पैसे मिळवूं लागलों ह्मणजे मग आईबापांची ह्मणाल ती सेवा करूं. आतां अभ्यासाच्या वेळीं ही कटकट कशाला ?' यास उत्तर इतकेंच कीं अभ्यासाला व्यत्यय आणून अभ्यास बुडवून आईबापांना मदत करा, असें कोणी ह्मणत नाही, तर पुस्तकी अभ्यासाबरोबर घरांतला सर्व व्यवहारही अभ्यास दृष्टीनें पहा व आईबापांना साह्य करा, असेंच कोणीही सांगेल. कांहीं प्रसंगीं अभ्यास बुडवूनही आईबापांना विद्यार्थ्यांनीं मदत केली पाहिजे. अभ्यासापरी अभ्यास आणि कर्तव्यापरी कर्तव्य अशा दोन्ही गोष्टी या व्यवहारांत साधत असतात. विद्यार्थ्यांचा अभ्यास बुडतो आहे किंवा त्याचें भावी आयुष्याचें नुकसान होत आहे असें दिसल्यास आईबापच "तूं तुझा अभ्यास कर आमची बिलकुल काळजी करूं नकोस" असें सांगतील. तारपर्यंत कर्तव्य व अभ्यास या दोन्ही दृष्टींनीं विद्यार्थ्यांनीं घरांतील व्यवहारांत आईबापांना मदत केली पाहिजे.

विद्यार्थ्यांला सर्व प्रकारची मदत आणि व्यवहारिक शिक्षण बापापासूनच मिळते. बापाला 'प्रपंच भर घे शिरीं वचन आयके आवरी' (पंत) असाच मुलगा पसंत असतो. मुलगा हाच बापाचा खरा प्रतिनिधि आहे. बापानें अंगिकृत केलेलीं सर्व कार्यें तडीस नेण्याची जबाबदारी मुलावरच असते. ह्मणून बापाच्या सर्व हालचालींचा, व्यापाचा, उद्योगाचा विद्यार्थ्यांनीं अभ्यास केला पाहिजे. आईच्या खालोखाल मनुष्यावर बापाचे उपकार झालेले असतात.

हैं लक्ष्यांत ठेवून वडिलांशीं विद्यार्थ्यांनीं विनयानें व नम्रतेनें वागलें पाहिजे. आतां कांहीं बाप अगदीच गांवढळ असतात आणि त्यांना निसर्ग धर्माशिवाय दुसरें कांहींच समजत नसतें, हें खरें. अशा आईबापांच्या बाबतींत वरचें ह्मणणें खोटें ठरेल, हें उघडच आहे. परंतु ज्या भाग्यवान् विद्यार्थ्यांना घरांतील कर्त्या वडील पुरुषाचा सहवास मिळण्याची संधी आहे, ती त्यांनीं गमावूं नये. वडिलांबरोबर बाजारहाट करणें, दरसालचा घर खर्चाचा अंदाज घेणें, घरचा सर्व हिशेबठिसेब लिहिणें, शेतकी व सावकारी हे वडिलांचे धंदे असल्यास देण्याघेण्याचा, व व्याजबद्ध्याचा व्यवहार समजावून घेणें कागदपत्र, खर्तें, कर्जरोखे पाहणें, शेताच्या लागणीची, जमीन मशागतीची, जमीनीच्या मगदुराची, माहिती करून घेणें, बापाचा सर्व पत्रव्यहार समजावून घेणें, अशीं सर्व कामें विद्यार्थ्यांनीं अभ्यास या दृष्टीनें केलीं पाहिजेत. वर सांगितलेल्या इतक्या व्यवहारांचें शिक्षण बुद्धीचा विकास होण्यास आणि बहुश्रुतपणा अंगीं येण्यास कांहीं कमी आहे, असें नाहीं. विद्यार्थी जेव्हां सुटींत घरीं येतात, त्यावेळीं त्यांनीं थोडाबहुत अभ्यास करून हे सर्व व्यवहार पाहिले पाहिजेत. व्यवहार विद्यार्थी पाहूं लागले, तर त्यांना आपल्या घरची वस्तुस्थिति समजेल. विद्यार्थी कालेजांत असले कीं, नाटकें, न्हावी, परीट, चहा, सिगारेट, टेनीस, पाट्या आणि इतर चैनी यांमध्ये अती पैसा उधळतात. त्यांना स्वतःच्या स्थितीची आणि आईबापांच्या दग-दगीची कल्पना नसते. ते विचारे एक वेळ जेऊन, फाटकें नेसून, अंधारांत बसून, मुलांना पैसे पाठवीत असतात. शेंकडा पंचाणव पालकांचा पैसा अशाच तऱ्हेचा असतो. घरीं येऊन सर्व व्यवहार विद्यार्थ्यांनीं पाहिले, तर त्यांच्या बेताल वर्तनास प्रतिबंध होईल, आणि त्यांचें कल्याण होईल.

पुष्कळ व्यवहार असे आहेत कीं, ते प्रत्यक्ष केल्यानेंच येतात. मनीऑर्डर, तार, व्ही. पी., रजिस्टर, कचेऱ्या, रेल्वे, बँका यांचे व्यवहार विद्यार्थ्यांनीं केले पाहिजेत. हे सर्व व्यवहार चार दोन वेळां

हातून गेले ह्मणजे त्यांचा बाऊही वाटत नाही आणि त्यांत कुतूहलही उरत नाही. पत्रव्यवहाराचा प्रसंग आल्यास आईला तीर्थरूप सौभाग्यवती ह्मणावे कां गंगा भागीरथी ह्मणावे, हा प्रश्न पडतोच; आणि व्यवहारशून्यपणा पदरीं येतो.

घरांतले सण, उत्सव, कुलधर्म, कुलाचार या सर्व गोष्टींत विद्यार्थ्यांनीं चांगलें लक्ष्य घातलें पाहिजे. पाडव्या दिवशीं ध्वजारोपण करणें, लिंब आणून कुटून सर्वांना देऊन पंचांग श्रवणाचा व्यवहार उरकणें, बेंदूर किंवा पोळ्याचे दिवशीं घरांत जनावर असल्यास गावांतल्या चालीरीती प्रमाणें घरीं सर्व करणें, आषाढ वद्य अमावास्येचे दिवशीं दिव्याची पूजा, गणेश चतुर्थीच्या व नवरात्र वसण्याच्या पूर्वीं देवघरास चुना लावणें, घटस्थापना झाल्यानंतर घटाकरितां माळा-तयार करणें, श्रावणमासीं बहिणीची अगर भावजयीची मंगळागौर असल्यास त्यांत भाग घेणें, हीं सर्व विद्यार्थ्यांचीं कर्तव्ये आहेत. एकादशी, महाशिवरात्र, संकष्टी, अशा व्रतावैकल्यांच्या दिवशीं घरांतलि शिष्टचारा प्रमाणें वागलें पाहिजे, विद्यार्थ्यांनीं फारसे उपास-तापास करूं नयेत. तथापि पंध्रवड्याची एकादशी, महाशिवरात्र, गोकूळ अष्टमी, असे उपवास करण्यास हरकत नाही. पंध्रवड्याच्या एका खडखडीत उपवासाचें आरोग्यदृष्ट्याही महत्व आहे. खेड्यांतले विद्यार्थी अभ्यासाकरितां शहरांत गेलेले असोत किंवा सुटी करितां घरीं आलेले असोत; ज्यांना ज्यांना या सर्व व्यवहाराचें जेथें जेथें शिक्षण मिळणें शक्य असेल, तेथें त्यांनीं मिळविण्याची संधी गमावूं नये.

घरांत कांहीं कार्यप्रस्थ उपस्थित झालें, तर थोडेंबहुत अभ्यासाचें नुकसान करूनही विद्यार्थ्यांनीं कामें केलीं पाहिजेत. लहान भावाची मुंज अगर बहिणीचें लग्न, किंवा दुसरें कांहीं मंगलकार्य असलें कीं बाजारहाट करणें, घरसारवणें, रंगदेणें, पत्रव्यवहार करणें, मजूरांकडून कामें करवून घेणें, अशीं कितीतरी प्रकारचीं कामें करावीं लागतात. घर बांधून पहावें, विहीर खणून घहावी, लग्न करून पहावें, या ह्मणी

अर्थपूर्ण रूढ झाल्या आहेत. कारण वरील व्यवहारांत काय काय लागते, कुणाकुणाचा संबंध येतो, कोणत्या अडचणी येतात, हे प्रत्यक्ष चांगले कळते.

शिष्टाचार हा एक व्यवहारांतील मोठा भाग आहे. शिष्ट लोक अनेक प्रकारच्या व्यवहारांत कसकसे वागतात, ते पाहून त्यांसारखे वर्तन ठेविले पाहिजे. कोणी घरी परका मनुष्य आला तर त्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे “ या बसा ” ह्मणणे, कोणी मनुष्य नेहमी प्रमाणे कांहीं कामाकरितां आला तर त्याचे ह्मणणे ऐकून त्याचे काम करून त्याला वाटेस लावणे, घरांत चारदोन माणसे जेव्हां जेवायला येतील, तेव्हां आपल्या योग्यतेप्रमाणे एकादे काम शिष्टांना पसंत पडेल असे करणे, कीर्तन, पुराण, सभा, व्याख्यान, परिषदा, यात्रा, उत्सव—जेथे स्त्रीपुरुष समुदाय एकत्र होतो, भिन्न भिन्न समाज एकत्र होतात—या प्रसंगी जे जे शिष्टाचार असतील, ते सर्व समजून घेऊन त्याप्रमाणे वागणे; या गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासांतल्याच आहेत. कीर्तनाला गेल्यानंतर आधीं देवाला नंतर बोवाला नमस्कार करून बसण्याचा शिष्टाचार आहे. परंतु कित्येक देवाकडे व बोवाकडे न पहातां एकदम मध्येच जाऊन बसतात. सभा किंवा परिषदा या ठिकाणीं सभ्यतेनें वागावे. सभेला तिकीट असल्यास ते न काढतां जाणे, तिकीट एका दर्ज्याचे असून दुसऱ्याच ठिकाणीं बसणे व त्याकरितां स्वयंसेवकाशीं भांडणे, असले अशिष्ट व्यवहार करू नयेत. कोणत्याही कार्याला एक शिस्त पाहिजे ह्मणजे ते कार्य चांगले होते. शिष्टाचार ह्मणजे कार्यसौकर्याकरितां शिष्टांनीं घालून दिलेली एक प्रकारची शिस्त होय. कोणचीही शिस्त पाळल्यानें कोणाला कमीपणा येतो, अशांतला भाग नाही. भोजनासारख्या साध्या गोष्टींत सुद्धां सर्व वाढप झाल्यावर “ पार्वतीपते ” किंवा “ पुंडलीक वरदा ” ह्मटल्यावर भोजनास प्रारंभ करण्याचा शिष्टाचार आहे. हा शिष्टाचार जर मोडला, तर वाढप अव्यवस्थित होते व जेवणाचा बेत बिघडतो. शिष्टाचाराच्या पुष्कळच गोष्टी

विद्यार्थ्यांना शिकण्यासारख्या आहेत. त्या सर्वांचा या ठिकाणी नामनिर्देश करणे शक्य नाही. विद्यार्थ्यांना विद्याभ्यास करावयाचा असतो, त्यांतीलच शिष्टाचार हा एक अभ्यसनीय विषय आहे, एवढे त्यांनी लक्ष्यांत ठेवावे ह्मणजे झाले.

वृद्धसेवा हा एक व्यावहारिक शिक्षणाचा मोठा भाग आहे. वृद्धांच्या किंवा वडिलांच्या संगतीत कांहीं काल घालविल्याने त्यांच्या अनुभवाचा, पोक्तपणाचा, उच्छृंखल व अपक्ववृत्तीवर चांगलाच परिणाम होतो. अनेक प्रकारचे गुंतागुंतीचे व्यवहार करून त्यांतून वर आलेले वृद्ध आत जो अनुभव सांगतात, त्याचा फायदा घेण्याकरितां विद्यार्थ्यांनी वृद्धसेवा अवश्य केली पाहिजे. पूर्वी गुरुगृहांत राहून गुरुसेवा करावी लागे. तेथे वृद्धसेवा ही केव्हां घडे, आतां तो प्रश्न राहिला नाही. ज्यांच्या नशिबाने घरांत वृद्ध आत आहेत, त्यांनी तरी वृद्धसेवेचा प्रसंग दवडू नये. “घरांतली ह्यातारडी आजी काय सांगते, तिला काय कळते” असे ह्मणून तिची हेटाळणी करण्यांत हंशील नाही. घरांतली ह्यातारी आजी सुद्धां दोन गोष्टी बी. ए. झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने सांगू शकते. महाभारतांत अर्जुनालाही श्रीकृष्णांनी एकदां “हा मूर्खा, वृद्धांची सेवा केलेली नाहीस, न वृद्धाः सेविता स्त्वया” असा टोमणा मारिला आहे. ‘गांडीव धनुष्य दुसन्यास देऊन टाक’ असे ह्मणणाऱ्याचा शिरच्छेद करीन, अशी अर्जुनाची प्रतिज्ञा होती. धर्माने तसे ह्मटल्यामुळे अर्जुन त्याचा शिरच्छेद करण्यास सरसावला. त्यावेळीं श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला कार्याकार्यविवेक सांगितला आणि असल्या आचरट प्रतिज्ञाकरण्यांत किती मूर्खपणा आहे, हें त्याला पटवून दिले; असा कथाभाग कर्णपर्वीत आहे. निष्कर्ष इतकाच की वृद्धसेवा हें एक शिक्षणाचें महत्त्वाचें अंग आहे. पाश्चात्य देशांत मोठमोठ्या लोकांच्या जवळ उमदेवार ह्मणून होतकरू तरुणांनी कांहीं दिवस रहाण्याची चाल आहे. जगांत अनेक व्यवहार आहेत. अनेक व्यवहारांत अनेक तऱ्हेचीं जीं निपुण माणसें असतात; त्यांचें अंतेवासित्व पतकरल्यास

तो मनुष्य व्यवहार कसा करतो, कसा बोलतो, कसा चालतो, या सर्व गोष्टी पहावयाला मिळतात. हिंदुस्थानांत अशी पद्धत फारशी नाही. एकाच्या अनुभवाचा फायदा दुसऱ्याने घ्यावयाचा, अशीच परंपरा वास्तविक असावयास पाहिजे. प्रत्येकाचा अनुभव निराळा, कोणाचा कोणास उपयोग नाही; अशी स्थिति देशाच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने हानिकारक आहे. शिक्षण, उद्योग, राजकारण, व्यापार, सार्वजनिक कार्ये, अशा विविध व्यवहारांत ज्या तरुणांना पडावयाचे असेल, त्यांनी त्या व्यवहारांत जे ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध व वयोवृद्ध असतील, त्यांची सेवा करून ह्मणजे त्यांचे जवळ कांहीं दिवस राहून आपणांस इष्ट ते ज्ञान मिळविले पाहिजे.

आईबाप, शिष्ट, वृद्ध, या शिवाय विद्यार्थ्यांनी भावंडांशी कसे वागावे, हे ही शिकले पाहिजे. घरांमध्ये लहान मोठी भावंडे असतात, त्याच्याशी प्रेम, सहकार्य, सहानुभूती, आणि अनुकंपा अशा निरनिराळ्या वृत्तींनी विद्यार्थ्यांना वागतां येत नाही. घरांत पांच सहा मुले असलीं कीं एकमेकांस गालिप्रदान, क्षुद्र खाण्यापिण्याच्या कारणांवरून मारहाण आणि नेहमी भाऊबंदकी, असा व्यवहार पुष्कळ घरांत घडतो. अशा घरांतल्या आईबापांना मुले ह्मणजे एक साडेसातीचाच फेरा, असे वाटते. प्रौढ विद्यार्थ्यांनी भावंडांमध्ये वागतांना त्यांच्या सर्व मनोवृत्ति पाहून वागले पाहिजे. वारिक सारिक गोष्टींत आपलाच हेका चालविणे, लहान भावंडाशी तुसडेपणाने वागणे, ज्यांत त्यांत स्वतःचे शहाणपण दाखविणे, अशा सवयी विद्यार्थ्यांना असतात. त्या त्यांनी सोडल्या तरच भावंडांचे व त्यांचे पटेल. वृद्ध, बाळ, तरुण व इतर या सर्वांशी कसे वागावे, हे भागवतांत (स्कंध ३ अ. २९ श्लो. ७ मध्ये) भक्तीचा विचार करीत असतांना फार चांगले सांगितले आहे.

महतां बहुमानेन दीनानामनुकंपया ।

मैत्र्याचैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेनच ॥

या वरून वडिलांशीं बहुमानानें व अदबीनें वागावें, बरोबरीच्या मंडळींचें प्रेम संपादन करून त्यांना मित्र बनवावें, आणि लहान भावंडांशीं अनुकंपेनें वागावें, असें ठरतें. समजुतदार विद्यार्थी लहान भावंडांशीं चांगल्या तऱ्हेनें वागत असले ह्मणजे तीहि आईबापांना एक प्रकारची मोठीच मदत होते. भावंडांत मिळून मिसळून वागल्यानें विद्यार्थ्यांची प्रेमळ वृत्ति जागृत रहाते. त्यांचा तुसडा आणि माणूसघाणा स्वभाव बनत नाहीं. तान्ह्या मुलांना खेळविणें, लहान भावंडांशीं गप्पागोष्टी करणें, आणि बरोबरीच्यांशीं आढ्यता न ठेवतां मोकळ्या मनानें वागणें, हा विद्यार्थिधर्म आहे. भावंडांप्रमाणें जीं आस माणसें, आत्या, चुलती, काका, मामा, अजोबा, भावजय, बहीण इत्यादि असतील, त्यांच्याशीं विद्यार्थ्यांनें सौजन्यानें व प्रेमळपणानें वागावें.

रुग्णशुश्रूषा हें एक व्यवहारांतील मोठें अंग आहे. घरांत कोणी आजारी पडलें, तर त्याची शुश्रूषा घरांतील सर्व मंडळींनीं केली पाहिजे. बाजारांतील औषधें आणणें, सायकलीवर बसून चटकन् वैद्य किंवा डॉक्टर यांना बोलावून आणणें, रोग्याची सर्व स्थिती समजावून घेऊन औषध घेऊन येणें, रोग्याचे कपडे धुणें, हांतरुण घालून देणें, दररोज सकाळीं व सायंकाळीं रोग्याची खोली झाडून काढून तेथें धूप घालणें, त्याचे हात व पाय चेपणें, आजान्याचीं मलमूत्राचीं भांडीं स्वच्छ धुणें, आजान्याला धीर देणें, त्याची कुपथ्याकडे प्रवृत्ति होत असेल, तर तिला आळा घालणें, आजान्याला चैन पडत नसल्यास त्याचें मनोरंजन करण्याचा प्रयत्न करणें, वृद्ध मनुष्य आजारी असल्यास गीता, विष्णुसहस्रनाम वाचणें, लहान असल्यास त्याला गोष्टी सांगणें, इतक्या गोष्टी आजान्याच्या शुश्रूषेमध्ये येतात. विद्यार्थ्यांनीं या सर्व गोष्टी करण्याबद्दल उत्सुक असलें पाहिजे. मनुष्य आजारामध्यें असाहाय्य असतो त्याला दुसऱ्याच्या मदतीची जरूरी असते; अशा वेळीं घरच्या किंवा बाहेरच्या आजान्यास मदत करण्याची संधि गमावूं नये. घरांत

कोणी आजारी असतांसा त्यांच्याकडे न फिरकार व त्याच्यासाठी इकडची काडी तिकडे न करणार पुष्कळ विद्यार्थी असतात. त्यांना आजान्याच्या शुश्रूषेचे महत्व माहित नसतें, असें ह्मटलें पाहिजे. मिशनरी लोकांनीं दवाखान्यांच्या द्वारे लोकांवर उपकार करून त्यांना ऋणी करून आपल्या धर्मांत व समाजांत घेतलें आहे, ह्मणून घर, शाळा, वसतिगृह, गांव, आणि आत्तेष्ट अशा निरनिराळ्या नात्यांनीं आजान्यांस मदत करण्याची संधि येत असते, ती विद्यार्थ्यांनीं केव्हांहि फुकट घालवूं नये.

विद्यार्थ्यांनीं शेजार धर्माचाहि थोडासा व्यवहार संभाळला पाहिजे. आडलें जाकसलें जाणावें । यथानुशक्ति कामास यावें ॥ या समर्थोक्तीप्रमाणें आपल्या शेजाऱ्यास जी मदत करितां येईल, ती करावी. शेजारधर्म हें गृहस्थाश्रमांतलें मोठें कर्तव्य आहे, तथापि विद्यार्थ्यांनाहि शेजाऱ्याला निरनिराळ्या प्रसंगीं मदत करितां येते. शेजारच्या घरीं कोणी आजारी पडलें तर औषध पाणी आणून देणें, त्याचा बाजारहाट करणें, हीं कामें विद्यार्थ्यांनीं करावींत. शेजारच्या घरीं कांहीं कार्य, प्रस्थ असलें तर त्याच्या घरीं जाऊन पाणी भरणें, केर काढणें, वाढणें अशीं सर्व तऱ्हेचीं कामें करावींत. आसपास कोणी मृत झालें तर त्याच्या स्मशानयात्रेस विद्यार्थ्यांनीं धावून गेलें पाहिजे. कोठें आग लागली, कोठें मारामारी झाली, कोठें आणखी कांहीं झाल्याचें समजलें तर विद्यार्थ्यांनीं गांगरून न जातां न भीतां तो प्रसंग नीट समजून घेऊन त्यांत योग्यतऱ्हेनें वागलें पाहिजे.

विद्यार्थ्यांचा परोपकारी स्वभाव घरांतच दिसला पाहिजे. घरच्या मंडळींच्या उपयोगीं पडणें, शेजाऱ्यास मदत करणें, या गोष्टीची ज्याला सवय असते, तोच मनुष्य कोणत्याहि प्रसंगीं कोणालाहि मदत करूं शकतो. दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडण्याची, व दुसऱ्या करितां थोडी बहुत झीज सोसण्याची लहानपणापासून सवय पाहिजे. उपकार करणें ह्मणजे एका दृष्टीनें दुसऱ्याला जवळ

करणे आहे. दुसऱ्याला जवळ करण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत. कोणाला कांहीं शिकवून, कोणाच्या उपयोगी पडून, तर कोणांशी गोड बोलून माणसें जवळ करावयाचीं असतात. “ जो बहुतांचें सोसना । त्यास बहुत लोक मिळना ” ॥ असें श्री समर्थ सांगतात पुष्कळाचें पुष्कळ सोसल्या शिवाय पुष्कळ स्नेही कसे होतील? कोणाशीं न जमणें, कोणीहि मित्र नसणें, कोणाचेहि उपयोगी न पडणें, हीं सर्व करंटेपणाची लक्षणें होत. ‘ समस्तासि भांडेल तोची करंटा ’ ‘ उदंड ओळखी होतां उदंड भाग्य होतसे । उदंड कळहो होता उदंड लथ खातसे ॥ ’ हा श्री समर्थाचा व्यवहारांतील सिद्धांत महत्वाचा आहे. ह्मणून शेजारधर्म, परोपकार, या गोष्टी लहानपणापासून शिकल्या पाहिजेत.

हल्लीं स्वावलंबनाची महती फार गायली जाते, खरें स्वावलंबन जर पहावयाचें असेल तर तें जुन्या, आचार संपन्न, टुकीनें वागणाऱ्या, वृद्ध गृहस्थामध्यें चांगलें दृष्टीस पडतें. प्रपंच व्यवसाय व गृहकृत्य यांत जुनीं माणसें इतकीं दक्ष असतात कीं तशी दक्षता क्वचितच आढळेल. जुन्या वळणाच्या माणसांना आळस ह्मणून नसतो. कामामध्यें उच्चकाम, नीचकाम, हा विचार त्यांच्या मनांत येत नाही. कांहीं काळ स्नानसंध्या, कांहीं काळ व्यवहार, कांहीं काळ वाचन, असा सर्व वेळ बांधून टाकिलेला असतो. नव्वद व्याणव वयाचे वृद्ध गृहस्थ इतके स्वावलंबी आह्मी पाहिले आहेत, कीं त्यांना नमस्कारच करावासा वाटतो. स्वतःचें कोणतेंहि काम हीं माणसें दुसऱ्यास करूं देत नाहींत. आपल्यासाठीं दुसऱ्यांना किंचित्हि त्रास होऊं नये, अशी यांची उत्कट इच्छा असते. एक दोन दिवसांपेक्षां स्नानसंध्या न अंतरतां आणि एकदोन दिवसांपेक्षां जास्त आजारी न पडतां ‘ अनायासेन मरणम् ’ या प्रमाणें ज्यांचें प्राणोत्क्रमण झालेलें आहे, तेच खरोखरी स्वावलंबी होत.

हल्लींचा व्यवहार परिस्थितीमुळें मोठा विकट व जिकीरीचा झाला आहे. पैसे खर्चूनसुद्धां मनासारखें कोणतेंच काम होत नाहीं, असा अनुभव येत आहे. विद्यार्थ्यांनीं ही सर्व परिस्थिति लक्ष्यांत घेऊन प्रपंचांतील सर्व आपत्तींना तोंड देण्याकरितां कंबर कसली पाहिजे. गृहस्थाश्रमांत प्रवेश करण्यापूर्वीं विद्यार्थ्यांनीं अनेकविध व्यवहार चौकसपणें माहित करून घेतले पाहिजेत; तरच त्यांचा या जीवन कलहांत टिकाव लागेल.

प्रकरण अकरावें.

सुटी व प्रवास.

या प्रकरणांत विद्यार्थ्यांनीं आठवड्याची एक दिवसाची सुटी, पांच सहा दिवसांची मिळालेली सुटी, दिवाळीची महिना पंधरादिवसांची सुटी आणि उन्हाळ्याची सुटी कशी घालवावी, याचें विवेचन येणार आहे.

सर्व विद्यालयांना बाजारच्या दिवसासह आठवड्यांतून दीड दिवस सुटी असते. रविवारीं सर्वत्र सुटी असते. रविवारचा सुटीचा दिवस ह्मणजे अव्यवस्थितपणा, गाबाळपणा यांचेंच जणूं काय प्रदर्शन दाखविण्याचा दिवस; अशी वस्तुस्थिती आजच्या व्यवहारांत आहे. 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' या प्रमाणें वडील माणसांचें अनुकरण विद्यार्थी करीत असतात. शहरांतील शिकलेला पांढरपेशा वर्ग व कारकुनी धंदा करणारा वर्ग गांवांत कसलीही सटरफटर भिकार नाटक कंपनी असली, तरी शनिवारीं रात्रीं नाटक पहावयाला बहुतेक जात असतो. वडीलांच्या मागोमाग विद्यार्थ्यांनाही जावेसे वाटते. ज्या गांवांत अशी नाटक कंपनी नसते, तेथें शनिवारच्या रात्रीं कोणत्याहि निमित्तानें निजावयाला अपरात्र होते. शनिवारीं रात्रीं

जागरण न करणारे कॉलेज मधले विद्यार्थी फारच थोडे भेटतील. एकंदरीत रविवारच्या अव्यवस्थितपणाला शनिवार रात्रीपासून सुरुवात होते. मग पालक असोत; वा विद्यार्थी असोत. सर्वांनी सकाळी आठ नऊ वाजतां निजून उठावयाचें; नंतर मुखमार्जन, चहा, इकडे-तिकडे, बाजार व भोजन. भोजनोत्तर पुनः शोष. त्यानंतर विद्यार्थी असल्यास थोडा अभ्यास, पत्ते झोडणें, सायंकाळीं फिरावयास जाणें, गप्पा मारणें, असा त्या दिवसाचा कार्यक्रम असतो.

विद्यार्थ्यांना रविवारचें स्वातंत्र्य सुटी या स्वरूपांत मिळालें पाहिजे, याबद्दल वाद नाही. मनुष्य ह्मणजे कांहीं यंत्र नाही, अगदीं चरकांत ठेवल्यासारखें त्याला वागविणें इष्ट नाही, हें सर्व खरें. परंतु रविवारचा दिवस ह्मणजे आयुष्यनाशाचा व अव्यवस्थितपणाचा दिवस, असें जें आज त्याचें स्वरूप आहे; तें बदललें तरच तो खऱ्या विश्रांतीचा दिवस असें ह्मणतां येईल. विद्यार्थ्यांनीं रविवारीं अभ्यासच करावा, असें ह्मणणें अयोग्य होईल. सहा दिवसांपेक्षां सुटीचा कार्यक्रम कांहीं निराळा पाहिजे. विद्यार्थी घरीं असले तर रविवार सकाळचा दिवस त्यांनीं घरच्या कामांत घालवावा. घरांत बाग असल्यास जरा मागें पुढें पाहून तींत नेटकेपणा आणणें, घरीं जनावरें असल्यास त्यांच्याकडे लक्ष्य देणें, घरची स्थिति मध्यम असल्यास घरांतलीं कोळिष्टकें झाडणें, घरांतली मोरी उपसून स्वच्छ करणें, आसपास उकिरडा असेल तर तो उचलून टाकणें, घरांतला एखादा भाग गलिच्छ झाला असल्यास मजुराची वाट न पाहतां सारविणें, घरचा बाजारहाट करणें, आपली स्वतःची खोली खालून वरून स्वच्छ झाडणें, ठेकूण काढणें, स्वतःचे कपडे धुणें, घरांत आईबापांना कोणी साह्य करणारे नसल्यास त्यांना साह्य करणें, अशीं कामें सुटीच्या दिवशीं विद्यार्थ्यांनीं करावींत. दर आठवड्यास हींच कामें केलीं पाहिजेत, असेंही नाही. एखाद्या सुटीच्या दिवशीं विद्यार्थ्यांनीं सकाळीं दहा वांच विद्यार्थ्यांसह शिधोरी वांधून घेऊन शेजारीं एखादा डोंगर, एखादें रम्य स्थळ किंवा

आणखी कांहीं देखावा असल्यास घहाण्याकरितां अवश्य जावें. पोहण्याची सोय नदीकांठच्या गांवाप्रमाणें असेल तर ठीकच; नसेल तर विद्यार्थ्यांनीं पांच चार मैल लांब असलेल्या एखाद्या नदीवर, विहिरीवर अगर एखाद्या जलाशयावर पोहावयास जावें. शिकण्याकरितां बाहेरगांवीं गेलेल्या विद्यार्थ्यांची स्थिति अर्थातच थोडी निराळी असणार. त्यांनींही आपल्या भोंवतालच्या परिस्थितीला अनुरूप असा नेहमीच्या कार्यक्रमापेक्षां थोडा निराळा कार्यक्रम ठरवावा. सकाळीं तास दोन तास खर्चल्यानें जर एखाद्या संस्थेचें थोडेंबहुत काम होत असेल, तर त्या कामास मदत करण्यास अवश्य जावें. सकाळचा वेळ कौटुंबिक, सामाजिक, आणि सार्वजनिक कामांत घातल्यावर दोनप्रहरीं विद्यार्थ्यांनीं जमाखर्च लिहिणें, पत्रव्यवहार करणें, हीं कामें करावीं. तास दोन तास अभ्यासाची चिंतनिका झाली कीं, विद्यार्थ्यांनीं चार दोन मैल फिरावयास जावें. कांहीं विद्यार्थीं ह्मणतील कीं, 'अहो सुटीच्या दिवशीं सुद्धां तुह्यां कामाला जुंणणार? तो तर आमचा विश्रांतीचा दिवस! मग इतकीं कामें केल्यावर विश्रांति कोठें आहे? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, विश्रांति ह्मणजे स्वस्थ बसणें, लोळणें, निजणें किंवा आयुष्यनाश होईल, असें कांहीं तरी करणें, असा अर्थ नव्हे! कामाचा बदल याचेंच नांव विश्रांति, मनुष्य अगदीं रिकामा केव्हांहि असूं शकत नाहीं आणि असणें इष्ट नाहीं. दररोजच्या अगदी बांधलेल्या कार्यक्रमापेक्षां सुटीच्या दिवशीं मोकळेपणानें वागावें आणि हौसेनें निराळीं कामें करावीं ह्मणजेच विश्रांति मिळते.

आठ दिवसांच्या सुटीशिवाय मधूनमधून पांचसहा दिवसांच्या ज्या सुट्या येत असतात, त्यांचाहि विनियोग विद्यार्थ्यांनीं योग्य असा करावा. मार्ग राहिलेला अभ्यास वर्गावरोबर आणणें, किंवा चार दोन दिवसांत कांहीं विषय वाचून एखादा निबंध लिहिणें, चार दोन दिवसांत एकाद्या गांवाला जाऊन एखादें काम उरकतां

असल्यास तें उरकून येणें, हीं कामें करावींत. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना सुटीच्या पूर्वीं आपण 'अमुकअमुक करूं, असें वाटतें, आज करूं उद्यां करूं असें ह्मणतां ह्मणतां सुटी निघून जाते; व शेवटीं सुटी व्यर्थ गेल्याबद्दल मनाला वाईट वाटतें. बहुतेक शिक्षकांना असा अनुभव आहे कीं, विद्यार्थ्यांचा दररोज नेमून दिलेला अभ्यास जसा चांगला होतो, तसा सुटींत होत नाही. हा अनुभव कांहीं विद्यार्थ्यांच्या वावर्तींत येत नसेल; कारण त्यांना आपलें हिताहित कळत असतें, परीक्षेची टोंचणी असते, ह्मणूनच अभ्यास होतो. परंतु असले विद्यार्थी सोडून दिले ह्मणजे बाकीच्या विद्यार्थ्यांची सुटी 'न देवाय न धर्माय' अशीच जाते. सर्वांत मोठी सुटी ह्मणजे मे महिन्याची सुटी होय. या सुटींत बहुतेक विद्यार्थी घरीं येतात. आईबापांना मुलें घरीं आलीं कीं, अर्थात् आनंद होतोच. पण मुलांचा अनियमितपणा, अव्यवस्थितपणा नजरेस येऊं लागला कीं, आईबाप 'मुलें बाहेर असलीं ह्मणजे ठीक असतात. तीं घरीं आलीं कीं त्यांना कसलाच कांच नसतो' असे उद्गार काढतात. केव्हांतरी उठणें, वेळीं अवेळीं घरांत स्वातंत्र्यानें पाहिजे तें खाणें, अनियमितपणें व्यायाम करणें, जाग्रणें करणें, निदान सांगठ्या, पत्ते, गंजिफा झोडणें, यांमध्ये काल घालविण्यांत बऱ्याच विद्यार्थ्यांची सुटी जाते. कांहीं विद्यार्थी शहरांतून आपल्या गांवीं आले कीं, घरांतिल लोकांशीं हि अकडवाजपणें वागूं लागतात. आपल्या गांवांतले लोक जंगली, अडाणी, मूर्ख, अशी त्यांची समजूत असते. यांचें शहाणपण काय तें केंस विंचरण्यांत, भांग काढण्यांत, नेकटाय घालण्यांत आणि असलेच ढंग करण्यांत लोकांना दिसून येत असतें! अलीकडे विद्यार्थ्यांची वृत्ति पुष्कळ निवळलेली आहे. पंधरा वीस वर्षांपूर्वीं लोकांना मूर्ख समजणारा विद्यार्थी गांवीं गेला कीं, तो लोकांच्या क्रमणुकीचा अथवा चर्चेचाच विषय होऊन बसत असे! कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांमध्ये दहा वर्षांपूर्वीं आपल्या गांवांतिल लोकांत मिळून मिसळून वागण्याची मनोवृत्ति विलकुल दिसत नसे. त्यामुळें गांवा-

तल्ल लोक ' काय हो हें शिक्षण ? कसला हा विद्यार्थी ! चार इंग्रजीं पुस्तकें वाचलीं कीं, सर्व ज्ञान येतें कीं काय ? ' अशा प्रकारें बोलत असत. आजहि विद्यार्थ्यांना सुटीमध्ये घरीं आल्यावर आपल्या भावंडांशीं आत्प्रेक्षाशीं व गांवांतील लोकांशीं नीट वागतां येतें, असें नाहीं. तथापि दृष्टिकोन बदलला आहे, एवढें खरें.

विद्यार्थ्यांनीं गांवीं आल्यानंतर महिना दीड महिन्यांत थोडेंबहुत दाखवितां येईल, असें एखादें काम हातीं घ्यावें, तें काम गांवच्या हितसंबंधाचें असावें. तसें नसल्यास निदान आपल्या कौटुंबिक हितसंबंधाचें असावें. एखादें काम हातीं घेतलें व तें करून दाखवावयाचें, असा निश्चय केला ह्मणजे मग विद्यार्थ्यांना जगांत वागावयाचें कसें, हें उत्तम कळतें. आपल्या घरीं एखादें कार्य उपस्थित झालें तर तें विद्यार्थ्यांनीं व्यवस्थित करून दाखविलें पाहिजे. अशिक्षित माणसापेक्षां सुशिक्षित माणसानें कोणतेंहि काम चांगलें करून दाखविलें पाहिजे. त्यांतच त्याचा सुशिक्षितपणा आहे. मे महिन्याची सुटी ह्मणजे लग्नकार्याचे दिवस. विद्यार्थ्यांनीं अंग मोडून काम करून या सर्व कार्यांना कांहींतरी निराळें वळण घालून दिलें पाहिजे. कार्य, प्रस्थ, लग्न मुंज, उत्सव, जत्रा यांपैकीं जें जें त्या सुटीमध्ये सांपडेल, त्यांत भाग घेऊन तें उत्तम करून दाखविण्याची महत्वाकांक्षा विद्यार्थ्यांनीं धरली पाहिजे. सर्वच विद्यार्थ्यांना हीं कामें साधतील असें नाहीं, परंतु तीं साधतात किंवा नाहीं, हें पहाण्याचें व न साधल्यास तीं चांगलीं करून दाखविण्याचें वयहि हेंच असतें; ह्मणून प्रयत्न करण्यास कांहीं अडचण नाहीं. निदान विद्यार्थ्यांनीं सुटीमध्ये अनियमितपणें वागून प्रकृति तरी बिघडूं देऊं नये. विद्यार्थी सुटीत घरीं गेल्यावर त्यांच्या बेताल आहारविहारानें पोटा दुखणें, डोकें दुखणें, ताप येणें, असल्या आजारांना बळी पडतात. तेव्हां दुसरें कांहीं नाहीं झालें, तरी प्रकृति चांगली ठेवून नियमित तास दोन तास अभ्यास व थोडें बहुत सार्वजनिक कार्य त्यांनीं केलें, तरी पुष्कळ होणार आहे.

प्रवास—सुटी कशी घालवावी, याचा विचार करतांना सुटीत प्रवास करावा, असे सहजच कोणाच्याहि मनांत येते. प्रवास करण्याला मे महिन्याचे दिवस बरेच सोयीचे असतात. पुस्तकांतलें ज्ञान हें कोरें करकरीत असतें. तें अंगीं मुरण्याला प्रवास करावा लागतो. प्रवास हें ज्ञान अंगीं मुरविण्याचें एक मोठें साधन आहे. ‘ यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पंडितान् । तस्य विस्तारिता बुद्धिः तैलबिंदुरिवांभसि ॥ ’ या सुभाषिताप्रमाणें बुद्धीचा विकास होण्यास प्रवास हें एक मोठें साधन आहे. श्रीसमर्थांच्या ह्यणव्याप्रमाणें ‘ प्राणिमात्रांची स्थितिगति ’ प्रवासानें कळते. महंताला ‘ भिक्षामिसें लहानथोरें । परिशून सोडण्याकरितां ’ ‘ उदंड देशाटण ’ करण्याची समर्थांची आज्ञाच होती. समर्थ ह्यणतात ‘ ब्राह्मणू हिंडता बरा ’ अप्रवासी ब्राह्मण ब्राह्मण्यापासून च्युत होतो, अशा अर्थाचें एक वाक्य महाभारतांत आहे. प्रवासानें बुद्धीचा शिणवटा जातो, नवी तरतरी येते, व जोमानें एकाद्या कार्यास लागावेसें वाटतें. तात्पर्य, प्रवासचें महत्व कांहीं थोडेंथोडकें नाहीं. विद्यार्थ्यांनीं आपल्या भोंवतालची धार्मिक, ऐतिहासिक, राजकीय स्थळें निर- निराळ्या सुट्यांचा फायदा घेऊन पहावीत. ठिकठिकाचें उत्कृष्ट देखावे, स्थळें, शहरें, पाहिल्यानें मनाला एक प्रकारचा आल्हाद होतो. महाराष्ट्रांतिल विद्यार्थ्यांना स्फूर्ति देणारे असे अनेक देखावे सद्याद्रि पर्वतांत आहेत. दऱ्या, खोरीं, नद्या, महाराष्ट्रांतले प्रचंड किल्ले, हे विद्यार्थ्यांनीं सवडी सवडीनें पाहिले पाहिजेत. दहापांच विद्यार्थ्यांनीं मिळून दहापंधरा दिवसांचा प्रवास पायीं करावा. अलीकडे विद्यार्थ्यांमध्ये पायीं प्रवासाची आवड उत्पन्न झालेली दिसते, हें सुचिन्ह आहे. बालचरांच्या टोळ्या प्रवासाला जातात, स्वतःच स्वयंपाकपाणी करतात, पायीं प्रवास करतात; तसाच प्रवास विद्यार्थ्यांनीं केला पाहिजे. दररोज सकाळ संध्याकाळ मिळून

पंधरा वीस मैलांचा प्रवास करावा. बराच लांबचा प्रवास असल्यास आगगाडीला पैसे देणें भागच आहे. दहापांच विद्यार्थ्यांनीं मिळून पायीं प्रवास करणें अधिक चांगलें. अशा प्रवासांत गरीब विद्यार्थ्यांचाहि समावेश करतां येतो; व अनेक प्रकारचा अनुभव पायीं प्रवास केल्यानेंच येतो. हातारपणीं यात्रा करण्याची चाल आपल्या समाजामध्ये आहे. परंतु या यात्रा केवळ धार्मिक बुद्धीनें केल्यामुळे त्यांत व्यावहारिक भाग फार थोडा असतो. वास्तवीक विद्यार्थ्यांनीं अशा यात्रासुद्धां विद्यार्थीदशेतच केल्या पाहिजेत. प्रवास कसा करावा, कोणकोणच्या दृष्टीनें करावा, बरोबर कोणकोणतीं साधनें असावीं, फोटो कोणकोणत्या स्थळांचे घ्यावे, प्रवासाच्या माहितीकरितां कोणकोणतीं पुस्तके, रेल्वे गाईड्स, नकाशे, हें सर्व आधीं ठरवून प्रवास सामुग्री जय्यत घेऊन मग प्रवासास निघावें. प्रवास कसा करावा, हें पाश्चात्यापासून शिकण्यासारखें आहे. ते लोक आमच्यापेक्षां जास्त शास्त्रीय पद्धतीनें प्रवास करीत असतात. विद्यार्थ्यांनीं प्रवासाच्या बाबतींत त्यांचें अनुकरण करून आपल्या देशांतील प्रवासशास्त्र उत्पन्न केलें पाहिजे, मोठ्या सुटीचा प्रवास करण्याकडे विनियोग झाल्यास विद्यार्थ्यांना सुटी कंटाळवाणी वाटणार नाही, एक प्रकारचें नवीन शिक्षण मिळेल; व मिळालेलें शिक्षण पचनीं पडण्यास फार उपयोग होईल

प्रकरण बारावें.

ब्रह्मचर्य.

विद्यार्थीदशा हाच ब्रह्मचर्याचा काल आहे. हा काल वयाच्या चोवीस वर्षांपर्यंत असतो. ब्रह्म हणजे वेद. (विद्या) विद्याध्ययनाकरितां जें व्रत पाळावयाचें, त्याचें नांव ब्रह्मचर्य. ब्रह्मचर्याची महती

जितकी सांगावी तितकी थोडीच आहे. ब्रह्मचारी बलभीम माहति-
राय यांचें चरित्र जर रामायणांतून बगळलें तर तें जसें अळणी
लागेल. तसेंच महाभारत व महाराष्ट्राचा इतिहास हीं दोन्हीं त्यांतून
राजर्षि भीष्मांचें कार्य व समर्थांचें कर्तृत्व हीं बगळल्यास निरस
लागल्यावांचून रहाणार नाहींत. ब्रह्मचर्याचा हा येवढा प्रताप आहे.
योगशास्त्रांत तर बिंदु गमावणें ह्मणजे मरण व धारण करणें ह्मणजे
जीवन, असें ह्मटलें आहे.

समाजव्यवस्थेप्रमाणें शरीरव्यवस्थेलाहि चातुर्वर्ण्य पाहिजे. डोकें,
बाहू, मांड्या व पाय ह्मणजे बुद्धि, पराक्रम, वीर्य, श्रम, हें शारिरां-
तील चातुर्वर्ण्य आहे. हिंदुसमाजांतील चातुर्वर्ण्य जसें विस्कळित
झालें आहे. तसेंच हिंदुस्थानाच्या लोकांच्या शरिरांतील चातुर्वर्ण्य
दारिद्र्य, अनियमितपणा व मूर्खपणा यामुळें विघडलें आहे. या प्रक-
रणांत विद्यार्थ्यांनीं वयाच्या पंचवीस वर्षांपर्यंत ब्रह्मचर्यसंपत्ति कशी
राखावी, याचा थोडक्यांत विचार करावयाचा आहे.

सामान्यतः वयाच्या पंधरा सोळा वर्षांपासून शारिरांत शरिरोपजीवी
वीर्य उत्पन्न होऊं लागतें. त्याला पक्कता वयाच्या चोवीस पंचविसाव्या
वर्षीं येतें, असें शरीरशास्त्रज्ञ ह्मणतात. शरिरांत वीर्य उत्पन्न
झालें व तावडतोव जर त्याचा व्यय होऊं लागला, तर एकाद्या लहा-
नशा रोपड्यासारखी स्थिति होते. एकादें झाडाचें रोपडें लाविलें, तें जरा
बाळसें धरतें न धरतें तोंच त्याचा एकाद्या व्रात्य मुलानें शेंडा खुडला
किंवा कांहीं पानें तोडलीं तर जशी त्याची वाढ खुंटते, तशीच स्थिति
विद्यार्थ्यांची होतें. विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदशेंत कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळलेंच
पाहिजे, असे सक्तीचे नियम स्मृतिग्रंथांत आढळतात. त्यावरून
आणि नदीकाठीं, अरण्यांत लोकवस्तीपासून दूर असणारे त्यावेळचे
ऋषींचें आश्रम यांचीं ग्रंथांत वर्णनें वाचलीं, तर आपल्या पूर्वजांना
ब्रह्मचर्याचें महत्व किती वाटत होतें व ते किती जपत होते,
याची कल्पना येते. कडक शिस्तेंत असल्यामुळें स्त्री ही
एक मानव जातीची घटक आहे, ही कल्पनाहि नसलेल्या ऋष्य-

शृंगाचें रामायणांतील उदाहरण हें तत्कालीन कडेकें शिस्तीचें द्योतक आहे, असें ह्मणतां येईल. पूर्वीच्या आश्रमांचें आज नवीन प्रकारच्या सुधारणेमध्ये रूपांतर होत जाणार, असें हल्लींच्या विचारसंक्रमणावरून दिसतें. गांवाबाहेर पूर्वीच्या आश्रमाप्रमाणें शाळा असाव्या, शाळेला जोडूनच विद्यार्थिगृह असावें, जनसमाजांतील अनेक प्रकारच्या वातावरणाचे आघात विद्यार्थ्यांच्या मनावर होऊं नयेत, अशा दृष्टीनें हल्लीं शाळा व विद्यार्थिगृह यांच्या योजना चाललेल्या आहेत. हळुहळू तत्व जुनें पण त्याचें स्वरूप नवें, अशी स्थिति येण्याचा रंग आहे.

घर हीच विद्यार्थ्यांची खरी शाळा आहे. घर, आश्रम, किंवा नवीन पद्धतीचीं विद्यार्थ्यांचीं वसतिगृहे यांमध्ये जितकी शिस्त, जितकी सावधगिरी व जितकें सौजन्य असेल, तितकें विद्यार्थ्यांचें ब्रह्मचर्य चांगलें टिकणार आहे. घरांतील आईबाप किंवा पालक केवळ जन्महेतु, शाळेंतील शिक्षक टाकभाड्यानें काम करणारे, आणि विद्यार्थिवसतिगृहांत सर्वच अव्यवस्था, अशी स्थिति असली ह्मणजे मग विद्यार्थ्यांना गद्धेपंचविशितले नानाचार करण्यास व शिक्क्यास चांगलेंच फावतें. विद्यार्थिवसतिगृहे असावीत, पण तेथें आईबाप या नात्यानें जबाबदारी घेणारीं माणसें असतील तरच तीं विद्यार्थिगृहे चांगली. घरंदाज व कुलशील आईबापांवर जी जबाबदारी असते, तिची यथार्थ कल्पना असणारा, व ती जबाबदारी पार पाडणारा जर व्यवस्थापक असेल तरच विद्यार्थिगृह उघडावें, नाहींतर उघडूं नये. घरांत एकादाच मुलगा विघडेल तो फारतर शेजारच्या मुलाला विघडवील. परंतु बेशिस्त असलेल्या विद्यार्थिगृहांतील मुलें सर्वांना विघडवूं शकतात. गृहशिक्षण चांगलें असलें, विद्यार्थिगृहाची व्यवस्था उत्तम असली, ह्मणजे विद्यार्थ्यांना अयोग्य मार्गांनें वीर्यनाश करण्याचा सवयी लागत नाहींत.

खरें पाहिलें तर पालकांनींच विद्यार्थ्यांना ते पंधरा सोळा वर्षांचे झाले ह्मणजे या सर्व गोष्टी समजावून सांगाय्या, निदान या व्यवहारांत

प्रत्येक पालकाला “ आपणावरून जग ओळखावें ” ही ह्मण बरोबर आधारास घेतां येईल, प्रत्यक्ष बापानें आपल्या मुलाला वाईट मुलांच्या संगतींत गेल्यास काय काय सवयी जडतात व त्यामुळे आयुष्याचें कसें मातेरें होतें, हें चांगलें समजावून देऊन त्यापासून अलिप्त रहाण्याचा उपदेश केला तर त्याचा इष्ट परिणाम होईल, बापाच्या अभावीं जबाबदार पालक, पालकाच्या अभावीं जबाबदार शिक्षक यांनीं विद्यार्थ्यांना या गोष्टी समजावून सांगाव्यात. हा विषय थोडासा अश्लील आहे खरा; पण या बाबतींत भिडस्तपणा धरण्याचें विलकुल कारण नाही. या भिडस्तपणामुळे तरुण पिढी खंगत चालली आहे. “ तुका ह्मणे भीड खोटी । लाभ विचाराचे पोटीं. ” हेंच तत्व या बाबतींत खरें आहे; विद्यार्थ्यांच्या मनावर जी मुख्य गोष्ट पालकांनीं विववावयाची ती ही कीं अयोग्य मार्गानें अकालीं वीर्योत्सर्ग केल्यास तो आरोग्य व आयुष्यनाशाला कारणीभूत होतो. समजा, एखादा व्यापारी आहे, त्यानें व्यापाराचें मुख्य साधन जें भांडवल तें गमावले तर त्याचा व्यापार कसा काय नफ्याचा होणार? भांडवल बरेचसे जमल्यावर मग तें खर्च होऊं लागलें तरी हरकत नाही. विद्यार्थ्यांना ब्रह्मचर्यदेशमध्ये हें भांडवल चांगलेंच जमावयाचें असतें. विद्यार्थिदशेत विद्येचा व वीर्याचाच त्यांना संचय करावयाचा असतो; आणि गृहस्थाश्रमांत त्याचा योग्य व्यय करावयाचा असतो. गृहस्थाश्रमांत आय, व्यय या दोन्ही गोष्टी चालणें योग्य आहे व त्या चालतात. पण विद्यार्थ्यांला संचयाचेंच काम करावयाचें असतें. पुष्कळ विद्यार्थ्यांना वीर्यनाशाच्या वाईट सवयी लागलेल्या असतात. गृहस्थाश्रमापूर्वीं विद्यार्थ्यांच्या कानांवर पडूं नयेत त्या गोष्टी पडतात, पण तसें होणें अपरिहार्य आहे. विद्यार्थिदशेमध्ये विद्यार्थ्यांनीं कांहीं कांहीं गोष्टीला फारच जपलें पाहिजे. वीर्यनाशाची वाईट सवय असलेल्या माणसाचा संगटाळणें, नाटकें व कादंबऱ्या आणि सिनेमा यांच्यापासून नेहमी दूर असणें, जीभ आवरून धरणें, या गोष्टी विद्यार्थ्यांनीं केल्या पाहिजेत.

स्त्रीसंगानें विवाहापूर्वीं व्रतनाश होतोच. परंतु स्त्रीसंगाशिवाय इतर वाईट मार्गांनींहि ब्रह्मचर्यव्रताचा नाश होतो. ब्रह्मचान्यांनीं स्त्रियांशीं गोष्टी बोलत बसणें, त्यांची थडामस्करी करणें, त्यांच्याशीं खेळणें, हांसणें, खिदळणें, टकलावून पहाणें, गुप्त भाषणें करणें, मनामध्ये त्यांचें चिंतन करणें, हें सर्व सोडलें पाहिजे. अमकी वाई अशी आहे, तमकी तशी आहे अशा चकाळ्या पिटीत बसण्याची, प्रौढ स्त्रियांशीं पत्ते खेळण्याची, सरळ रस्त्यानें न जातां वांकडें वांकडें पहात जाण्याची, जत्रा, स्टेशन, आगगाड्या, कीर्तन, पुराण, व्याख्यान अशा गर्दीच्या वेळीं स्त्रियांशीं आंगलट करण्याची अत्यंत हलकट वृत्ति ठिकठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येते. ती माणुसकीस काळिमा आणणारी आहे ह्मणून, विद्यार्थ्यांनीं ती टाकिली पाहिजे. विद्यार्थ्यांनीं बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांशींहि कुस्ती किंवा मस्ती याशिवाय जास्त आंगलट करूं नये. रात्रीं निजतांना दोन समवयस्क विद्यार्थ्यांनीं जवळ जवळ निजूं नये. प्राचीन काळचे ब्रह्मचान्यांचे गुरुगृहांतील नियम पाहिले, ह्मणजे गुरुपत्नीशीं विद्यार्थ्यांनै किती मर्यादेनें वागावे हें चांगलें समजतें. प्राचीन काळीं गुरुगृहांत असतांना एका गुरु पत्नीशींच काय तो संबंध येत असे. परंतु हल्लींचें जग निराळें जाहल्यामुळें सर्व स्त्रियांशीं गुरुपत्नीप्रमाणें विद्यार्थ्यांनीं मर्यादेनें वागावे, त्यांत त्यांचें कल्याण आहे, यांत शंका नाही. इंद्रियग्राम महाबलवान् आहे, तो विद्वानांवरसुद्धां प्रताप गाजवितो, ह्मणून एकांतांत स्त्रियांशीं—फार तर काय पण आई, बहीण यांच्याशींसुद्धां फार जपून वागलें पाहिजे. स्त्रियांशीं विनोद, थडामस्करी, बोलणें, चालणें, हें सर्व विद्यार्थीदशेंत बेतावातानेंच पाहिजे. आपस्तंब धर्म-सूत्रांत “ स्त्रीषुयावदर्थसंभाषी ” ह्मणजे स्त्रियांशीं कार्यापुरतेंच बोलणारा असें ब्रह्मचान्यांचें लक्षण सांगितलें आहे, विद्यार्थ्यांना चित्तस्थैर्य, इंद्रियनिग्रह व विद्या या गोष्टी संपादन करावयाच्या असल्यामुळें त्यांनीं ब्रह्मचर्यव्रताचें पथ्य फार कडक पाळलें पाहिजे. कोणत्याहि औपधाचा परिणाम तें सपथ्य सेवन केलें, तरच दृष्टीस

पडतो. पथ्यामध्ये वेतालपणा असला की औषध जसें निरुपयोगी होतें, तसेंच ब्रह्मचर्यव्रताचा अभाव असल्यास विद्येचेंहि वाटोळें होतें,

कोणतेंहि शास्त्र हटलें कीं, त्यांत विधि व निषेध या दोन्ही गोष्टी असावयाच्याच. शास्त्राची तत्परता विधीवर असते. निषेध ह्मणजे त्या विधीच्या भोंवतालीं घातलेलें एकप्रकारचें कुंपण होय. मनुष्याचें मन विधीकडे लागलें, त्यांत तो पूर्ण तन्मय झाला कीं मग त्याला कशाचीहि आठवण होत नाही. विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदर्शेंत बुद्धिबल व शरीरबल मिळविण्याच्या मार्गें लागलें पाहिजे, तेंच त्यांचें ध्येय आहे. त्या ध्येयांत ते समरस झाले, त्यांना दुसरें तिसरें कांहीं दिसेनासें झालें, ह्मणजे मग वरील गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष्य जावयाचेंहि नाही, आणि त्यांना अमूक करूं नका असें सांगण्याचा प्रसंगहि येणार नाही. खरें पाहिलें तर रिकाम्या मनालाच नाना ढंग सुचत असतात. रिकामें मन हा सैतानाचा बाजार आहे. मन एका ठिकाणीं रमलें, मनाला विद्येचेंच व्यसन लागलें कीं, तें इतर चाहटळ गोष्टीपासून अलिप्त असतें. मन ओढाळ आहे, चंचल आहे, हें सर्व खरें; पण त्याला एका चांगल्या विषयाची गोडी लाविली कीं, तें स्थिर रहातें हेंहि खरें आहे. सामान्यतः अभ्यासाचा नाद असलेले, किंवा तन् दुरुस्तीचा नाद असलेले विद्यार्थी वार्डिट सवयींना बळी पडत नाहीत. इतर मुलांच्या साहचर्यांनीं जरी त्यांना वार्डिट सवयी लागल्या, तरी त्यांना त्यांचा नाद लागत नाही, याचें कारण त्यांच्या मनाला दुसरा विषय वंचणारा असतो. तात्पर्य विद्येचेंच व्यसन विद्यार्थ्यांनीं लावून व्यावें ह्मणजे त्यांना इतर व्यसनें लागणार नाहीत.

आहारशुद्धि हेंही एक या व्रतपरिपालनाचें साधन आहे. जसा आहार असेल तसें वीर्य बनतें. विशेषतः उत्तेजक आहार असल्यास वीर्याचीं स्थानापासून व्युत्ति होते. अति गोड, अति तिखट, अति आंबट, असे पदार्थ विद्यार्थ्यांनीं धरूं केलें पाहिजेत. कांदा लसूण कांदाचीं भजीं किंवा यांच्यासारग्वें तामस पदार्थ यांचें अतिरिक्त

सेवन हितावह नाही. वीर्यनाश करणारे पदार्थ विद्यार्थ्यांनी सेवन करूं नयेत. विद्यार्थ्यांचा आहार हित, मित व पथ्यकर असाच पाहिजे. भोजनाचा विचार एका प्रकरणांत केलाच आहे. रात्री सडकून जेवण झालें, तर झोप येत नाही व वीर्यनाश होतो. मानसिक श्रम अति झाले तर डोकें तापतें व वीर्यनाश होतो. झोप चांगली न आली की, स्वप्न पडून वीर्यनाश होतो. भोजनास अति उशीर झाला, किंवा बरचेवर उपास आले तर कोठ्यांत उष्णता वाढून वीर्यनाश होतो. सवय नसतां एकदम एकादें काम पांच सहा तास केलें, एकदम पंधरावीस मैलांची पायी किंवा पन्नास पाऊणशें मैलांची सायकलवरून मजल मारली, तर रात्री वीर्यनाश होतो. जागरणावर जागरणें झालीं, सवय नसतां उन्हांतान्हांत जाण्याचा प्रसंग आला की वीर्यनाश होतो. अपशब्दोच्चार चावटपणा, फाजील थडामस्करी झोपण्यापूर्वी झाली तर वीर्यनाश होतो. विद्यार्थीदशांत शुक्रस्थान दृढ ठेविलें पाहिजे. तें बिघडलें की क्षयासारखें रोग जडतात. **चहाचे दुष्परिणाम शुक्रस्थानावर व कोठ्यावरही होतात असें डॉक्टरलोक सांगतात.** ह्मणून चहाचे कषावर कप उडवून रात्रीची जागरणें करूं नयेत. खरोखर या नाजूक विषयावर पुष्कळ सांगण्यासारखें आहे. तथापि थोडेंच सांगितलें पाहिजे, ह्मणून हा विषय आम्ही आटोपता घेतों. जातांजातां पालकांना व शाळामास्तरांना एक सूचना करावीशी वाटतें. ती ही की, त्यांनी या विषयावर अगदीं निवडक विद्यार्थ्यांच्यापुढें व्याख्यानें करवावीं. डॉक्टरांची व या विषयाचा विशेष अभ्यास केलेल्या तज्ञांची व्याख्यानें व्हावीत विद्यार्थ्यांशीं संभाषण व चर्चाहि कराव्या, प्रौढ विद्यार्थ्यांना अशा चर्चा हितावह होतील. त्या चर्चांना पालकांनीं हजर रहावें. पालकांनीं मुलांच्या हालचालीवर लक्ष्य ठेवून त्यांना योग्य दिशा दाखवावी. या विषयावर स्वामी शिवानंद यांचें एक महत्वाचें पुस्तक 'ब्रह्मचर्य रक्षणाचे रामबाण उपाय' हें आहे. ते पालकांना

विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना दिशा समजण्यास उपयुक्त होईल, शेवटीं आपस्तंब धर्मसूत्रांतील ब्रह्मचारिधर्माचीं सूत्रें सार्थ देऊन 'स्वदेश' या प्रकरणाकडे वळतो.

आपस्तंब धर्मसूत्र प्र. १ खं. ३

अनृतदर्शी=नृत्य न पहाणारा, नाटके व तमाशे न पहाणारा
सभासमाजांश्चागंता=चाईट लोकांच्या अड्यांत व समाजांत
न जाणारा,

अजनवादशीलः=लोकवार्ता, टवाळी न करणारा,

रहःशीलः=एकांतात जाऊन अभ्यास करणारा,

स्त्रीषुयावदर्थसंभाषी=स्त्रियांशीं कामापुरते बोलणारा,

मृदुः=क्षमाशील, शांतः=शांत,

दान्तः=आत्मसंयमी, ञ्हीमान्=विनयी

दृढधृतिः=दृढधैर्याचा, अगलांस्तुः=उत्साही

अक्रोधनः=निग्रही, अनसूयुः=निर्मत्सरी,

हे गुण ब्रह्मचान्याचें अंगीं असावेत.

प्रकरण तेरावें.

स्वदेश.

हिंदुस्थानांतील लोकांना आजपर्यंत ईश्वरभक्ति, स्वधर्मानिष्ठा आणि जातिसेवा एवढ्याच गोष्टी माहीत होत्या. स्वदेशसेवा, स्वदेशाभिमान, राष्ट्रियत्व, राष्ट्रधर्म, हे शब्द हिंदुस्थानांतील सुशिक्षितांना अलीकडेच परिचयाचे झालेले आहेत. हल्लींच्या युगांत राष्ट्रधर्म, हां युगधर्म आहे. जगांतील मोठमोठीं राष्ट्रे हीं या राष्ट्रधर्मवरच जगत

आहेत. हिंदुस्थान देशांत पूर्वी अन्न पुष्कळ होते, ह्मणून लोकांचे लक्ष राष्ट्रधर्माकडे लागले नसावे. कसेही असले तरी भावी कालांत राष्ट्रधर्मावांचून हिंदुस्थान देश जगणें शक्य नाही. हिंदुस्थान देशांतील बहुजनसमाजाची निवृत्तिमार्गाकडे प्रवृत्ति होण्यास कोणतीही कारणे घडलीं, तथापि जनतेच्या या स्वभावामुळे राष्ट्राचे नुकसान झालें आहे, यांत शंका नाही. एक स्वार्थ तरी पहावा नाही तर परमार्थाला लागावे, एक देहाचाच स्वार्थदृष्टीने विचार करावा किंवा केवळ देवाकडेच पहात रहावे, ऐहिक गोष्टींचा अत्यंत लालसेनें उपभोग तरी घ्यावा, नाहीतर स्वस्थ संन्यास घेऊन “ हरिहरि ” ह्मणत बसावे, असे परस्पर विरुद्ध दिशेला जाणारे दोन मार्ग बऱ्याच दिवसांपासून हिंदुस्थानांत चालत आलेले दिसतील. देह आणि देव यांच्यामध्ये देश आहे, त्या देशासंबंधी कांहीं कर्तव्ये आहेत, स्वार्थ आणि परमार्थ यांच्यामध्ये एक परार्थ आहे, त्या परार्थाचा समाजार्थी संबंध आहे, जन्मदात्या मातेप्रमाणें अन्नदात्या मातृभूमीची सेवा केली पाहिजे, अशा तऱ्हेच्या कल्पना पाश्चात्य राष्ट्रांत जितक्या ठसठशीत दिसतात, तितक्या आपल्याकडे दिसत नाहीत, यांत संशय नाही.

इंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानावर झालें. इंग्रजांच्या राज्यापासून हिंदुस्थानाचे पुष्कळ नुकसान झालें असले, तरी कांहीं फायदेही झालेले आहेत. जित व जेते यांचा जेव्हां संबंध येतो, तेव्हां जेते जितावर बऱ्याच गोष्टी लादतात; किंवा अनिच्छेनें कां होईना जेत्यांच्या पुष्कळ गोष्टी जितांमध्ये येऊं लागतात. इंग्रजांच्या राज्याबरोबर पाश्चात्य संस्कृति आली, पाश्चात्य संस्कृतीबरोबर कांहीं बऱ्या वाईट गोष्टी आल्या. उपलब्ध जगाचे आजतागायत ज्ञान, आधिभौतिक शास्त्राच्या सामर्थ्याची कल्पना व स्वदेशाभिमान ऊर्फ राष्ट्रधर्म या तीन नवीन गोष्टी इंग्रजांपासून आह्मी शिकलों, असें कबूल करण्यांत कांहीं कमीपणा नाही. राज्यकर्त्यांची शिस्त, देशाभिमान, शास्त्रसंपन्नता, व्यापार, धडाडी व सर्वांत मूर्धन्य अशी त्यांची मुत्सद्देगिरी

या सर्व गोष्टी आर्ह्या संपादिल्या पाहिजेत. नवीन जगांत, नवीन युगांत, उत्पन्न झालेल्या नवीन साधनांच्या साहाय्याने हिंदुस्थानाला जगावयाचें आहे, यांत तिळप्राय संशय नाही. इंग्रजांच्या सहवासापासून जे फायदेतोटे झाले त्यांचा विचार करून प्रत्येकानें आपल्या हातून घडेल तेवढी स्वदेशसेवा करण्याचा यत्न केला पाहिजे.

मनुष्यावर अनेक प्रकारची ऋणें असतात. देवऋण, पितृऋण आणि ऋषिऋणाप्रमाणें मातृभूमीचेंही ऋण मनुष्यावर असतें. त्या ऋणांतून मुक्त होण्याला स्वदेशसेवा हा एकच मार्ग आहे. माझा देश, माझें राष्ट्र, यांचा लौकिक मी पहाणार, माझ्या देशाची संपत्ति मी वाढविणार, माझ्या मायदेशाच्या उन्नतीआड जें जें कांहीं येईल तें तें मी नाहीसे करणार, असे पौरुषाचे उद्गार हिंदुस्थानांतील प्रत्येक तरुणाच्या तोंडून अभिमानानें निघाले पाहिजेत. तसे उद्गार निघण्याला हिंदुस्थान देशाजवळ अभिमानानें सांगतां येईल, अशी साधनसामुग्रीही आहे.

जगांतील इतर देशांप्रमाणें हिंदुस्थानदेशाचेंहि निसर्गवैभव, प्राचीन परंपरा, इतिहास व संस्कृति, हीं इतर देशांपेक्षां कोणत्याहि दृष्टीनें कमी नाहींत. ज्या ज्या कारणांनीं मातृभूमीवर प्रेम करण्याची प्रवृत्ति होते, तीं तीं सर्व कारणें आपल्या मातृभूमीच्या ठायीं आहेत. जी भरतभूमि साक्षात् ईश्वराचें निवासस्थान आहे, जेथें प्रत्यक्ष भगवंतांनीं भक्तजनसंतारणार्थ व दुष्टनाशार्थ अनेक अवतार धारण केले, ज्या पवित्र भूमींत जगांतील अत्यंत प्राचीन वाङ्मय (वेद) ज्याला ईशानिःश्रवित ह्मणतात, ते मंत्रदृष्ट्या ऋषींना ईश्वरापासून प्राप्त झाले, ज्या भूमींत भगवान् पाणिनि, पतञ्जलि, कणाद, गौतम, कपिल, जैमिनि आणि बादरायण अशा प्रतिभावान् शास्त्रकारांनीं शास्त्रें निर्माण केलीं, जेथें व्यासांची भारती भारताला प्रसवती झाली, जेथें आदिकवि वाल्मीकींना रामायण रचण्याची स्फूर्ति झाली, ज्या भरतभूमीवर वसिष्ठ विश्वामित्रादि दैदीप्यमान् तपोभास्कर तळपले, जेथें धर्मशास्त्रप्रयोजकांनीं चातुर्वर्ण्य संस्थेचा अनेकवार जयजयकार

केला, ज्या पवित्र भूमीत नल, राम, युधिष्ठिरासारखे पुण्यश्लोक, न्यायी, प्रजारंजनानुवर्ती चक्रवर्ती होऊन गेले, सीता, सावित्री, दमयंती, द्रौपदी, यांच्यासारख्या जगत् पूजनीय पतिव्रतांनी ज्या भूमीत जन्म घेतले, जेथे जनकासारखे राजयोगी आणि शुकासारखे त्यागी होऊन गेले, जेथे कर्ण, अर्जुन, चंद्रगुप्त, समुद्रगुप्त, प्रतापसिंह शिवाजी, तानाजी, असे रणगाजी होऊन गेले, ज्या धर्मभूमीत श्रीशंकराचार्य, कुमारिलभट्ट, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य, रामानुजाचार्य, भगवान् बुद्ध, जिनेश्वर, वसवेश्वर, कबीर, चैतन्य, नानक, गुरुगोविंद यांच्यासारखे तत्त्वज्ञानांचे आणि धर्मपंथांचे प्रवर्तक होऊन गेले, ज्याठिकाणी ब्रह्मगुप्त, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य अशीं विद्वद्रत्ने उत्पन्न झालीं, कालिदास, भवभूति यांच्यासारख्या कवींना जेथे काव्ये स्फुरलीं, ज्या भूमीत आजपर्यंत हजारों साधु, संत, सत्पुरुष, महात्मे, मुत्सद्दी, कर्ते, वीर, कवि, शोधक, कल्पक, होऊन गेले त्या भरतभूमीची, त्या आर्यमातेची थोरवी वर्णन करण्याला कोणता पामर समर्थ आहे ?

ही भरतभूमि निसर्गवैभवानेहि परिपूर्ण आहे. जेथे प्रसन्न पुण्य-सलिला भगवति भागीरथी, यमुना, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी-सारख्या सरित्प्रवरा पापताप फेडण्याचें व दैन्य घालविण्याचें काम अहोरात्र करीत आहेत, ज्या पवित्र भूमीला नगाधिराज हिमाचलानें एका बाजूला अवर्णनीय शोभा आणिली आहे, सह्य, विंध्य अशा पर्वतश्रेष्ठांनी जिला तटबंदी केली आहे, ज्या समृद्धभूमीत सर्व तऱ्हेच्या औषधिवनस्पतींची आणि खनिज पदार्थांची रेलचेल आहे, जेथील जमीन सर्व प्रकारचीं धान्ये विपुल उत्पन्न करण्यास समर्थ आहे, जेथील हवा कोठें शीत, कोठें उष्ण व कोठें समशीतोष्ण अशी आहे, जेथे अनेक प्रकारचे पक्षी अंतरालांत यथेच्छ आहारविहार करीत आहेत, जेथे वन्य आणि ग्राम्य पशूहि पुष्कळ आहेत, जिला अमरवन, नंदनवन, जगदुद्यान, अशीं नांवे मिळालीं आहेत, त्या मातृभूमिवर त्या पुण्यभूमिवर प्रेम करा व तिची सेवा करा असे हिंदुस्थानांतील

तरुणांना सांगावयास पाहिजे काय ? हिंदुस्थानांतील विद्यार्थ्यांना, देशाच्या भावी आधारस्तंभांना, आपल्या मातृभूमीचें हें पूर्वीचें वैभव दिसत नाहीं काय ? पूर्वीचें सर्व प्रकारचें वैभव व हल्लीचें सर्व प्रकारचें दारिद्र्य हीं प्रत्यक्ष दिसत असतां भारतभूचे सुपुत्र तिच्या उद्धारार्थ यत्न करणार नाहींत काय ? अर्थात् करतील. तरुणांना या मातृभूमीच्या वैशेष्याची आणि संपन्नतेची यथार्थ कल्पना यावी, ह्मणून स्वामी विवेकानंद यांच्या ग्रंथांतील एक गंभीर व मननीय उतारा (राष्ट्रगीत परिशिष्ट २ पहा) देऊन हें प्रकरण पुरें करतो.

“ धन्य माझी मातृभूमि. ”

धन्य ! माझी मातृभूमि धन्य आहे. जो कोणी या पवित्र भूमीवर उभा राहिल-मग तो तिचाच पुत्र असो अगर कोणी परकीय असो-त्याला जगांतील अत्यंत पवित्र आणि अत्यंत उच्च हृदयांतून उद्भवणारे विचार तरंग आपल्याभोंवतीं घिरट्या घालीत आहेत, असा प्रत्यय अवश्य येईल. मनुष्यत्व ह्मणून ज्याच्याजवळ आहे, त्याला हा प्रत्यय अवश्य येईल. त्याचें अंतःकरण अवनत होऊन पशुत्वाची बरोवरी पावलें असेल तर मात्र गोष्ट वेगळी. आज हजारों वर्षे हीं पवित्र अंतःकरणें पशूंचे देव बनविण्यांत गुंतलीं आहेत. त्यांनीं आपल्या कार्याला आरंभ केव्हां केला, हें इतिहास पुराणें सांगू शकत नाहींत. माझ्या मातृभूमीचें सारें वातावरण आध्यात्मिक विचारांनीं दुमदुमून गेलें आहे. नीति आणि अध्यात्म यांची जन्मदात्री हीच भूमि. आपल्या पशुवृत्तीला एक-सारखें चिकटून राहण्याचा यत्न मनुष्य करित असतां तशाहि स्थितींत मध्यंतरी विसाव्याच्या जागा त्याला येथें सांपडतात. ही वृत्ति सोडून तो ' न जायते म्रियते वा कदाचित् । ' अशा पदवीला जात असतां त्याला योग्य मार्गदर्शकहि येथेंच भेटतात. सर्व लौकिक सुखाचें माहेरघर असें म्हणण्याचा एक काळ या भूमींत होता. आतां दुःखाचा पेल कांठोकांठ भरून वाहात आहे. तथापि

ऐहिक सुखें येथें भरून उरलीं असतां, भर-तारुण्याच्या भरांत, यशोदुंदुभि साऱ्या जगभर दुमदुमत असतां आणि जगांतील सर्व सत्ता या राष्ट्राच्या हातीं एकवटली असतां, त्या वेळीं हि या सर्व पाशांचा उच्छेद करून मायाभ्रमांतून प्रथम बाहेर पडलेलें राष्ट्र हेंच. सुख आणि दुःख, सामर्थ्य आणि दौर्बल्य, संपत्ति आणि विपत्ति, हास्य आणि अश्रु, जीवित आणि मृत्यु इत्यादि द्वंद्वांचे परस्पर विरोधी प्रवाह उच्छृंखलपणें वाहात असतां अनंत शांति आणि स्थैर्य यांस प्राप्त करून देणारें कर्म-संन्यासाचें तत्त्व प्रथम याच मानव समुद्रांतून बाहेर पडलें. ज्या भूमीत जीवित आणि मृत्यु यांचीं अगम्य कोडीं सोडविलीं गेलीं, ती भूमि हीच. जन्मभर सुखाच्यामार्गें अट्टाहास करून लागावें, आणि हें करीत असतां दुःखांचे पर्वत मात्र डोक्यावर पडावे, हीच मानवी जीविताची चालू स्थिति आहे. असल्या जीवितांत हरघडी प्रत्ययास येणाऱ्या अगम्य कोड्यांस उत्तर याच भूमीतून मिळालें आहे. अशा प्रकारचा प्रयत्न पूर्वीं कोठें झालेला नाही, आणि याहून सरळ उत्तर दुसऱ्या कोठून मिळणारहि नाही. जन्म होणें, हेंच मोठें दुःख आहे, आणि जीवितयात्रा ही सत्य वस्तुची छाया मात्र आहे, हा शोध प्रथम येथूनच लागला. धर्माला प्रत्यक्ष आणि व्यवहार्य रूप आहे, हें प्रथम याच भूमीत निदर्शनास आलें. ज्या प्रमाणें इतर देशांतील स्त्रीपुरुषें ऐहिक सुखोपभोगार्थ संसार समुद्रांत निःशंकपणें उड्या घेतात आणि आपणांहून अधिक दुर्बल अशा बांधवांवर मनसोक्त अम्मल चालवितात, त्याच प्रमाणें अनंत सुखाच्या प्राप्तीकरितां कसल्याहि यातनांच्या समुद्रांत स्वतःचा कडेलोट करून घेणारीं स्त्रीपुरुषें प्रथम याच भूमीत पैदा झालीं. त्याच भूमीत मानवी अंतःकरण विस्तार पावत पावत इतकें मोठें झालें कीं त्यांत केवळ मनुष्येंच मावलीं असें नाही, तर पशुपक्षी, झाडेंझुडपें आणि दगड यांचाहि त्यांत अंतर्भाव झाला. अत्यंत उच्च प्रतीच्या देवाधिदेवापासून

तों गवताच्या पातीपर्यंत सर्वांचा समावेश एक मानवी अंतःकरण करू शकते, आणि स्वतः अनंतरूप राहते; ही गोष्ट प्रथम येथेच सिद्ध झाली 'सर्व विश्व मीच आहे, त्यांत कोठेहि खंड नाही, त्यांत उडणारी प्रत्येक नाडी माझीच नाडी आहे.' अशा प्रकारचा अभ्यास मनुष्य प्राण्याने प्रथम याच भूमिती केला

हिंदुस्थान देश अवनत झाला आहे, अशा मोठमोठ्या आरोग्या आपणांसर्वांच्या कानांवर आजपर्यंत अनेकवेळां आल्या आहेत, ही गोष्ट खरी आहे, अशी माझीही समजूत एकाकाळी होती. पण आज अनुभवाच्या उच्च शिखरावरून केलेल्या अवलोकनाने, अननुकूल पूर्वग्रहांचे डोळ्यांवरील पटल गळून पडल्याने आणि परकीय देशाच्या भडक रंगातील चित्रांची वस्तुस्थिति पाहिल्याने माझी पहिली समजूत चुकीची होती, हे मी कबूल करतो. माझा सारा अभिमान बाजूला ठेवून अवनत शिराने मी सांगतो की, माझ्या मातृभूमीसंबंधाची माझी समजूत अगदी चुकली होती. हे आर्यांच्या पवित्रभूमि, अवनताने तुला कधीं स्पर्शाहि केला नाही! हजारों राजदंड येथे मोडले, आणि सामर्थ्य आणि सत्ता हीं चडूसारखीं या हातांतून त्या हातांत उडालीं, पण राजदंडाचा स्पर्श येथे लहानशा जनसमूहास मात्र होत होता. त्याचा परिणाम एकंदर जनसमूहावर कधींच झाला नाही. त्याच्या चालू प्रवाहांत कधींच खंड पडला नाही. हा प्रवाह कधीं मंद तर चंड; आणि कधीं स्वप्नासारखा अर्धवट स्थितींत, तर कधीं संपूर्ण जागृतावस्थेंत होता. अत्यंत दैदीप्यमान् अशीं कित्येक शतके माझ्या नजरेस पडतात, त्यावेळीं माझी दृष्टि दिपून जाते व हृदय कंपायमान् होतें. या सान्या सांखळींत एखादा दुवा मलिन दिसला तर दुसरा अत्यंत तेजोमय दिसतो. अहाहा! पहा! ही माझी माता आपल्या धीरोदात्त गतीनें एकेक पाऊल पुढेंच टाकीत आहे. तिच्या गतीला अडथळा करण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे? मनुष्याला त्याच्या पशुवृत्तींतून बाहेर ओढून स्वानंदसाम्राज्याच्या सिंहासनावर बसवावयाचें, हेंच

तिचें इष्ट कार्य आहे, हें इष्ट कार्य ती करित आहे, आणि तिच्या कार्यांत विघ्न करण्याला या जगांतच काय पण स्वर्गांत अगर इतर कोठेहि कोणीच जन्माला आला नाही! (विवेकानंद खं. ३ पा. २६३.)

प्रकरण चौदावें.

स्वदेशसेवेचा ओनामा.

स्वदेशाचें महत्त्व गेल्या प्रकरणांत विद्यार्थ्यांना सांगितलें, कांहीं विद्यार्थ्यांपुढें विद्यार्थीदर्शेंतच स्वदेशाकरितां काय करावें, असा प्रश्न उभा रहातो. परंतु समजू लागल्यापासून अनेक प्रकारांनीं देशसेवा करितां येते; हें त्यांना माहीत नसतें. विद्यार्थीदर्शेंत स्व. देशसेवेचा ओनामा कसा गिरवावा, हें या प्रकरणांत दाखवावयाचें असे.

विद्यार्थ्यांनीं अभ्यास करितांकरितां सार्वजनिक कामांतहि लक्ष्य घातलें पाहिजे. प्रौढ, मध्यम, व बाल अशा सर्व विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक कार्यांत भाग घेतां येतो. लहानसें एकादें काम जबाबदारीनें करणें, तात्पुरतीं सांगितलेलीं कामें करणें, नुसता इकडचा निरोप तिकडे पांचविणें, अशीं सार्वजनिक कामें विद्यार्थ्यांना करितां येतात. विद्यार्थी ज्या घरांत ज्या शिक्षणसंस्थेंत असतात, तेथूनच देशकार्याचा प्रारंभ होतो. स्वतःचें घर स्वच्छ, व्यवस्थित व नमुनेदार ठेवणें, शाळेला विद्यार्थीगृह जोडलें असल्यास त्यांतील किंवा आपल्या घरांतील जीं कामें करितां येतील तीं चोख करणें, संस्थेचें सहकारी दुकान व्यवस्थित चालविणें, लेखनोपकरणें स्वदेशी वापरणें, स्वदेशी कपडे घालणें, विद्यार्थ्यांचें स्वयंसेवकदल किंवा बालचरदल उभारणें, खेळांचे सामने देणें, संस्थेंतील चर्चासंस्था चालविणें, हस्तलिखित मासिकें काढणें, हीं सर्व देशहिताचीं कार्यें आतांच्या व गुरुजनांच्या नजरेखालीं विद्यार्थ्यांनींच करावयाजोगीं आहेत. आपल्या गांवांत, तालुक्यांत,

जिल्ह्यांत आणि राष्ट्रांत जीं अनेकविध सार्वजनिक कार्ये चाललेलीं, असतात, त्यांकडे विद्यार्थ्यांचें लक्ष्य प्रथमपासून पाहिजे.

हल्लीं गांवोगांवीं मोफत वाचनालये निघत आहेत, हीं वाचनालये झाडणे व उघडणे वर्तमानपत्रे व्यवस्थित ठेवणे, त्यांची नोंद करणे, वर्गणी वसूल करणे, जमाखर्च लिहिणे अशीं कामे अभ्यास संभाळून करितां येतात, असा अनुभव आहे. दसरा, पाडवा, भाऊबीज अशा सणांच्या दिवशीं आत्मस्फूर्तीनें पैसाफंड, गोरक्षण, स्त्रीशिक्षण, राष्ट्रियशिक्षण यांच्याकरितां द्रव्य गोळा करण्याचें काम करणे, गांवांत सार्वजनिक उत्सव असल्यास त्यांतलि एकदें काम उत्तम तऱ्हेनें करणे, यात्रा, जत्रा, पुण्यातिथ्या, सभा, कीर्तनें, अशा वेळीं होईल ती लोकसेवा करणे, हे सर्व करण्यास विद्यार्थ्यांनीं एका पायावर तयार असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थि-दशेमध्ये सार्वजनिक कार्ये पूर्ण जबाबदारीनें करावीं, असें कोणीहि ह्मणणार नाही. कारण तसें करूं लागल्यास त्यांचा अभ्यास होणार नाही. पण अभ्यासाची खोली आणि पुस्तके या बाहेर न पहाणे. आणि कूपमंडूकवृत्ति अवलंबिणे यासारखें भावी जगांत अनहिताचें कांहीं नाही; हे लक्ष्यांत ठेविले पाहिजे. आजकाल देशांत जागृति उत्पन्न झाली आहे. जागृतीचें चिन्ह ह्मणूनच कीं काय विविध सार्वजनिक कार्ये आणि सार्वजनिक संस्था निघत आहेत. शातिहित, आरोग्य, शिक्षण, धर्म, समाज, आणि राजकारण या क्षेत्रांत जीं आंदोलनें होत आहेत, त्यांकडे विद्यार्थ्यांनीं दुर्लक्ष करून कसे भागेल ? देशाची तरुण पिढी समाजांतल्या विविध कार्यांपासून जर अगदी सोवळी राहिली तर हिंदुस्थान देशाला कधींहि चांगले दिवस यावयाचे नाहीत. विद्यार्थ्यांनीं राजकारणाचा सुद्धा अभ्यासनीय विषय ह्मणून अभ्यास केला पाहिजे. राजकारण हा एक मोठा व्यवहार आहे, असें समजून विद्यार्थ्यांनीं तिकडेहि लक्ष दिलें पाहिजे आज विश्वविद्यालयाचा अभ्यासक्रम संपला कीं उद्यां विद्यार्थी कोणतही सार्वजनिक कार्य करण्यास समर्थ होतो, असें थोडेंच

आहे? पाण्यांत गेल्या शिवाय जसें पोहतां येत नाहीं, तसेंच व्यवहारांत पडल्याशिवाय व राजकारणाकडे पाहिल्याशिवाय कोणतेंही सार्वजनिक कार्य करितां येणार नाहीं. प्रत्येक कार्याचा प्रत्यक्ष ना अप्रत्यक्ष असा राजकारणाशी संबंध येतोच. ह्मणून राजकीय हालचालीकडेहि विद्यार्थ्यांचें लक्ष पाहिजे.

वास्तविक राजकारणाचें शिक्षण विद्यालयांमध्येच मिळालें पाहिजे. स्वतंत्र देशांत राजकारणाचें शिक्षण प्राथमिक शिक्षणापासून मिळतें. स्वदेशसेवेचे पाठ क्रमिक पुस्तकांत दिलेले असतात. पण हिंदुस्थानांत विदेशी सरकारांचें मन विद्यार्थ्यांबद्दल कंसाप्रमाणें संशयग्रस्त असल्यामुळें तें विद्यार्थ्यांनीं राजकारणापासून सर्वथा अलिप्त रहावें, ह्मणून निरनिराळीं सकर्युलरें मात्र काढितें आणि शिस्तीचीं बंधनें घालतें. विद्यार्थ्यांनीं राजकारणाकडे मुळांच पाहूं नये, असें ह्मणणें सर्वथैव अयोग्य होईल. विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थिदशांत अभ्यासाकडेच लक्ष दिलें पाहिजे; हें जरी खरें असलें तथापि विद्यार्थ्यांना ज्या विषयांचा अभ्यास करावयाचा आहे, त्यांत राजकारण हा एक प्रमुख विषय आहे, हें कोणही विसरूं नये.

हल्लीं पुष्कळ सार्वजनिक कामें उपस्थित झालीं आहेत. या सर्व कार्यांत पडणारीं सर्वच माणसें उच्च भावनेनें पडत आहेत, असें कधींही ह्मणता येणार नाहीं. सार्वजनिक कार्यांचें शिक्षण नुकतेंच मिळूं लागलें आहे; ही गोष्ट खरी. परंतु कर्तव्यबुद्धीनें सार्वजनिक कार्ये करण्याची वृत्ति उत्पन्न झाल्याशिवाय तीं चांगलीं होणार नाहीत हेहि खरें आहे. जरा पुढेंपुढें करावयाला मिळावें, वर्तमानपत्रांत आपलें नांव यावें, चार माणसांच्या ओळखीदेखी व्हाव्या, चार माणसांबरोबर आपला फोटोहि निघावा, लोकांनीं मोठें ह्मणावें, चार दिवस यथेच्छ जेवण झोडतां यावें, अशा हेतूंनीं पुष्कळशीं माणसें सार्वजनिक कार्यांत पडलेलीं दिसतात. एकादें सार्वजनिक कार्य जरा व्यवस्थित कारितांआलें कीं पुष्कळाना "ग" ची बाधा होत असते. या सर्व क्षुद्र वृत्तिचा त्याग करून विद्यार्थ्यांनीं

सार्वजनिक कार्यांत 'तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर' या श्रीभगवंताच्या उक्तीप्रमाणे वृत्ति ठेविली पाहिजे. अशा वृत्तीने काम करणाऱ्या जबाबदार माणसास पुष्कळ फायदा होतो. पहिल्याने मनाचा उच्छृंखळपणा व उथळपणा जातो. इष्ट कार्य साधण्याकरितां कोणी कितीही उलट बोलला तरी ऐकून घेण्याची सवय होते. निराश होण्याचे अनेक प्रसंग आले असतां आशेचा किरण कोठें व कसा दिसतो याचें प्रत्यंतर येतें. मानवी स्वभावाचें आकलन होतें, समाजांत बोलघेवडे कोण, लबाड कोण, स्वार्थी कोण, धूर्त कोण, दिखाऊ कोण, हें चांगलें समजतें. सर्वांचें सर्व समजून घेऊन अवगुण न बोलतां कोणाला न दुखवितां सर्व समजून उमजून प्रत्येकाशीं कसें वागावें हें कळतें. स्वभाव मनमिळाऊ, उत्साही, आणि कार्यतत्पर असा बनतो. कोणतेंही सार्वजनिक कार्य करण्यास 'मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं नच सुखं' अशी एक वृत्ति बनावी लागते. ती वृत्ति बनल्यावर कोणतेंही सार्वजनिक कार्य उत्तम साधतें. यात्रा जत्रा व उत्सव अशा सामुदायिक प्रसंगां स्वयंसेवक होऊन लोकसेवा केल्यास मनुष्यस्वभावाचें चांगलें ज्ञान होतें. पुष्कळ लोकांच्या ओळखीदेखी, पुष्कळ लोकांशीं मैत्री आणि सर्वांशीं मनमिळाऊपणा हें कोणत्याहि सार्वजनिक कार्याचें भांडवल आहे. विद्यार्थ्यांनीं सार्वजनिक कार्य करितांना या भांडवलाला अतिशय जपलें पाहिजे.

प्रत्येकानें मला इतकें कार्य करावयाचें आहे, तें मी पत्करिलें आहे, किंवा वरिष्ठांनीं मला सांगितलें आहे, तें मी उत्तम करीन, माझें काम उत्तम झाल्यावर इतरांस मदत करीन, अशी वृत्ति ठेविली पाहिजे. प्रत्येकानें आपापलें काम उत्तम केलें, कीं एकंदर कार्य सहजच उत्तम होतें. स्वतःवर सांपविलेलें काम न करितां "यानें असें केलें त्यानें तसें केलें" असें ह्मणत बसण्याची पुष्कळांना सवय असते. त्यामुळें सर्वच कार्यांचा बिघाड होतो. स्वतः कांहीं न करितां दुसऱ्याला नांवें ठेवण्यांत किंवा दुसऱ्याची टवाळी करण्यांत कांहीं

कांहीं माणसें दंग झालेलीं असतात. बाहेर राहून नांवे ठेवणारीं माणसें फार, पण कार्यांत पडून ते उत्तम करून दाखविणारीं, निदान कसें करावे हे सांगणारीं माणसें फारच विरळा. एका दृष्टीनें सार्वजनिक कार्यांचें शिक्षण हे आपल्या लोकांना नवीन असल्यामुळे त्यांत जितकी शिस्त असावी तितकी असत नाही. पूर्वीचीं कार्ये व हल्लींचीं कार्ये यांमध्ये मोठाच फरक आहे. हल्लींच्या कोणत्याहि सार्वजनिक कार्याला शिस्त घटना व पद्धत पाहिजे. आधींच सार्वजनिक कार्याकडे लोकांचें लक्ष्य कमी; त्यांत शिस्तीचें बंधन फार जखडूं लागलें तर चालू असलेलें सार्वजनिक कार्य बंद पडतें, असेहि अनुभव आहेत. परंतु दिवसानुदिवस वाढत चाललेली सार्वजनिक कार्याची जबाबदारी पाहिली ह्मणजे विद्यार्थिदशेतच सार्वजनिक कार्यांचें बाळकडू मिळालें पाहिजे असें वाटतें. हल्लीं सार्वजनिक कामे वाढलीं असलीं तरी व्याख्यान, पुराण, कीर्तन, सभा, अशा साध्या गोष्टींतही लक्ष घालणारे फारच थोडे लोक आढळतात. प्रत्येक गांवांत कांहीं ठराविकच माणसें सार्वजनिक कार्य करीत असतात. 'कामांचा सुकाळ व माणसांचा दुष्काळ अशी स्थिति ठिकठिकाणीं आढळते. मोठें काम होत नाही व लहान कामांत आनंद वाटत नाही, ह्मणून कोणतेंच काम न करणारे पडे किततीतरी आढळतात. कामे सार्धीं ह्मणून दुर्लक्ष करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे लहान काम सुद्धां चांगले होते नाही. कर्तव्य बुद्धीनें कोणतेंहि कार्य करण्याची सवय लहानपणापासून नसल्यामुळे त्याचा हा परिणाम होतो. तात्पर्य, लहानपणांचे कोणत्याहि सार्वजनिक कार्यांचें वळण लागलें पाहिजे. हे विद्यार्थ्यांनीं ध्यानांत ठेवून वागावे, एवढेंच या प्रकरणाच्या शेवटीं सांगतो.

प्रकरण पंधरावे

देशकार्येच्छु तरुणांस कांहीं सूचना

पुष्कळ तरुणांमध्ये हल्लीं देशकार्य करण्याची प्रवृत्ति दिसत आहे. राष्ट्रांतील तरुणांचे लक्ष्य राष्ट्रकार्याकडे लागणे हे सुचिन्ह आहे. स्वार्थाचा विचार वाजूस ठेऊन राष्ट्रहिताचा विचार देशांत होऊं लागला कीं राष्ट्राची उन्नति होते. हिंदुस्थानांतील लोकांना विशेषतः तरुणांना स्वराज्यसूर्याचा उदय लवकर होणार असें वाटत आहे. तरुणांची उत्सुकता आशा व हिंमत हीं कायम ठेविळीं पाहिजेत; नाहीतर त्यांचीं मनें निराशा व निरुत्साह यांच्या वादळांत सांपडतील. तरुणांनीं आमरण राष्ट्रकार्य करावें आणि त्यांच्या हातून राष्ट्राची भरीव कामगिरी व्हावी, या उद्देशानें होतकरू तरुणांना कांहीं सूचना या प्रकरणांत करावयाच्या आहेत.

कर्झनशाहीत बंगालचे तुकडे केल्यामुळें हिंदुस्थान देश जागृत झाला. स्वातंत्र्यावांचून गत्यंतर नाही, अशी राष्ट्राची खात्री पटली. स्वातंत्र्याकरितां झगडणारे खंदे वीर तरुणपिढींतून उत्पन्न व्हावेत, ह्यापून विविध संस्था व कार्ये सुरू झालीं. लोकजागृतीकरितां चळवळी निघाल्या. उत्तरोत्तर कार्यांचा व्याप वाढत आहे. धर्म समाज, शिक्षण, राजकारण, शेती, उद्योगधंदे, कलाकौशल्य इत्यादि शाखांत उन्नतीला अनुकूल अशी सुधारणा करण्याची खटपट चालू आहे. अपूर्व शोध, अपूर्व करामत करणारे आणि हिंदुस्थानाचा लौकिक वाढविणारे पुन्षहि निर्माण व्हावेत, असें पुष्कळांना वाटत आहे.

राष्ट्राची योग्यता राष्ट्रांतील माणसांवरून ठरते. राष्ट्रांतील मोठीं माणसें राष्ट्राला मोठें करीत असतात. कवि, मुत्सद्दी, ग्रंथकार, शास्त्रज्ञ आणि शोधक हेच राष्ट्राच्या शिरोभागीं असतात. हेच पुरुष राष्ट्राला वळण लावतात आणि लोकांच्या भावनांचें

विचारांचें शुद्धीकरण करून राष्ट्राला विनचुक मार्ग दाखवितात. अशा कर्त्या पुरुषांची परंपरा ज्या राष्ट्रांत अखंड चालते, त्यालाच जिवंत राष्ट्र असें ह्मणतात. कर्ते पुरुष हेंच राष्ट्राचें धन होय. कर्त्या पुरुषांची परंपरा चालविणें, हें तरुणांचें मुख्य कर्तव्य आहे.

कोणतेंही कार्य भावनेनें होतें, भावनेचा प्रबळपणा हा महत्कार्याला कारणीभूत होतो. तारुण्यांत भावना ही विशेष जोरांत असल्यामुळे गेल्या वीस वर्षांच्या विविध चळवळींत विद्यार्थ्यांनीं बरीच कामगिरी केली आहे, असें निदर्शनास येईल. एखादी चळवळ सुरू झाली कीं पुढारी आधीं तरुणांनाच आव्हान करतात. प्रसंगीं कार्याला महत्त्व यावें व चळवळीला थोडा रंग चढावा ह्मणून दिशाभूलहि होते. विद्यार्थीहि तारुण्यांतील स्वभावानुरूप हुलडीनें कांहीं कामें करून दाखवितात. अभ्यासाकडे दुर्लक्ष्य करून राष्ट्राच्या हांकेला “ओ” देऊन जे तरुण आज कार्य करीत आहेत, किंवा स्वार्थ बाजूस ठेवून प्रसंगीं झीज सोसून जे लोक आज राष्ट्रकार्य करीत आहेत, तेवढ्यानें राष्ट्रकार्याचा गाडा पुढें जाणार नाही. यापुढें राष्ट्रकार्याला वाहिलेले पण समर्थ असे तरुण पाहिजे आहेत. प्रसंगीं तुरुंग, किंवा प्रसंगीं झीज सोसणाऱ्या माणसांपेक्षां आमरण कष्ट करणारे, दारिद्र्याची शपथ घेणारे, समर्थ तरुण राष्ट्रांत निपजले पाहिजेत. प्रतिभासंपन्न, विद्वान्, दूरदर्शी, धारणावान्, आणि दमदार पुढारी निपजल्याशिवाय हें स्वातंत्र्याचें युद्ध निभावणार नाही.

हुक्कीसरसे भरीं भरणारे, हुलडीबरोबर हुरळून जाणारे, स्वतः पूर्ण विचार न करितां दुसऱ्यावर फाजील विश्वास टाकून वागणारे, वर्तमानपत्रांत नांव दिसलें कीं कृतकृत्यता मानणारे तरुण आज जें थोडेंबहुत दिखाऊ काम करीत आहेत; तें फारसें टिकाऊ नाही. ज्यांना कांहीं मोठें कार्य करावेंसे वाटतें त्यांनीं देशकार्य करण्याची घाई करूं नये. कच्चेपणा हा कोणत्याहि कार्याचा नाशच करितो अकालीं जबाबदारी व अकालीं मोठेपणा या गोष्टी कार्यनाशाच्याच असतात. देशांत बुद्धिमान् लोक थोडे, त्यांतील बरेचसे सरकारच्या

नोकरीला बाहिलेले, अशा स्थितींत बुद्धिमान् तरुणांनीं हुरळून जाऊन देशकार्याच्या आखाड्यांत एकदम उडी टाकिली तर घाई केल्याचा दोष त्यांच्यावर येईल.

देशकार्य ही कपिलाषष्ठीसारखी पर्वणी नाही की जी साधण्या-करितां घाई केली पाहिजे. देशकार्य हा नित्याचा व्यवहार आहे. विशेषतः राजकारण ह्मणजे तर मोठा गुंतागुंतीचाच व्यवहार आहे. राजकारणांत पडून स्वातंत्र्ययुद्ध झटझट चालविलें पाहिजे, असे ज्यांना वाटत असेल त्यांनीं युद्धप्रसंगीं सुद्धां दमादमानेंच युद्ध करावयाचें असतें; हें लक्षांत ठेवावें. युद्धांत आघाडीवर लढणारे व मागून पाठपुरावा करणारे जसे सैनिक पाहिजेत, तसेच स्वराज्य मिळविणारे व तें रक्षण करणारेहि लोक पाहिजेतच. हें लक्षांत ठेऊन तरुणांनीं विद्यार्थिदशा संपली, स्वभावांत गांभीर्य आलें, परिस्थितीचें आकलन झालें, स्वतःच्या बुद्धीची व शक्तीची योग्य कल्पना आली, कीं आपल्या स्वभावाला अनुसरून इष्ट तें देशकार्य करण्यास लागावें.

मानसशास्त्रदृष्ट्या मानवी अन्तःकरणांतील भावनांचें पृथक्करण केल्यास प्रत्येक अन्तःकरणांत एकाद्वि उत्कट वृत्ति वास करित असते, असें दिसतें. आमच्या शास्त्रकारांनीं सर्व वृत्तींचें चार पुरुषार्थांत समावेशन केलें आहे. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष असे चार पुरुषार्थ. * धर्म ह्मणजे नुसतें धारणपोषण, अन्नाच्छादन मिळालें कीं कृतकृत्यता. अर्थ ह्मणजे द्रव्यार्जनाची व संग्रहाची प्रवळ इच्छा. द्रव्यापुढें ज्ञान, मान व शरीरधारणा यांची किंमत नाही. काम ह्मणजे उपभोग, स्वामिभावाची इच्छा. सत्तावान् व्हावें, जगाचा उपभोग घ्यावा, ही महत्त्वाकांक्षा. मोक्ष ह्मणजे ज्ञान. विद्या, ज्ञान, शास्त्र, यांत रंगून जाण्याची वृत्ति. हे अर्थ लक्ष्यांत घेऊन तरुणांनीं आपल्या अन्तःकरणांतील स्वाभाविक प्रवृत्तींचें परीक्षण करावें व

* टीपः—या ठिकाणीं धर्म' शब्दाचा अर्थ असा संकुचितच आहे.

आपला पुरुषार्थ ठरवावा. माझी वृत्ति अमुक व माझें क्षेत्र अमुक असें बोट ठेवून सांगतां आलें पाहिजे. चार पुरुषार्थांपैकीं औत्कट्यानें मानवी अन्तःकरणांत एकेकच पुरुषार्थ असतो. बाकीच्या वृत्ति असल्या तरी त्या कमीजोराच्या असतात. विद्या, ज्ञान, शोध, यांकडे ज्यांचा कल असेल, त्यांनीं त्या क्षेत्रांत जाऊन शांतपणें काम करीत रहावें. नोकरशाहीशीं झगडणें, तुरुंगांत जाणें, राजकीय उलाढाली करणें, याक्षात्रकर्मांला अनुरूप अशी ज्यांची वृत्ति असेल, त्यांनीं राजकारणांत पडावें. पैशाची हांव असेल त्यांनीं व्यापार करून खूप पैसा मिळवावा. जेमतेम आपल्या कुटुंबाचें पोट भरण्यांत ज्यांना कृतकृत्यता वाटते, त्यांनीं कोणची तरी नोकरी पत्करून स्वस्थ रहावें, स्वाभाविक वृत्त्यनुरूप पुरुषार्थ ठरवून कार्यास लागावें; ह्मणजे शक्तीचा व कालाचा अपव्यय होणार नाही.

तरुणांनीं देशकार्य करण्याची जशी घाई करूं नये तशीच दिरंगीहि करूं नये. देशकार्याला कच्चेपणा जसा बाधक आहे, तसाच निबरपणा बाधक आहे. खूप पैसा, लोकांत मान्यता, मुलेंबाळें, नातवंडे हीं सर्व मिळविल्यावर देशकार्यांत पडूं इच्छिणांंना मरेपर्यंत देशकार्य करण्यास फुरसत मिळत नाही, अशीही उदाहरणें आहेत. विद्येचा डौल, संपत्तीचा गर्व आणि श्रीमंतीचा ऐट असलेलीं माणसें देशकार्याला निरुपयोगींच होत. पण त्या बरोबर हेहि लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे कीं विद्या नाही, बुद्धि नाही, द्रव्य मिळविण्याची पात्रता नाही; मनुष्य संग्रहाची अकल नाही, सारांश जवळ जवळ कांहींच नाही, अशीं माणसें जरी कळकळीचीं असलीं तथापि तीं महत्कार्य करूं शकणार नाहीत.

कोणतेंहि कार्य करण्याला अधिकार लागतो, “अधिकारपरत्वे” कार्य होतें. अधिकार येण्याला तपश्चर्या व्हावी लागते. कार्याला महत्त्व येण्याला व्यक्तिमाहात्म्यहि लागतें. कार्य मोठें ह्मणून तें करणारी व्यक्ति मोठी अशी स्थिति आज तरी दिसत नाही. व्यक्ति मोठी ह्मणून तिनें हातीं घेतलेलें कामही मोठें अशी आजची स्थिति

असल्यामुळे तरुणांनी ज्या योगाने समाजांत मोठेपणा, व प्रतिष्ठा वाढेल असे सद्गुण मिळविले पाहिजेत. भारदस्तपणा व खोल विचार हे गुण कोणत्याहि कार्याला महत्त्व आणितात.

हल्लींचे जग वर्तमानपत्रांचे आहे, हिंदुस्थानांतील पुष्कळ वर्तमान-मानपत्रे राजकारणाचीच चर्चा करितात. त्यामुळे राजकारणी पुढाऱ्यांची नेहमी जाहिरात होते. हिंदुस्थानाला राजकारणावांचून गत्यंतर नाही. तथापि राजकारणाव्यतिरिक्त देशहिताच्या अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत. पुष्कळ तरुणांना केवळ लोकैषणेमुळे राजकारणांत पडावेसे वाटते. राजकारणांत पडण्यासारखा स्वभाव, शिक्षण, व इतर आनुकूल्य नसतांना राजकारणांत पडणे ही चूक आहे. व्यवहारचातुर्य नाही, उलाढाली स्वभाव नाही, दीर्घ सूचना नाही; अशा माणसाकडून राजकारणाचा व्यवहार कधीहि चांगला होणार नाही. राजकारण ह्मणजेच देशकार्य अशी पुष्कळ तरुणांची व जनतेचीहि समजूत झाल्याचे दिसते. पण ती चुकीची आहे. कारण राजकीय जगाबाहेर पुष्कळ जग आहे, पुष्कळ कार्ये आहेत, पुष्कळ क्षेत्रे आहे. त्यांतील आपल्या आवडीचे कार्य घेऊन ते जन्मभर करित रहाणे, हेच खरे देशकार्य आहे. देशहिताचे कोणतेही लहानमोठे कार्य जो स्वतःला विसरून करितो, तोच खरा देशभक्त होय. मग त्याचे नांव दररोजच्या वृत्तपत्रां येवो अगर न येवो, तो राजकारणाच्या एका पक्षांत असो वा नसो! शास्त्रीय ज्ञान, इतिहास, संशोधन, शेतकी, व्यापार, भाषा, धर्म, समाज अशा विविध शाखांत ज्या माणसांनी शोध करून आपले कर्तृत्व दाखविले आहे, तीं सर्व माणसे चांगलीं देशभक्त आहेत, व त्यांनीं मोठेच देशकार्य केले आहे, असे लक्षांत पाहिजे. सारांश राजकारण ह्मणजेच देशकार्य ही समजूत सोडून तरुणांनी देशहिताचे जें काम उत्तम करितां येईल ते करण्यास प्रारंभ करावा.

ज्या तरुणांना राजकारणाच्या आखाड्यांत उतरावयाचे असेल त्यांनीं परतंत्र राष्ट्रांनीं केलेल्या उलाढालींचा नीट अभ्यास करावा;

आणि हिंदुस्थानांतील विविध राजकीय पक्षांच्या कामगिन्यांचाहि नीट अभ्यास करावा. सूक्ष्म अभ्यास, परिस्थितीचे समालोचन, आणि विविध पक्षांचे मतभेद, हे लक्षांत घेऊन राजकारणांत पडलेलीं माणसें फार थोडीं आढळतील. कांहींना अनिच्छेनें राजकारणांत पडावे लागले, तर कांहींना सरकारच्या क्षोभामुळे राजकारणांत पडणे भाग पडले. सरकारच्या पाशवी जुलमामुळे कोणाला राजकारण हातीं घ्यावेसें वाटले, तर कांहींना दुसरा उद्योग नसल्यामुळे राजकारणाचा धंदा करावा लागला, अशी वस्तुस्थिति आहे. स्वतंत्र अभ्यास करून, स्वतंत्र मत बनवून, स्वतंत्र ध्येयाने राजकारणांत पडणारे पुढारी यापुढे उत्पन्न झाले पाहिजेत. कांहीं व्यक्तींवर निष्ठा, कांहीं व्यक्तींचा पूर्ण परिचय, कांहीं व्यक्तींचा स्नेह, एवढ्यावर एकाद्या पक्षाच्या अभिनिवेशाने जे तरुण राजकारणांत पडतील, ते प्रतिपक्षाला शिव्या देण्याचेच कार्य चांगले करतील. राजकीय पक्षांची रचना चक्रव्यूहासारखी आहे. पक्षोत्पादक विभूति, तिच्या खालचे एकदोन पुढारी, त्यांची प्रभावळ, त्यांचे कांहीं गुंड, बगलबच्चे व भोंवतालचे बाजारबुणगे अशा व्यूहांत एखादा तरुण सांपडला कीं मागचे भांडण पुढे चालविण्याशिवाय त्याच्या हातून कोणतेही कार्य होणार नाही. राजकीय चक्रव्यूहांतील पुढान्याला भोंवतालच्या लोकांच्या आहारीं पडून वेळोवेळीं तोंडघशीं पडावे लागते, अशींही उदाहरणे पुष्कळ सांपडतात. भावी तरुण पुढान्यांनीं पूर्वींच्या चुका, पूर्वींचीं भांडणे, व पूर्वींचा मत्सर यांची परंपरा चालविण्याचे बंद पाडले, तरच राजकीय क्षेत्रांत उन्नतीची आशा आहे.

मत्सर हा महाराष्ट्राचा स्वभाव आहे. मत्सर हा महाराष्ट्राचा राष्ट्रिय दुर्गुण आहे; अशी साक्ष इतिहास देत आहे. या दुर्गुणाचा नायनाट राजकीय पक्षांनीं केला पाहिजे. आपल्या पक्षांतील मनुष्य देशभक्त व दुसऱ्या पक्षांतील देशद्रोही असें समजणे चूक नाही काय? देशभक्ति व देशद्रोह यांमध्ये तिसरी अवस्थाच नाही काय?

प्रतिपक्षांतिल मोठ्या माणसांची मनसोक्त निंदा करणे, प्रतिपक्षाबद्दल अत्यंत अनुदार उद्गार काढणे, प्रतिपक्षाला चारीमुंडे चीत करणे, या गोष्टी मत्सर व शत्रुत्व वाढविणाऱ्या आहेत. या शत्रुत्वाचा फायदा घेणारी शक्ति प्रवळ असल्यामुळे पूर्वी झालेल्या चुका न होण्याबद्दल भावी पिढीने अत्यंत काळजी घेतली पाहिजे. सद्गुण संवर्धन हे उदयोन्मुख राष्ट्राला आवश्यक आहे. राष्ट्र सद्गुणानेच वर येतात; वावदूकपणाने येत नाहीत. परंतु पक्षाभिनिवेशाच्या होम-कुंडांत हल्लीं सद्गुणांची आहुति दिली जात आहे, हा सर्वस्वी राष्ट्रघात नव्हे काय? आम्हींच तेवढे शहाणे, आमचाच पक्ष खरा, असें जे हद्दाचे राजकारण हल्लीं चालले आहे, त्या हद्दांत एकमेकाचा शेवट होणार अशी भीति वाटते. होतकरू राजकीय पुढाऱ्यांनीं या धोक्याच्या सूचना लक्षांत घ्याव्या.

राजकीय पुढाऱ्यांच्या शब्दाला मान देऊन जे तरुण कोणत्याहि कार्यांत पडूं इच्छितात, त्यांनीं आधीं स्वतःला काय करितां येईल याचा नीट विचार करून कोणत्याहि कार्यांत पडावे. पुष्कळ तरुणांच्या पुढाऱ्याबद्दलच्या भलत्याच अपेक्षा असतात. त्यामुळे केव्हां केव्हां पुढाऱ्यांच्या नांवाने बोटें मोडण्याचा त्यांच्यावर प्रसंग येतो. पण त्यांत पुढाऱ्यापेक्षां तरुणांचाच अविचार जास्त आहे, असें ह्मणावे लागेल. कार्याची दिशा दाखविणे, योग्य सल्लामसलत देणे, उत्तेजनाचे चार शब्द उच्चारणे याशिवाय पुढारी तरी तरुणांना कोणती मदत करतील? प्रत्येकाला काम देणे किंवा आर्थिक मदत करणे, हे काम एक खानदानीचा संपन्न पुढारी किंवा राजाच करू शकेल. देशबंधु दासांसारखे तरुणांची काळजी घेणारे व योगक्षेम चालविणारे पुढारी मिळणे हे महद्भाग्य समजले पाहिजे. पण दरिद्री देशांत असे पुढारी कसे सांपडणार? दरिद्री महाराष्ट्राला राजकारणाशिवाय गत्यंतर नाही, ह्मणून मध्यम स्थितींतले सुसंस्कृत लोक राजकारणांत पडत आहेत. राजकारणावर जगण्याचा ज्यांचा धंदा आहे, अशा पुढाऱ्यांकडून भलती अपेक्षा करणे ह्मणजे शिवरात्रीनें एकादशीच्या

घरीं जाऊन पंचपक्रान्नावर हात मारण्याची इच्छा करण्यासारखेंच हास्यास्पद आहे.

एवढें खरें कीं देशांत जबाबदार राजकीय पुढारी थोडे आहेत, त्यांत बोलणें व कृति यांचा मेळ असलेले फारच थोडे. त्यांत तरुणांचीं अंतःकरणें एकाद्या गोष्टीनें भारल्यावर त्याची कड लावणारे पुढारी विरळाच सांपडतील. पण याला कोण काय करणार? जी वस्तुस्थिति आहे, ती लक्षांत घेऊनच तरुणांनीं कार्यास लागलें पाहिजे. सत्कर्म करित रहावें, त्याला कोणीहि साह्य करितो. निदान ईश्वराच्या घरीं तरी तें कार्य रुजू होतें; हाच कार्य करणाऱ्यांच्या वृत्तींत समाधानाचा भाग असला पाहिजे.

सर्वस्वी सार्वजनिक कार्यांत पडणाऱ्या तरुणांनीं पैसा, लौकिक, चैन, विलास, यांच्या क्षुद्र आशा समूळ खणून टाकल्या पाहिजेत. रहावयाला बंगले, फिरावयाला मोटारी व प्रवासाला सेकंडक्लास आणि इतर चैन पाहिजे, असें ज्यांना वाटत असेल त्यांनीं कृपा करून सार्वजनिक कार्यांत पडूं नये. पोट्याचा कोणताहि धंदा करून खूप पैसा मिळवावा व त्यांतला बराचसा निरनिराळ्या कार्यांना द्यावा. स्वतः दरिद्री राहून राष्ट्राला संपन्न करणें, स्वतः कष्ट सोसून राष्ट्राला सुखी करणें, स्वतःचें महत्त्व कमी करून राष्ट्राचें महत्त्व वाढविणें या वृत्ति तरुणांमध्ये यावयास पाहिजेत. आधीं देश दरिद्री, त्यांत सार्वजनिक कार्ये फार, त्यांत सर्व कार्यांना मदत करणारे ठराविक आश्रयदाते अशा स्थितींत दरिद्री समाजाच्या पैशावर चाललेल्या सार्वजनिक कार्यांचा गौरवच केला पाहिजे, आणि अशा पैशावर कार्ये करणाऱ्यांनीं देखील फार जपून खर्च केला पाहिजे. जिविनकलह वाढला आहे, महर्गता मी ह्मणत आहे, धारण कायमची पांचावर बसली आहे, नोकऱ्यांच्या क्षेत्रांत गर्दी झाली आहे, कितीतरी पदवीधर बेकार झाले आहेत, प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणीं वकिलांची रेलचेल झाली आहे, बीएची किंमत फार तर पन्नास रुपये व एल् एल् बीची पाउणशें रुपये

किंवा शंभर सव्वाशें रुपये अशी ठरून गेली आहे, कोण-त्याहि व्यवसायांत आठदहा तास खपून पोटाला पुरेसे मिळण्याची मारामार पडत आहे, अशा स्थितींत देशकार्येच्छु तरुणांनी कुटुंब-निर्वाहा पुरतें घेऊन कोणतेंहि सार्वजनिक कार्य करण्यास हौसेनें पुढें आलें पाहिजे. पूर्वाच्या पदवीधर लोकांना सार्वजनिक कार्यांत पडतांना खरोखरीच स्वार्थत्याग करावा लागला. स्वार्थत्यागाची व्याख्या त्यावेळीं त्यावेळेच्या मानानें बरोबरहि होती. पण आज 'यं व करुं त्यं व करुं' ह्मणण्याचे व स्वार्थत्यागाच्या बढाया मारण्याचे दिवस गेले. दरिद्री समाजाच्या पैशावर चाललेल्या सार्वजनिक संस्थांनी बीएला ५०-७५ व एल. एल. बी. ला ऐंशी शंभर रुपये मोबदला दिला ह्मणजे तो परिस्थितीच्या मानानें कमी आहे असें नाही. पोटापुरतें घेऊन एकाद्या सार्वजनिक संस्थेंत काम करणें ह्मणजे मोठासा स्वार्थत्याग आहे असें नाही. भावी तरुणांमध्ये सार्वजनिक कार्याच्या दृष्टीनें याच कल्पना आल्या तर सार्वजनिक कार्यांचें व संस्थांचें जीवन कायम टिकेल. नाहीतर त्याग, भोग, व नाश ही परंपरा खाजगी कार्याप्रमाणें सार्वजनिक कार्यांनाहि भोवेल. एका पिढीनें त्याग करून संस्थेला किंवा कार्याला कांहीं स्वरूप आणावें, दुसऱ्या पिढीनें त्या कार्यावर जगावें व चैन करावी आणि तिसऱ्या पिढींत भांडणें होऊन कार्यनाश व्हावा, अशी आपत्ति येईल.

स्वार्थत्यागाच्या कल्पनाहि यापुढें तरुणांनी बदलल्या पाहिजेत. सरकारी नोकरींत किंवा इतर व्यवसायांत मिळणाऱ्या द्रव्यापेक्षां सार्वजनिक कार्यांत पडणाऱ्या माणसांनी पांचपंचवीस रुपये कमी घेतले ह्मणजे मोठा स्वार्थत्याग केला ही कल्पनाच चुकीची आहे. पैशावर जो स्वार्थत्याग मोजला जातो त्याच्या मोबदला लौकिक व लोकाप्रियता ही मिळतच असतात. स्वतःला विसरून 'मुक्तसंगोऽ नहंवादी श्रुत्युत्साहसमन्वितः' हें भगवद्गीतेंत सांगितलेलें सात्त्विक कर्त्याचें लक्षण अंर्गी बाणून जो कार्य

करितो तोच खरा स्वार्थत्यागी होय. सार्वजनिक कार्यांत भिन्न भिन्न प्रकृतींची व भिन्न भिन्न स्वभावांची माणसें एकत्र होत असतात. अशा वेळीं राष्ट्रहितार्थ स्वमत बाजूस ठेवून काम करणें हेंच खरें शहाणपणाचें व स्वार्थत्यागाचें द्योतक आहे. राष्ट्रांतील तरुणांत शुद्ध सात्विक त्यागाच्या कल्पना आल्या ह्मणजेच राष्ट्रोद्धार होतो.

पुष्कळ तरुणांना हल्लीं अविवाहित राहून देशकार्य करावें असें वाटतें. समर्थांच्या राजकारणांत ब्रह्मचारी व घरभरी असे काम करणाऱ्यांचे दोन वर्ग होते. हल्लींच्या या दारिद्र्यामुळे पुन्हां तसे वर्ग पडणार असें दिसत आहे. अविवाहित, एकेकटे असे काम करणारे तरुण राष्ट्राला मिळाले तर पाहिजेतच. पण अविवाहित राहूनच देशकार्य करितां येतें असें मात्र नाही. पुरुषाप्रमाणें स्त्रियाहि देशकार्यप्रवण झाल्या पाहिजेत. त्याला गृहस्थाश्रम हीच संस्था योग्य आहे. अविवाहितांच्या मार्गे प्रपंचाची काळजी नसते व त्यामुळे काम करण्याला स्वस्थता मिळतें असें जरी असलें तथापि गृहस्थाश्रमाची जेमतेम तोंडमिळवणी करितां आल्यावर मग गृहस्थाश्रमी माणसाला देशकार्य करण्याला कोणतीच अडचण नाही. देशकार्यांत पडणाऱ्या अविवाहित माणसांनीं सुदृढ शरीर, नीतिमत्ता, ईश्वरनिष्ठा व विद्वत्ता हीं संपादन केलींच पाहिजेत. अविवाहित व एकाकी माणसानें आजारी न पडणें हें पहिलें स्वतःचें देशकार्य समजलें पाहिजे. सुदृढ शरीरांवाचून आरोग्य रहात नाही. व अशा मनुष्याच्या मार्गे आजार लागला ह्मणजे त्याचे हाल कुत्रा खात नाही. गृहस्थाश्रमी मनुष्याचें मन हें निरनिराळ्या ठिकाणीं रंगून जातें. पण ब्रह्मचारी अविवाहित माणसाच्या मनाला कार्यानंद, विद्यानंद आणि ईश्वरनिष्ठा हेच विषय पाहिजेत. कार्यांत अपथश येऊं लागलें तर विद्यानंदांत तल्लीन व्हावें. कार्याला खंड पडला तर ईश्वरभजनांत दंग व्हावें. पुनश्च कांहीं कालानें कार्य सुरू करावें. अशा कार्यक्रमांत एकाकी माणसानें राहिलें पाहिजे.

भगवद्गीता, दासबोध (उत्तरार्ध) व गीतारहस्य हे ग्रंथ तरुणांचें मार्गदर्शक, तरुणांचें मायबाप, व तरुणांचे त्राते आहेत. या ग्रंथांचें सूक्ष्म व खोल अध्ययन केल्याशिवाय तरुणांनीं राष्ट्रकार्यांत पडूं नये. राष्ट्रकार्य करण्याला अनुकूल अशीं अन्तःकरणवृत्ति हे ग्रंथ तयार करितात. निराशेचे, त्राग्याचे, त्रासाचे प्रसंग आले कीं त्यांतून वर कसें यावे, हें या ग्रंथांच्या अध्ययनानें चांगलें समजतें. कार्य करीत रहावे, फलाशा न ठेवितां कार्य करावे, लोकैषणेविरहित कार्य करावे, जगच्चक्र चालविण्याकरितां कार्य करावे, ईश्वरप्राप्त्यर्थं कार्य करावे, ईश्वराची आज्ञा ह्मणून कार्य करावे, आणि शेवटीं “ आत्मनस्तु कामाय ” कार्य करावे, हें या ग्रंथांचें रहस्य अन्तःकरणावर विंबवून तरुणांनीं राष्ट्रकार्यास लागावे.

। उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

प्रकरण सोळावें.

तरुण पिढी व खेडींपाडीं.

आजकाल जगांत लोकसत्ता निर्माण झाली आहे. लोकसत्तेपुढें राजसत्ता शिर नमवूं लागली आहे. यापुढें हिंदुस्थानांतहि लोकप्रतिनिधींचेंच स्वराज्य व्हावयाचें आहे. हिंदुस्थानचे लोक ह्मणजे हिंदुस्थानाची जनता. ही सर्व जनता खेड्यापाड्यांत आहे. कारण हिंदुस्थान देश हा खेड्यापाड्यांचा देश आहे. स्वराज्याचा वृक्ष जोमदार होण्यास त्याच्या मुळाशीं पाणी घातलें पाहिजे. स्वराज्य-वृक्षाचीं मुळे खेड्यापाड्यांतिल शेतकऱ्यांच्या झोंपडींत असतात. राष्ट्राचें अन्नहि शेतकऱ्यांच्या खोपटींच तयार होतें. राष्ट्रांचे प्राणहि शेतकऱ्यांच्या झोंपडीभोंवतीं संचार करीत असतात. अशा शेतकऱ्यांना हक्कांचें आणि कर्तव्याचें शिक्षण दिल्याशिवाय स्वराज्य

मिळणार नाही, व मिळाले तरी चालणार नाही. शेतकऱ्यांच्या झोंपडींतील ध्वनिचा प्रतिध्वनि राष्ट्रीयसभेत निघू लागला पाहिजे. शेतकऱ्याची मनोभावना राष्ट्रीय भावनेशीं समरस झाली कीं हां हां ह्मणतां देशांत सुधारणा होईल.

हिंदी राष्ट्राचे घटक जे खेडे ते नमुनेदार व्हावे ह्मणून पुढारी लोक हल्लीं तरुणांना खेड्यांत जाण्यास सांगत आहेत. खेडीं सुधारलीं कीं देश सुधारला. खेड्यापाड्यांची सुधारणा झाली कीं हिंदुस्थान देशाची सुधारणा झाली, असाच खरा अर्थ आहे. या कार्याचें महत्त्व सुशिक्षितांना अद्याप पटावें तसें पटलें नाही. शहरांत राहून लेखनवाजी व वक्तृत्ववाजी करण्यांतच ते दंग झाले आहेत. खेड्याच्या अन्नावर वाढलेल्या व खेड्याच्या पैशावर ज्ञानसंपन्न झालेल्या सुशिक्षिताला खेड्यांत रहावें असें वाटत नाही. खेड्यांतील गोतारीं, वातावरणाशीं, सुशिक्षितांचें जमत नाही. त्याच्या गरजा, त्याच्या सवयी आणि त्याची कल्पनासृष्टि अगदी निराळी असल्यामुळे त्याला नोकरीकरितां शहराची वाट धरावी लागते. सुशिक्षित हा शहरांत गेला कीं पोट भरण्यापलीकडे त्याच्या बुद्धीचा विशेष उपयोग होत नाही. उलट मोठ्या झाडाच्या सावटांत वाढलेल्या झाडाप्रमाणें त्याच्या बुद्धीची कुचंबणा होते. अशी कुचंबणा होणें हा राष्ट्रिय घात आहे. याचें पर्यवसान ईर्ष्या, मत्सर, व शत्रुत्व यांत होतें. खेड्यांत राहण्याची वृत्ति, खेड्यांत भागतील अशा गरजा, शुद्ध रहाणी, प्रेमळ स्वभाव, आणि आत्मविश्वास यांचा अवलंब करून सुशिक्षित तरुणांनीं यापुढें खेड्यांत राहून काम करण्यास प्रारंभ केला पाहिजे. खेड्यांत राहून आपल्या आचारविचारांचें लोकांवर वजन ठेवून तेथील जनतेला सुबुद्ध व सुसंस्कृत करण्याचें कार्य तरुणांनीं केलें तरच तरणोपाय आहे.

शहरांत राहून सुशिक्षितांना जी कमाई करितां येते ती खेड्यांतहि करितां येईल. कृषि, व्यापार, वैद्यक, धर्मोपदेशक व

शिक्षक अशा व्यवसायांवर सुशिक्षितांचे पोटहि चांगले भरेल. पोट भरल्यावर ग्रामसभा, पतपेढ्या, ग्रामपंचायत, उत्सव, जत्रा, व्यायामशाळा, अशा निरनिराळ्या क्षेत्रांत लोकोपयुक्त कार्यहि करून दाखवितां येईल. खेड्यापाड्यांत राहून स्वतःचा निर्वाह व लोकहित या दृष्टीने काय करितां येईल हें या प्रकरणांत पहावयाचें आहे.

कृषि—हिंदुस्थान हा कृषिप्रधान देश आहे. कृषीवरच हा देश जगत आहे. शेतीकडे था देशांत जितकें लक्ष द्यावयास पाहिजे, तितकें दिलें जात नाही. ज्यांच्याजवळ विद्या आहे, पैसा आहे, असे कृषिशालज्ञ शेतकी न करितां नोकऱ्याच करितात! विचारे शेतकरी तर बोलूनचालून अडाणी; त्यांनाहि शेतांत रावणें, कष्ट करणें, मशागत करणें, हें आवडेनासं झालें आहे. सुशिक्षितांप्रमाणें शेतकऱ्यांचीहि कारकुनीकडे प्रवृत्ति होत आहे. पाऊस पडला तर शेत पेरावें व राखावें, नाही तर मुंबईला कमाईला जावें, हातांत पैसा आला कीं तो उधळावा, अशी शेतकऱ्यांची स्थिति आहे. धान्याच्या पिकांची जास्त काळजी घ्यावी लागते, जास्त राखण ठेवावी लागते, हणून व पैसे पाहिजेत हणून भुईमूग, मिरची, कापूस, अशा पिकांवर हल्लीं भर पडत आहे. एकंदरींत धान्याचीं पिकें कमी झाल्यामुळें धान्याची निपज कमी होत आहे. याला जर आळा घालावयाचा असेल तर सुशिक्षितांनीं खेड्यांत जाऊन स्वतःची शेती स्वतः करण्यास प्रारंभ करावा, नसेल तर दुसऱ्याची शेती खंडानें करावी.

पुष्कळ सुशिक्षितांची मिराशीची शेती खेड्यांमध्ये असते. पण ती सुधारण्याकडे फारसें कोणी लक्ष देत नाही. शहरांत जाऊन चहा, तंबाकू, शिक्षक, सांगठ्या, पत्ते, नाटकें, यांत कालक्रमण करणाऱ्यांनीं निदान आपल्या घरची शेती दररोज जाऊन येऊन पाहिली व उत्तम देखरेख केली, तरी त्यांना पुष्कळ फायदा होईल. जमिनीचा मालक चैनी व रयत आळशी अशा अवदशेचा प्रकार सर्वत्र आढळतो. हाताखालीं चा नोकरचाकर ठेवून त्यांच्यावर उत्तम देखरेख ठेवली तरीसुद्धां शेतकी पुष्कळ फलद्रूप होईल.

जिकडे तिकडे उद्योगधंद्यांचें शिक्षण पाहिजे, अशी हल्लीं ओरड चालू आहे. पण शेती हा जो देशांत मोठा उद्योग-तिकडे कोणीच पहात नाहीं. चारदोन कृषिशालांनी सहकारितेनें भांडवल उभारून तैलयंत्राच्या साहाय्यवर शेती करण्याचे उद्योग सुरू केले पाहिजेत. स्वतःची जमीन, यंत्राची चांगली माहिती व हलक्या व्याजाचें भांडवल, अशी सामुग्री असल्यास खात्रीनें यश येईल; व खेड्यांत राहून शहरांतल्या प्रमाणें मिळकत करितां येईल. हिंदुस्थानांतले पुष्कळ शेतकरी आज दहापांच माणसांचा व जनावरांचा योगक्षेम शेतवीरच चालवीत आहेत. शेतकरी निर्व्यसनी व व्यवस्थित असला तर तो चांगला श्रीमंत होतो, अशींही उदाहरणें आहेत. घरची बागाईत शेती, विहिरीला चांगलें पाणी अगर पाटाचें पाणी, अशी व्यवस्था असल्यावर शेतकऱ्याला कंगाल रहाण्याचें सुळींच कारण नाहीं. व्यसनें, खटले, दारूबाजी यांमुळे शेतकरीवर्ग भुके-बंगाल झालेला आहे. पण सुशिक्षितांनीं हातांत नांगर धरण्याचा निश्चय केला व शेतांत खपावयाचें असें ठरविलें तर आज जो पोटाचा प्रश्न मोठा अवघड असा वाढत आहे, तो तेव्हांच सवघड होईल. कांहीं थोडा भाग सोडला तर हिंदुस्थानाची भूमी खरोखरीच कामधेनु आहे. या कामधेनुची जो एकनिष्ठपणें सेवा करील त्याला भरपूर खावयाला मिळेल.

गेल्या शंभर वर्षांच्या शिक्षणानें सुशिक्षितांत पोषाखीपणा फार आला आहे; त्यामुळे पहिल्यानें शेतांत खपणें त्रासदायक वाटेल. पण थोड्या दमानें व चिकाटीनें एकदोन वर्षे काढलीं कीं सर्व अटकळ येईल. इज्जतीनें व प्रतिष्ठितपणें शेतवीर रहातां येऊं लागलें कीं शेतकऱ्यांचा अशा माणसांवर विश्वास बसेल. हिंदुस्थानांतील सुशिक्षितांचा जसा इंग्रजांवर विश्वास नाहीं, तसा अशिक्षितांचा सुशिक्षितांवर नाहीं. प्रत्यक्ष कृतीशिवाय यापुढें विश्वास बसणें शक्य नाहीं. सुशिक्षितांनीं स्वतःची शेती स्थितः करून, किंवा नोकराचाकरां-वर देखरेख ठेवून, किंवा लोकाची शेती खंडानें करून ती उत्तम

करून दाखविली कीं शेतकऱ्यांचे डोळे अशा माणसांकडे लागतील. शेतकऱ्यांच्या मुलांना कारकून किंवा मास्तर व्हावे असे वाटते; ते या प्रत्यक्ष उदाहरणामुळे वाटणार नाही. आउते, खते, वीं, बियाणे, पेरणी, ब्रेणणी, लावणी, कापणी, या सर्व बाबतींत शेतकरी लोक सुशिक्षित शेतकऱ्यांचे अनुकरण करू लागतील. सुशिक्षित शेतकऱ्यांच्या गरजा थोड्या, आरोग्य चांगले, रहाणी साधी अशा गोष्टी दिसू लागल्या कीं इतर सुशिक्षितांचे लक्षहि स्पर्धने या माणसांकडे लागेल. सुशिक्षितांचे लक्ष्य नोकरीवरून काढून उद्योगधंद्याकडे लावण्याचे जें महत्कार्य आज प्रयासाने करावे लागत आहे, तें आपोआप होईल. भाज्या कशा कराव्या, कशा व कोठे विक्या, कोणतीं फळझाडे कोठे लावावीत, गांवच्या आसपास असलेल्या निसर्गसिद्ध साधनांचा उपयोग कसकसा व कोठे कोठे करावा, याचे ज्ञान हळूहळू शेतकऱ्यांना मिळेल. शिक्षण नोकरीचे, विचार नोकरीचे, अन्न नोकरीचे, आणि प्रजाही नोकरांची असे जें आज जिकडे-तिकडे दिसत आहे तें सर्वस्वी वाईट आहे. नोकरींत तरी मनुष्याला आठदहा तास स्वपावे लागतेच. त्याशिवाय पुरेसा पैसा मिळत नाही. नोकरीप्रमाणे शेतींत निरलसपणे काम केले, तर फायदा झाल्यावांचून रहाणार नाही. सारांश स्वपरहिताचा, जनतेला सुधारण्याचा, देशहिताचा, राष्ट्राचे अन्न तयार करण्याचा मोठा धंदा शेती हा आहे, तो धंदा करण्यास सुशिक्षित तरुणांनीं यापुढे दिरंगाई करू नये.

व्यापार—सुशिक्षित तरुणांना खेड्यांत राहून करितां येण्यासारखा दुसरा धंदा व्यापार हा आहे. आजचे सर्व जग व्यापारी बनले आहे. ज्याचा व्यापार मोठा तें राष्ट्र मोठे. ज्या राष्ट्राचा व्यापार जगावर चालतो, त्याचेच साम्राज्य चालते; अशी ह्या लवकरच पडणार आहे. सुशिक्षितांनीं व्यापारांत लक्ष घातल्यावांचून व्यापाराला व्यापक व शास्त्रीय स्वरूप येणार नाही. हिंदुस्थानांतील खेड्यापाड्यांत कांहींतरी व्यापार हा चालतोच. दोन हजार वस्तीच्या

खेड्यांत कांहीं नाहीं तरी लाखाची घडामोड होते. वजन, माप, हिशेब हीं ज्यांना माहित नाहींत, असलीं माणसें खेड्यापाड्यांतील व्यापार करितात व चांगला पैसा मिळवितात. गांवांतील हीच घडामोड व्यवहारज्ञ सुशिक्षितांमार्फत जर होऊं लागेल, तर सुशिक्षितांचा योगक्षेम चालून व्यापारालाहि शुद्ध स्वरूप येईल. खेड्यांतील व्यापार ह्मणजे हंगामाच्यावेळीं स्वस्त दरानें माल व्यावा व तो पुढें महाग विकावा इतकाच असतो. या व्यापारांत तोटा होण्याचा फार थोडा संभव असतो. भांडवलहि फारसें लागत नाहीं. सुशिक्षितांनीं 'अल्पारंभः क्षेमकरः' या न्यायानें अल्प भांडवलावर प्रथम व्यापार करण्यास सुरवात करावी. मोठ्या भांडवलावर पुष्कळ नफा मिळतो, हें जरी खरें असलें तथापि भांडवल न गमावण्या-इतकी अकल येण्यास थोड्या भांडवलावर व्यापार सुरू करणें हेंच चांगलें. सुशिक्षितांनीं व्यापारांत पडण्यापूर्वीं थोडीशी त्या व्यवसायाची माहिती घेतली पाहिजे.

दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं पोष्ट, रेल्वे, कस्टम, रेव्हिन्यु, या खात्यांत पदरचें खाऊन वर्षे दोन दोन वर्षे उमेदवारी करण्यांत आमच्या सुशिक्षितांना मोठें भ्रूषण वाटतें. पण कापड, सराफी धान्यधून्य, भुसारीमाल यांच्या व्यवहारांत पडावयाचें असल्यास उमेदवारी करण्याची लाज वाटते. यास काय ह्मणावें ? सुशिक्षितांनीं लाज सोडून, स्वतःचा सुशिक्षितपणा थोडासा बाजूला ठेवून एकाद्या व्यापाऱ्याचें शिष्यत्व पत्करावें. त्यांत त्याचा फायदा आहे. व्यापार हा केवळ भांडवलावर होत नाहीं. भांडवलाबरोबर अनुभव, चिकाटी, परिश्रम, यांची जरूर असते. चांगल्या व्यापाऱ्याच्या सह-वासांत कांहीं दिवस घालविले तर व्यापारी सद्गुण व व्यापारी नेकी यांची माहिती होते. चार माणसांना कसें वागवावें, त्यांच्याशीं कसा व्यवहार ठेवावा, हें चांगलें कळतें. व्यापारांत सुशिक्षित मंडळी जास्तजास्त पडूं लागली ह्मणजे सहकारितेच्या तत्त्वावर व्यापारी कंपन्या निघतील. व्यापारीं मासिकें, व्यापारीं वृत्तपत्रें निघून व. पार-

शास्त्रीय चर्चा होईल, व्यापाराच्या व्यवहारांत चांगली माणसें पडूं लागलीं ह्मणजे परकीय व्यापाऱ्यांशीं टक्कर देतां येईल. व्यापारी स्वराज्य हातीं आल्याविना स्वप्नांतही देशोद्धार होणार नाही. राष्ट्रांत व्यापारी डोकें निर्माण झालें ह्मणजे गांवांत कच्चा माल कोणता आहे, त्याचा पक्का माल कसा तयार करावा असे सर्व विचार घेऊं लागतील. हिरडा, निवडुंग, करंज, बाहवा अशा व्यर्थ जात असलेल्या पदार्थांचा उपयोग कसा करून घ्यावा, हें समजूं लागेल. कांहीं नाही तरी दोन हजार वस्तीच्या गांवांत चारपांच सुशिक्षित तरुण व्यापार करून चांगला योगक्षेम चालवितील. नोकरीपेक्षां कोणताहि स्वतंत्र धंदा चांगला. पंचवीस रुपये मिळविणाऱ्या कारकुनापेक्षां हिंगजिरे विकणारा व त्यावर पोट भरणारा वाणी मोठा, हें तत्त्व आमच्या सुशिक्षितांना पटलें पाहिजे. अशिक्षित अडाणी लोकांच्या हातीं व्यापार कितीहि युगें असला तरी त्याला शास्त्रीय स्वरूप येणार नाही. राष्ट्राचा प्राण जो व्यापार त्याला शास्त्रीय स्वरूप आल्यावांचून राष्ट्रहि जगणार नाही. ह्मणून सुशिक्षितांनीं खेड्यापाड्यांत राहून व्यापारास सुरवात केली पाहिजे.

पांचचार सुशिक्षित व्यापारी खेड्यांत राहूं लागले ह्मणजे गांवांतील कुटाळांवर एकतऱ्हेचें वजन पडेल. पुष्कळ खेडीं अशीं आहेत कीं तेथें वजनदार व सभ्य मनुष्य नसल्यामुळें तीं अगदीं गांवढळ होत आहेत. सुशिक्षित तरुणांना गांवांत स्वदेशी वस्तूंचें एकादें दुकान चालवितां येईल. कापड, साखर, कांच, लेखनोपकरणे, हे स्वदेशी जिन्नस गांवांत मिळण्याची सोय होईल. स्वदेशीचें प्रेम वाढण्याला स्वदेशी माल डोक्यांपुढें असावा लागतो. असो. हिंदुस्थानचें राज्य कंपनीसरकारनें आधीं घेतलें; स्वराज्य मिळवावयाचें असेल तर खेड्यांतूनहि व्यापारी कंपन्या दिसल्या पाहिजेत. हल्लीं संघाशिवाय कार्याला महत्त्व येत नाही. असे व्यापारी संघ जर सुशिक्षित लोक व्यापारी झाले तरच निर्माण होतील.

वैद्यक—तीनचार हजार वस्तीच्या खेड्यांत वैद्य यां नात्यानें चांगला योगक्षेम चालवून पुष्कळ कार्ये करितां येण्यासारखे आहे. आर्यवैद्यक सर्व दृष्टींनीं चांगले असतां केवळ हलगर्जीपणाने ते मागे पडले आहे. निसर्गशास्त्राचा असा नियम आहे कीं मनुष्य ज्या देशांत जन्माला येतो व ज्या हवापाण्यांत वाढतो त्याच देशांत व त्याच हवेत त्या मनुष्याचे रोग बरे करणाऱ्या वनस्पति असतात. हल्लीं पहावे तों सगळाच उलटा प्रकार ! सात महिन्यांच्या तान्ह्या मुलाला सातांसमुद्रांपलीकडील औषधे देण्यांत येतात. या औषधाचे सात्म्य कोठ्याशीं कसें होईल याचा बिलकुल विचार होत नाही. विदेशी औषधे खाण्याची चाल फार प्रबल झाल्यामुळे वैद्यकपरंपरा ठार बुडत आहे. पूर्वीचे लोक असें सांगतात कीं, बारीकसारीक दुखणीं घरांतील बायका घरगुती औषधाने बरीं करित असत. केव्हांतरी रोग अगदीं असाध्य असला व रोगी आसन्नमरण असला ह्मणजे वैद्याची जरूर लागे. हल्लीं जरा कानांत खुद्द झाले कीं डॉक्टरला तार केली जाते. हा किती परावलंबीपणा व ही किती परप्रत्ययनेय बुद्धि ! आजीबाईचा बटवा, सांगशी यांत सुद्धां पूर्वीं वैद्यक होतें. तशा ह्माताच्या बायका हल्लीं पहावयालाही मिळत नाहींत !

शहरामध्ये डॉक्टरांचे दवाखाने पुष्कळ असतात. परंतु खेड्यांत आयुर्वेदिक औषधांचीच फार अपेक्षा आहे. कारण या देशी औषधांना खर्च थोडा पुरतो. शिवाय हीं औषधे व्यवहारांतील सुंठ, हिरडा, बेहेडा, नागरमोथा, आले, लिंबू अशा पदार्थांची असल्यामुळे लोकांना त्यांची किंमत व उपयुक्तता कळू लागते. अमक्या औषधाने अमके रोग बरे होतात, हे सामान्य वैद्यकज्ञानहि वाढतें, व स्वदेशी औषधांचा प्रसार लवकर होतो. सारांश, चारदोन खेड्यांत तरी एखादा चांगला वैद्य पाहिजे, त्याला आपला उद्योग संभाळून पुष्कळ सार्वजनिक कार्ये करितां येईल. वैद्याच्या ठिकाणीं मधुर भाषण, मनमिळाऊपणा, चिकाटी हे मिशनरी गुण

पाहिजेत. त्या शिवाय कीर्तन व भजन त्याला करितां आलें, ह्मणजे तर त्याचें कार्यसामर्थ्य अधिकच वाढेल. गोरगरीबांवर केलेले उपकार कधींही व्यर्थ जात नाहींत अशा भावनेनें वैद्यानें काम केलें तर त्याला कांहीं कमी पडणार नाहीं. ह्मणून सुशिक्षितांनीं वैद्य होऊन खेड्यांत जाऊन रहावें.

धर्मोपदेशक—खेड्यापाड्यांमध्ये राहून वैद्यकीच्या धंद्याबरोबर करण्यासारखा दुसरा व्यवसाय धर्मोपदेशकाचा आहे. हल्लीं धर्मोपदेशकांची किंमत फार कमी होत चालली आहे. धर्मोपदेशकाला स्वतःच्या पोटापुरता कोणता तरी धंदा करितां आला ह्मणजे त्याच्या उपदेशाचें वजन लोकांवर अधिक पडेल. याचना ही सर्व गुणांची माती करणारी राक्षसी आहे. या याचनेच्या यातनेमुळे सर्व उपदेशक जिकीरीला येतात. तेव्हां धर्मोपदेशक हा वर्ग तेजस्वी होण्यास सुशिक्षितांनीं व सुखवस्तु लोकांनीं धर्मोपदेशकांचा पेशा पत्करणे योग्य व इष्ट आहे. आमच्या समाजांत धर्माच्या विचित्र कल्पना व नीतीचे अव्यवहार्य सिद्धांत यांचें प्राबल्य वाढल्यामुळे नानापंथ, नानामते यांचा सुकाळ झाला आहे. कोत्या कल्पनेमुळे धर्माच्या नांवाखालीं कलह, दुही व फूट हीं वाढून समाज रसातळास जात आहे. धर्मोपदेशकाचा धंदा हा फार पवित्र धंदा आहे. नव्या कालानुरूप नवीन उपदेशाची जरूर आहे. जुन्या लोकांच्या कल्पना, त्यांची उपदेश करण्याची पद्धति, व उपदेश करण्याचीं स्थाने हीं सर्व बदललीं पाहिजेत. तरच परधर्मीयांच्या स्पष्टेंत टिकतां येईल.

अस्पृश्य लोकांचा प्रेमसंबंध वाढण्यास सुशिक्षित वैद्यांनीं धर्मोपदेशक बनून धर्मशिक्षणाचे काम करण्यास आरंभ केला पाहिजे. जुन्या धर्मोपदेशकांचीं उपदेशस्थळे ह्मणजे देवालये होत. देवालयाबाहेर व फार तर स्वतःच्या घराबाहेर धर्माबद्दल एक अवाक्षरहि धोलावयाचे नाहीं अशी त्यांची प्रतिज्ञा ! या कल्पनेचें नवीन कालाशीं कसें जुळणार? यामुळे अस्पृश्य लोकांना धर्माचें ज्ञान तरी

कसें होणार? कारण. पुराणिक, हरिदास लोक त्यांच्या समाजामध्ये जाऊन त्यांना उपदेश करित नाहीत, या धर्मज्ञानाच्या व धर्मश्रद्धेच्या अभावामुळे पुष्कळ हिंदुलोक अहिंदु बनतात. ह्या अनर्थाचा प्रतिकार करण्याकरितां पुष्कळ उपदेशक केवळ अस्पृश्य वर्गाला उपदेश करणारे निघाले पाहिजेत.

हल्लीं प्रवृत्तिप्रधान उपदेशाची जरूर आहे. धर्म, जात, वर्ग, पंथ यांवर भर न देतां केवळ मानवधर्माचें निरूपण आज समाजापुढें झालें पाहिजे. समाज शीलसंपन्न, कर्तृत्ववान्, दीर्घोद्योगी, कर्तव्य-दक्ष व प्रवृत्तियुक्त होण्याला अशा जिवंत उपदेशकांची फार जरूर आहे. समर्थांचे वेळीं असे उपदेशक ह्मणजे एकेक जिवंत वर्तमान पत्रच होतें. ह्या वर्गाकडून जी भरीव कामगिरी होते ती वर्तमानपत्रांकडून होत नाही. आरोग्य, साधी रहाणी, एकी, मद्यपानपराङ्मुखता, ग्रामव्यवस्था, ग्रामसंस्था इत्यादि विषयांची हि बहुजनसमाजाला चांगली ओळख झाली पाहिजे. सर्व हिंदु व हिंदीलोक एका छत्राखाली येतील असा उपदेश उपदेशकांनीं केला पाहिजे. परमत-सहिष्णुता हाहि गुण समाजाला शिकविला पाहिजे. ज्ञानेश्वरासारख्या सत्पुरुषांनीं मराठी भाषेमध्ये ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करून ठेवला आहे. या सुकाळाचें जिवंत द्योतक ह्मणजे वारकरी पंथ होय. हा वारकरी पंथ समाजामध्ये साम्य उत्पन्न करणारा पंथ आहे. ह्या पंथाच्या योगानें हजारों हिंदु हिंदुत्वाला चिकटून राहिले आहेत. ह्या पंथाचे अनुयायी होऊन सुशिक्षितांना पुष्कळ सुधारणा करितां येण्यासारखी आहे. सर्वांवर सारखें प्रेम करणारा, सर्वांना मुक्ति देणारा ब्राह्मणापासून धेडापर्यंत सर्वांना गोंजारणारा असा वारकऱ्यांचा एक पांडुरंग देव आहे. ह्या पांडुरंगाच्या भक्तीनें ब्राह्मणापासून धेडापर्यंत सर्व मुक्तीला गेले आहेत. पांडुरंगानें मोक्षाचा दरवाजा सर्वांकरितां खुला ठेविला आहे. जात, गोत, पंथ ह्यांचा विचार नाही असा हा संप्रदाय आहे. सर्व हिंदूंचा देव जो पांडुरंग त्याचें प्रत्येक खेड्यांत देवालय पाहिजे. सर्व महाराष्ट्राला हें दैवत प्रिय

आहे. पांडुरंग हें दैवत जसें साम्य व प्रेम उत्पन्न करणारें आहे, तसें बलभीम हें दैवत बल उत्पन्न करणारें आहे. ह्या बलाच्या देवतेचा पुरस्कार धर्मोपदेशकांनीं करणें अवश्य आहे. ह्या देवतेच्या निशाणाखालीं सर्व हिंदीलोक एक होतलि असा प्रयत्न करणें इष्ट आहे. तीनशें वर्षांपूर्वीं निर्बल समाजामध्ये बल उत्पन्न करण्याकरितां समर्थानीं याच देवतेची उपासना महाराष्ट्राला दिली. प्रत्येक खेड्यांत या देवतेचें देवालय पाहिजे. हल्लीं समाजांत बलाची किती आवश्यकता आहे हें सांगावयास नकोच. बलभीम या बलदात्री देवतेच्या अधिष्ठानाखालीं सर्व हिंदीलोक बलसंपन्न होऊन राष्ट्राचे स्वयंसेवक बनले पाहिजेत. स्वयंसेवकांचा उच्च आदर्श ह्मणून, बलाची देवता ह्मणून, प्रत्येक तालुमींत, प्रत्येक गांवांत, प्रत्येक खेड्यांत बलाची उपासना सुरू झाली पाहिजे.

शिक्षण:—सुशिक्षित तरुणांनीं हातीं घेण्यासारखें शिक्षणाचें एक पवित्र कार्य आहे. आपल्या देशांत अद्याप शिक्षणाचा प्रसार पुष्कळ झाला पाहिजे. बहुजनसमाजाच्या अज्ञानामुळें पुष्कळ अनर्थ होत आहेत. लोकांना आपले हक्क काय आहेत याची जाणीव उत्पन्न होण्याला साक्षरता ही अवश्य पाहिजे. इतर देशांशीं आमच्या देशाची तुलना केली तर असें आढळून येईल कीं, इतर देशांतील साक्षरांची संख्या आमच्या देशांतील निरक्षरांच्या संख्येइतकी आहे. हें गाढ अज्ञान नाहींसें होण्याला शिक्षण सक्तीचें व मोफत सुरू झालें पाहिजे. ही गोष्ट सरकारचे हातची आहे; तरी कांहीं प्रयत्न अवश्य झाले पाहिजेत. खेड्यापाड्यामध्ये रात्रींच्या शाळा काढून पुष्कळ शेतकऱ्यांस साक्षर करितां येईल * गांवांतील प्रतिष्ठित वजनदार मंडळीच्या मदतीनें हें काम करण्यासारखें आहे. रात्रींच्या शाळा व त्यांना जोडून मोफत वाचना-

* रात्रींच्या शाळांचें महत्त्व 'Moonlight Schools' या अमेरिकन पुस्तकांत चांगलें सांगितलें आहे. तरुणांनीं तें अवश्य वाचावें.

लये हीं प्रत्येक ठिकाणीं पाहिजेत. वर्तमानपत्रें, मासिकें यांचें वाचन शेतकऱ्यांकरितां गांवांत चारदोन ठिकाणीं तरी होत असावें. भजनी अड्डे गांवामध्ये असतात. चारमंडळी एकत्र जमून हरिविजय पांडवप्रताप वाचीत असतात. त्यांतच वर्तमानपत्रें व मासिकें यांचा शिरकाव करावा. भजनी अड्ड्यांचें महत्त्व अधिक वाढवावें. लोक-समुदाय जमण्याला भजन हें चांगलें साधन आहे. स्वतः भजन करून मधूनमधून लोकांना इतर माहिती सांगावी. लिहिण्याची व वाचनाची गोडी एकदम लागणार नाही. तरी कथा-पुराणांप्रमाणें-वर्तमानपत्रेहि ऐकण्याची संवय लोकांना लाविली पाहिजे. दर आठ दिवसांतून एक दिवस या कामाकरितां दिला तरी पुष्कळ कार्य होईल.

बिनजेवणाऱ्यां विद्यार्थीगृहेः—शिक्षणसंस्थांची जशी आज जरूर आहे तशीच विद्यार्थ्यांवर चांगली देखरेख ठेवून त्यांना शिस्त व इतर वळण लावणाऱ्या संस्थांचीहि फार जरूर आहे. शिक्षणासाठीं मुलांना आपलीं गांवें सोडून तालुक्याच्या व जिल्ह्याच्या ठिकाणीं यावें लागतें. तेथें योग्य देखरेख नसली कीं मुलें बिघडतात. प्रत्येक तालुक्यांत आणि चारपांच हजार वस्तीच्या खेड्यांतसुद्धां पंचवसितीस विद्यार्थ्यांचें एकेक वसतिगृह चालूं शकेल, या वसतिगृहांत जेवण्या-खाण्याचा खटाटोप बिलकुल नसावा. विद्यार्थ्यांनीं घरीं अगर खाणावळींत जेवावें, शाळेंत शिकावें. बाकी सर्व वेळ विद्यार्थ्यांनीं या वसतिगृहांत रहावें. त्यांना शाळांत जें शिक्षण मिळत नसेल तें शिक्षण द्यावें. पहांटे उठणें, व्यायाम करणें, धार्मिक आचार व विधि पाळणें या गोष्टी त्यांना शिकवाव्या. या वसतिगृहांत तिस चाळीस निवडक विद्यार्थी ध्यावेत. प्रत्येक मुलामागें देखरेखीबद्दल एक रुपया मोबदला पालकाकडून मिळेल. वसतिगृहाचा व्यवस्थापक पोक्त, दक्ष, प्रेमळ असा असावा. पदवीधर असल्यास उत्तम. ह्याणजे त्याला विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासांतहि मदत करितां येईल. शाळा व भोजन याव्यतिरिक्त बाकीचा सर्व वेळ जर विद्यार्थी एका

शिस्तींत, एका ठिकाणीं, एका देखरेखीखालीं राहिले तर त्यांची शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक उन्नति होईल. कष्टाळुपणा, निरलसपणा टापटीप, इत्यादि सद्गुणहि वाढतील. अंस्तिक्य, श्रद्धा, भावना, यांचा जो लोप आज आढळतो, तो या मुलांच्या ठिकाणीं आढळणार नाहीं. वसतिगृह-व्यवस्थापकांनीं शाळामास्तरांशीं सहकार्य संपादावें, आपले विचार त्यांना पटवून द्यावे ह्मणजे परस्पर गैरसमज रहाणार नाहींत. या व्यवस्थापकांनीं विद्यार्थ्यांना आपल्याबरोबर सुटींत प्रवासाला न्यावें, केव्हां केव्हां शेतांत काम करण्यास न्यावें, उत्सवजत्रांचे प्रसंग दाखवावे, फार काय पण सुबुद्ध बाप जशी मुलांची काळजी घेतो तशी त्यानें विद्यार्थ्यांची सर्व तऱ्हेची काळजी घ्यावी.

ग्रामसभा:—प्रत्येक खेड्यांत ग्रामसभा स्थापन केली पाहिजे. ग्रामसभेवांचून गांवांत नियंत्रणशक्ति उत्पन्न होणार नाहीं. ग्रामसभेंत प्रत्येक जातीचे प्रतिनिधि असावेत. तेवीसांपेक्षां जास्त नसावेत. गांवच्या हितसंबंधाच्या सर्व तऱ्हेच्या गोष्टींचा विचार ग्रामसभेनें करावा. ग्रामसभेला एकदम महत्त्व येणार नाहीं. तिनें केलेले नियम पाळले जाणार नाहींत. प्रसंगीं तिचा उपहास होईल. तथापि कांहीं दिवसांनीं तिला महत्त्व आल्यावांचून राहणार नाहीं. कांहीं खेड्यांमध्ये असें होतें कीं गांवांतला एकादा पुंड मनुष्य पैशाच्या व सरकारी वशिल्याच्या जोरावर सर्व गांव होरपळून टाकतो. अशा माणसाच्या अत्याचाराला ग्रामसभेमाफत आळा घालतां येईल. ग्रामसभा, तालुकासभा, जिल्हासभा, अशीच मालिका यापुढें लागली पाहिजे. ग्रामसभेनें गांवच्या गाऱ्हाण्यांची दाद कौन्सिलरामाफत लावून घेतली पाहिजे.

ग्रामसभेनें लोकांना स्वतःच्या हक्कांचें शिक्षण दिलें पाहिजे. यःकश्चित् सातआठ रुपये पगाराचा चपराशी व शिपाई शेतकऱ्याला डाफरतो ही स्थिति फार वाईट आहे. पोलीस, पाटील, कुलकर्णी, भागकारकून, मामलेदार, फौजदार यांचे अधिकार काय आहेत,

रयतेचे हक्क कोणते आहेत, हे अधिकारी रयतेचे मालक आहेत कीं नोकर आहेत याबद्दलचे शिक्षण शेतकऱ्यांना दिले पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन अधिकारीवर्ग पाहिजे तसा हुतुतू घालतां. वेठविगारीच्या कामामध्ये तर ' देवो दुर्बलघातकः ' असा अनुभव येतो. रेल्वेमध्ये तिसऱ्यावर्गाच्या उतारुंना कसे आदरातिथ्य मिळते, हे महशूर आहेच. ह्मणून रेल्वे, पोस्ट, कचेऱ्या, कोर्टे, आणि गांवकी यांच्या नियमांचे शिक्षण ग्रामसभेने लोकांना दिले पाहिजे. अन्यायाविरुद्ध पद्धतशीर, चिकाटीने व दीर्घकाल चळवळ करण्याची प्रवृत्ति लोकांना लावली पाहिजे. अर्ज करणे, निषेध करणे, अधिकाऱ्यांना भेटणे अशातऱ्हेच्या ज्या गोष्टी कराव्या लागतील, त्या सर्व करून अन्यायाची दाद लावून घेणे, रयतेला अधिकाऱ्यांच्या व सावकारांच्या कचाटीतून सोडविणे हे ग्रामसभेचे मुख्य काम असले पाहिजे.

ग्रामसभेने लोकांच्या आरोग्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. आरोग्य हा विषय मोठा व्यापक असला तरी सामान्य ज्ञानाच्या अभावी जनता जी मृत्युमुखी पडत आहे तिला प्रतिबंध केला पाहिजे. शेतकऱ्यांची घरे, त्यांची रहाणी, त्यांची जनावरे, पोरें, गोठें, या बाबतींत ग्रामसभेने सुधारणा सुचविल्या पाहिजेत. दररोज स्नान कां करावे कपडे स्वच्छ कां करावेत, घरांत उजेड कां पाहिजे, गोठ्यांत निजल्याने आरोग्य कसे बिघडते, घरांत जनावरे कां बांधूं नयेत इत्यादि विषयांचे सांगोपांग ज्ञान संभाषणद्वारा शेतकऱ्यांना दिले पाहिजे.

ग्रामसभेने लोकांना समाजसेवेचे शिक्षण दिले पाहिजे. जनतात्म्याची सेवा करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति बळविली पाहिजे. गांवांत रोगाची साथ आली कीं रोग्याला मदत करण्याकरितां लोके धांवून गेले पाहिजेत. गांवांत कोठे आग लागली, कोणी मृत्युमुखी पडले, कोणावर कांहीं मोठी आपत्ति आली, तर त्या प्रसंगी सेवा करण्याचा स्वभाव लोकांचा बनला पाहिजे. पूर्वीची लोकोपकारी वृत्ति अथवा हर्लाची सामाजिक भावनेची वृत्ति लोकांमध्ये आली तरच तुटक

तुटक न रहातां एकमेकांच्या सहकारानें वागण्याची वृत्ति लोकांत उत्पन्न होईल.

ग्रामसभेनें प्रत्येक गांवांत एकेक ग्रामपंचायत स्थापन केली पाहिजे. ग्रामपंचायतीचा महत्त्वाचा विधायक कार्यक्रम आज राष्ट्रा-पुढें मांडला जात आहे. तो अमलांत आणण्यासारखा आहे. ग्राम-संस्था आपल्या भरतखंडामध्यें फार प्राचीन काळापासून आहेत. इंग्रजी राज्य आल्याबरोबर त्या एकदां चुरडल्या. आज पुनः सर-कारच्या मदतीनेंच त्यांचें पुनरुज्जीवन होत आहे, ही फार चांगली गोष्ट आहे. गांवांतल्या तंत्र्यांचा निकाल ग्रामपंचायतीनें केला तर पैसा, श्रम, हीं वांचून लोकांचा फायदा होईल. गांवांतला तंट्या बाहेरगांवीं नेऊन वकिलामार्फत कोर्टांत तंट्या लढविण्याची लोकांना लागलेली संवय बंद झाली पाहिजे. गांवावांचून गत्यंतर नाही, गांवांतल्या गांवांत राहून भांडणतंटे करणें बरें नव्हे हें ग्रामपंचायतीच्या निकाला-मुळेंच लोकांना कळू लागेल.

ग्रामसभेनें शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याकरितां प्रत्येक खेड्यांत पतपेढीची स्थापना केली पाहिजे. शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याच्या कामीं पतपेढ्यांचा चांगला उपयोग होतो. थोड्या व्याजानें कर्ज मिळालें व तें वेळेवर वसूल केलें गेलें तर शेतकऱ्याची चांगली सोय होते. व्यसन, उधळपट्टी, व अडाणीपणा यांमुळें खालावलेल्या शेतकरीविर्गाला सावकारापेक्षां निराळ्या वृत्तीनें पैसे देणाऱ्या संस्थेची आवश्यकता आहे. ज्या खेड्यांत पतपेढ्यांच्या कामांत चांगलीं माणसें पडलेलीं आहेत, त्या उत्तम चाललेल्या आहेत. कांहीं पेढ्या सपशेल बुडाल्या आहेत. त्याचें कारण कर्तव्यदक्ष व उत्साही माणसें यांत नाहींत हेंच होय. आपल्या देशांत चारचौघांनीं मिळून एकादें काम करण्याची संवय नाही. ती संवय या पतपेढ्यांपासून खेडे-गांवांतील लोकांना लागली तर तो कांहीं लहानसहान फायदा नाही.

तालीमखानाः—प्रत्येक खेड्यांत बलाच्या उपासनेकरितां एकएक तालीमखाना पाहिजे. पांचषन्नास मंडळी व्यायामाकरितां

येतील, अशी प्रशस्त व हवाशीर जागा तालमीची असावी. येथे कुस्ती, मलखांब, जोर, जोडी, लेजीम, दांडपट्टा, लाठीकाठी, बोथाटी, झोंपाळा अशीं व्यायामाचीं साधनें असावींत. तालीमखान्याला जोडून खेळण्याकरितां एक पटांगण करितां आल्यास उत्तम. ह्मणजे आपली मुलेंबाळें कायकाय खेळ खेळतात हें पहाण्यास गांवांतील सर्व तऱ्हेचीं सर्व दर्जाचीं मंडळी येतील. गांवच्या सोईप्रमाणें वर्षांतून एकदां तालमीचा वार्षिकोत्सव करावा. त्यावेळीं मर्दानी शर्यती व पारितोषिकें यांची व्यवस्था करावी. एका खंड्यांत हें काम व्यवस्थित होऊं लागलें कीं आसपासच्या लोकांनाहि आपआपल्या गांवीं तसें करावेंसें वाटेल. राष्ट्राचा मर्दानिपणा वाढविण्यास ही स्पर्धा उपयोगी पडेल. सुशिक्षितांना अशिक्षितांत मिसळण्याचा फायदा मिळेल आणि अशिक्षितांशीं अधिक परिचय झाल्यामुळें त्यांतीलहि माणसें सार्वजनिक कार्यांत सामील होतील.

उत्सव व जत्रा—मनुष्य प्राणी उत्सवप्रिय आहे. ह्मणून प्रत्येक खेड्यांत सर्व लोकांना सामील होण्यासारखा एकादा उत्सव पाहिजे. सामान्यतः उत्सवामध्ये जरा वरचे लोक येतात. व जत्रेमध्ये सामान्य जनतेचाच भरणा असतो. प्रत्येक खेड्यांत एकेक तरी सार्वजनिक उत्सव असावा. त्या प्रसंगानें परगांवाची चार शिष्ट मंडळी आपल्या गांवीं येतील. गांवामध्ये नेहमीं, तट असतात, व ते सार्वजनिक कार्यांचा विघात करतात. अशा वेळीं परक्या पाहुण्यांनीं येऊन चारदोन गोष्टी अधिक सांगितल्या तर गांवांतील तीव्र विकोपावर बरेचसें विरजण पडतें. खेड्यापाड्यांत काम करणाऱ्यांनीं आपलें वर्तन अगदीं त्रयस्थपणाचें व निःपक्षपातीपणाचें ठेवावें. ह्मणजे त्यांना एकविचार, एकध्येय, एकस्फूर्ति यांचें शिक्षण लोकांना देतां येईल. ' एकमेकां साह्य करू अवघे धरूं सुपंथ ' असें प्रत्यक्ष वर्तन होऊं लागण्यास उत्सवासारखें नैमित्तिक प्रसंग चांगले असतात. उत्सवांत व्याख्यान, पुराण, प्रवचन अशा कार्यक्रमाकडे विशेष लक्ष द्यावें. उत्सवांतील आरासही सुबक, साधी व

थोड्या खर्चाचो असावी. उत्सवप्रसंगीं गेल्या वर्षांत आपण काय शिकलों, काय शिकावयास पाहिजे, याच्या निरीक्षणाकडे लोकांचें लक्ष वेधावें. उत्सवांतील भोजन-पक्वान्नां यांना टाळा देतां आल्यास उत्तमव. निदान आटोपशीरपणा आणावा. नाहींतर सर्व शक्ति त्यांतच खर्च होऊन जाते.

उत्सवाप्रमाणें गांवांत किंवा गांवाच्या आसपास ज्या जत्रा भरतात त्यांकडेहि सुशिक्षितांचें लक्ष पाहिजे. जत्रांमध्ये धान्य, बीं, खत आणि जनावरें यांचें प्रदर्शन उघडावें. उत्तेजनार्थ बक्षिसें द्यावोंत. लोकांच्या दररोजच्या व्यवहाराला लागणाऱ्या गोष्टींची शास्त्रीय माहिती द्यावी. जत्रांमध्ये ज्या वाईट गोष्टी असतात त्या कां नाहींशा केल्या पाहिजेत, हें लोकांना सांगावें. जत्राच्या व्यवस्थेकारितां गांवांतीलच स्वयंसेवक बोलवावें.

खेड्यांत राहून करण्यासारखीं कामें पुष्कळच आहेत. त्या सगळ्यांचा विचार यथें करणें शक्य नाहीं. जात्यावर बसलें कीं जशी ओवी आठवते तसेंच काम करणाऱ्यालाही पुढील काम आपोआप सुचतेंच. हणून शेंवटीं कापसाचें पीक होतें अशा खेड्यांत चरका व खादी या संबंधानें काय करावें एवढें थोडक्यांत सुचवून हें प्रकरण संपवितों.

पुष्कळ खेड्यांत कापूस पिकतो. तें अद्याप सूत कांतणाऱ्या थोड्याबहुत जुन्या बाया आढळतात. प्रत्येक खेड्यांत चरक्याचा प्रसार केला तर खेड्यांतील रिकाम्या लोकांना एक चांगला उद्योग होईल. खेड्यांतील शेतकऱ्यांना शेताचें काम सरासरीं आठ माहिने असतें व बायकांना तर चारच माहिने असतें. आळसांत व रिकामपणांत काळ घालविणें हें राष्ट्राच्या दृष्टीनें हानिकारक आहे. शेतांतलीं कामें संपल्यावर शेतकऱ्यांनीं व त्यांच्या बायकांनीं दररोज तास दोन-तास उद्योग करून सूत कांतण्यावर आणा दोन थाणे मिळविले तरी ती त्यांची कमाईच आहे. शेताचें काम नसतें अशावेळीं सर्व दिवसभर शेतकऱ्यांनीं व त्यांच्या बायकांनीं सूत कांतलें तर बसल्या-

बसल्या चारआठ आणे मिळतील. शेतकऱ्याप्रमाणे गांवांतले इतरहि लोक पुष्कळच रिकामे असतात. त्यांनीही बसल्याबसल्या हा उद्योग केल्यास त्यांत त्यांचे हितच आहे. पण खेड्यांतील सुशिक्षित प्रतिष्ठित माणसांनी याबद्दल सक्रिय प्रयत्न केले पाहिजेत. नुसत्या तोंडपाटिलकीने लोकांची प्रवृत्ति बदलणार नाही. राष्ट्रांतील लोक निरुद्योगी व आळशी असणे सर्व दृष्टींनी वाईट आहे. निरुद्योगी, आळशी आणि रिकामटेकड्या लोकांना व नसते धंदे करणारांना चरका हे एक मोठे प्रतिबंधक होईल. चरक्याच्या प्रसाराबरोबर खादीचाही प्रसार होईल. लोक हौसेने खादी वापरू लागतील. व स्वतः सूत कातून तयार केलेला कपडा वापरण्याची इच्छा वाढेल. सुताची निपज जास्त होऊं लागली तर विणकरीवर्ग वाढेल, आणि आज खादी जी महाग पडत आहे ती पडणार नाही. अस्पृश्यांच्या उन्नतकारितांही चरक्याचा पुष्कळ उपयोग होईल.

उपसंहार.—पूर्वाधांचे सिंहावलोकन आठव्या प्रकरणाच्या अखेरीस केलेच आहे. पहाटे उटल्यापासून रात्री निजेपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यवहारांतील गोष्टींचा विचार पूर्वाधांत केला आहे. विद्यार्थीदशेचे महत्त्व समजून घेऊन आपले ध्येय साधण्याला दररोजची प्रत्येक हालचाल कशी साधनीभूत आहे, हे त्यावरून विद्यार्थ्यांना समजेल. उत्तराधांत नाटकें, सिनेमा, कादंबऱ्या यांपासून कसा तोटा होतो, व्यवहारज्ञानाच्या अभावी कशी फजीती होते, व्यवहारज्ञान कसे महत्त्वाचे आहे, सुट्टीमध्ये प्रवास करून व्यवहाराचे व जगाचे निरीक्षण कां व कसे केले पाहिजे, ब्रह्मचर्यनाशाच्या ज्या गोष्टी व संवयी असतील त्या वर्ज्य कां केल्या पाहिजेत, यांचा विचार द्वारा प्रकरणांपर्यंत केला. स्वदेशाची थोरवी काय आहे, आपल्या मातृभूमीचे वैशिष्ट्य काय आहे, हे समजून घेऊन विद्यार्थीदशेतच स्वदेशसेवेचा आनामा कसा गिरवावा याचे विवेचन तेरा व चौदा या प्रकरणांत केले. लेखकाला गांवठी, संस्थानी, खाजगी, सरकारी, मिशनरी इंग्रजी शाळा, माजी समर्थ विद्यालय व प्राज्ञपाठशाळा

अशा विविध संस्थांत जे जे अनुभव आले ते ते सर्व या पुस्तकांत गोवलेले आहेत. १९०८ सालापासून आजपर्यंत लेखकाला राजकीय विविध चळवळीचा, कार्याचा जो अनुभव आला तो पंधराव्या प्रकरणांत दिला आहे. शेवटीं हिंदी राष्ट्राचें मुख्य घटक जें खेडें त्यांत काय करितां येईल याचा विचार केला. तात्पर्य विद्यार्थ्यांच्या क्षेत्रांत येणाऱ्या सर्व गोष्टींचें येथवर विवेचन केलें. आतां विद्यार्थ्यांना उपनिषदांतलिल शेवटचा उपदेश सांगून राष्ट्रांत “ युवा स्यात् साधु युवा स्यात् । आशिष्ठो द्रादिष्ठो बलिष्ठः । असे तरुण उत्पन्न व्हावेत आणि त्यांनीं या भारताचा उद्धार करावा अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करून ‘ विद्यार्थिधर्म ’ संपवितो.

शेवटचा उपदेश.

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमात्हत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यान्न प्रमदितव्यम् । देवापितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोषास्यानि । नो इतराणि । येकेचास्मच्छ्रेयाःसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्रस्वितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ।

परिशिष्ट पहिलें.

पहाटेच्या वेळीं प्रत्येक विद्यार्थ्यानें ह्यणावयाचें

प्रातःस्मरण.

यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः ।
वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गार्थिन्ति यं सामगाः ॥
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यान्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः स्पर्शाच्च वायुर्ज्वलनः सतेजाः ॥
नभः सशब्दं महता सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ २ ॥
भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च मनुःपुलस्त्यः पुलहश्च गौतमः ।
रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्चदक्षः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ ३ ॥
वैश्यं पृथुं हैहयमर्जुनंच शाकुन्तलेयं भरतं नलं च ।
रामं च यो वै स्मरति प्रभाते तस्यार्थलाभो विजयश्च हस्ते ॥ ४ ॥
बलिर्विभीषणो भीष्मः प्रह्लादो नारदो ध्रुवः ।
षडेते वैष्णवाः प्रोक्ताः स्मरणं पापनाशनम् ॥ ५ ॥
अश्वत्थामा बलिव्यासो हनुमांश्च विभीषणः ।
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ ६ ॥
सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ ७ ॥
अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।
पंचकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ ८ ॥

स्वातंत्र्याची भूपाळी.

रक्षरक्ष ईश्वरा भारता प्राचीना जनपदा ।
 भोगियली बहु जयें एकदा वैभव सुख संपदा ॥ धृ० ॥
 सगरद्वीपाहुनी सिंधु तो काश्मीरापासुनी ।
 कृष्णकुमारीकडे शांतिचें राज्य देइ पसरुनी ।
 प्रेमभाव धरुनिया पुत्र हे ऐक्य करुत झडकरी ।
 कर्तव्या जागुनी करुंदे कर्तव्यें हीं खरीं ।
 शाश्वत सत्य ज्ञानदिवाकर उगवो हृदयातरी ।
 धर्मतेज देखुनी चकित हो देववृंद अंबरीं ।
 गाढतमीं बुडतसें राष्ट्र हें उद्बोधन या करी ।
 कृपाकटाक्षें पुन्हां चढूं दे वैभव शिखरावरी ।
 रोमरांघ्रिं चैतन्य खेळवी राष्ट्राच्या ईश्वरा ! ।
 सात समुद्रांवरी फडकुं दे यशोध्वजा सुंदरा ।
 हे पार्थ सारथे ! हे कंसारि विजयवंता ! ।
 हे एकवचन रामा ! हे धनुर्धरानंता ! ।
 सोडि न यास विपदा हा काळ असे पडता ।
 आर्यपुत्र जरि अपात्र दिसले ध्याया स्वीया पदा ।
 रक्ष भारता सहायहीना ईशा ! चिरसौख्यदा ॥ १ ॥
 रक्ष रक्ष ईश्वरा भारता प्राचीना जनपदा ।
 भोगियली बहु जयें एकदा वैभव सुखसंपदा ॥

मूचना—पहाटे वेळ असेल त्याप्रमाणें अशाच इत
 भूपाळ्या व करुणाष्टकें म्हणण्याचा भक्तिमार्गप्रदीप व नवनी
 या ग्रंथावरून परिपाठ ठेवावा.

प्रत्येक विद्यार्थीने प्रातःकाळीं व सायंकाळीं

ह्यणावयाचें वैदिक ईशस्तवन.

- १ ॐ विश्वतःश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्वावाभूर्मी जनयन्देव एकः ॥
- २ योऽन्तःप्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्ताम् ।
संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ॥
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् ।
प्राणान्नमोभगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ भागवत.
- ३ ॐ मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इंद्रियं दधातु ।
मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्नि स्तेजो दधातु ।
मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ।
- ४ ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे ।
तेजास्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहे ॥
- ५ ॐ शृणुयाम शरदःशतम् । प्रवजाम शरदःशतम् ।
अदीनाः स्याम शरदःशतम् । भूयश्चशरदःशतात् ।
- ६ ॐ नन्दाम शरदःशतम् । मोदाम शरदःशतम् । भवाम
शरदःशतम् । अर्जाताः स्याम शरदःशतम् ।
- ७ ॐ समानीव आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुहृदासति ।
- ८ ॐ आ ब्रह्मन् ब्राम्हणो ब्रह्मवर्चसां जायतामसिन्
राष्ट्रे । राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायताम् । दोग्धी
धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुःसप्तिः पुरंधिर्योषा । जंष्णूर्ग्रेष्ठाः । समेयो

युवा । अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे
नः पर्जन्यो वर्षतु । फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् ।
योगक्षेमो नः कल्पताम् ।

॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्तिः ॥

मराठी भावार्थ.

१ ज्या परमेश्वराला सर्व बाजूला डोळे, तोंड, हात, पाय
आहेत, (अर्थात् आपण कोणास न कळत कांहीं केले तरी
ईश्वर ते पहातोच) जो बाहूपासून स्वर्ग, पायापासून
पृथिवी हीं उत्पन्न करितो, तो स्वर्ग पृथिवी इत्यादि सर्व जग
उत्पन्न करणारा परमात्मा एकच आहे.

२ सर्व शक्तिसंपन्न असा जो परमेश्वर माझ्या हृदयांत
प्रवेश करून जड अशा वाणीला व हातपाय कान त्वचा
आणि प्राण इत्यादिकांना प्रेरणा देतो, त्या भगवंताला माझा
नमस्कार असो.

३ भगवान् इंद्र मला स्मरणशक्ति, मुलेंबाळें आणि इंद्रिय-
सामर्थ्य देवो. भगवान् अग्नि मला स्मरणशक्ति, मुलेंबाळें व
विचारशक्ति देवो. भगवान् सूर्य मला स्मरणशक्ति, मुलेंबाळें व
तेजस्विता देवो.

४ परमात्मन् ! आह्वां गुरुशिष्यांचें रक्षण कर. दोषांसहि
ऐश्वर्य दे. दोषांकडून मोठे पराक्रम होऊं देत. आमचें ज्ञान
तेजस्वि रहावें; आणि आमच्यामध्ये नित्य प्रेमभाव राहो.
हे परमेश्वरा ! सर्वदा शांति असो.

५ शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत जगापासून आह्वांला ज्ञान
प्राप्त होवो. शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत आह्मी जगाला ज्ञान
देत रहावें. शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत आह्वांला कधीं दैन्य न

प्राप्त व्हावें. किंवाहुना शंभर वर्षांपेक्षां अधिक आयुष्य मिळून यांत अशाच गोष्टी व्हाव्या.

६ शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत आम्हांस ऐश्वर्य मिळत असावें. शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत आम्हांस सुख मिळत असावें. शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत आसइष्ट, पुत्रपौत्र यांची समृद्धि व्हावी. शंभर वर्षांच्या आयुष्यांत आम्हांस सर्वांपेक्षां सर्वगुणांत वरचढ व्हावें.

७ परमेश्वराची आज्ञा आहे कीं तुम्हांसर्वांचे विचार, बुद्धि व मन एकसूत्री राहूं देत. यामुळें तुमचा समाज एकजीव होऊन ऐश्वर्यवान् होईल.

८ परमात्मन् ! या राष्ट्रांत ब्राह्मणवर्ण तेजस्वी व विद्वान् होवो. क्षत्रियवर्ण अचुक निशाणबाज, धाडसी व युद्धकुशल होवो. गाई दुधाळ, बैल बळकट, घोडे चपळ, स्त्रिया पतिव्रता, लढवय्ये जयिष्णु, तरुण आपल्या विद्वत्तेची व वक्तृत्वाची सभेवर छाप पाडणारे असे होवोत. नागरिकांना सत्पुत्र होवोत. योग्य वेळीं पाऊस पडो. शेते उत्तम पिकू देत, व आमच्या राष्ट्राचा योगक्षेम उत्तम चालूं दे.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ही शांति प्रत्येक मंत्राचे शेवटीं म्हणावी. हिचा अर्थ सर्वत्र शांतता स्वास्थ्य व समाधान असावें, असा आहे.

प्रत्येक विद्यार्थ्यानें भोजनापूर्वीं म्हणावयाचा मंत्र.

१ यन्तु नदयो वर्षन्तु पर्जन्याः सुपिप्पला ओषधयो भवन्तु ।
अन्नवतामांदनवतामामिक्षवताम् । एषां राजा भूयासम् ।
२ ओदनमुद्भुवते परमेष्ठीवा एषः । यदोदनः । परमामेवैनं
श्रियं गवमति ।

याचा सारांश—पाऊस उत्तम पडो, नद्या भरून वाहोत. शेतें उत्तम पिकूं देत. भातभाकरी व दुधदुभते आहारांस रगड मिळावें. २ अन्न (भात) हें फार थोर आहे असें म्हणतात. अन्न सर्वांचें पोषक आहे; तें मनुष्याला संपत्ति देते.

ब्रम्हार्पणं ब्रम्हहविर्ब्रम्हाम्नौ ब्रम्हणा हुतम् ।

ब्रम्हैव तेन गंतव्यं ब्रम्हकर्म समाधिना ॥ [गीता.

ज्या साधनानें होम करावयाचा, ज्याचा होम करायचा, ज्या अग्नीमध्ये होम करावयाचा, आणि जो होम करितो ते सर्व पदार्थ ईश्वररूप ब्रम्हरूप आहेत असें जो समजतो, तात्पर्य सर्वच कर्म ईश्वररूप आहे अशी भावना जो नित्य ठेवतो, त्याला ईश्वरप्राप्ति होते.

जनीं भोजनीं नाम वाचें वदावें ।

अती आदरें गद्य घोषें म्हणावें ॥

हरीचितनीं अन्न सेवीत जावें ।

तरी श्रीहरी पाविजे तो स्वभावे ॥ [समर्थ.

वदानिं कवल घेतां नाम ध्या श्रीहरीचें ।

सहज हवन होतें नाम घेतां फुकाचें ॥

जिवन करि जिवित्वा अन्न हें पूर्ण ब्रम्ह ।

उदरभरण नोहे जाणजे यज्ञकर्म ॥ [पंडित.

परिशिष्ट दुसरें.

हा हिंददेश माझा.

गज्जल.

१

आनंदकंद ऐसा,	हा हिंददेश माझा ॥ ध्रु० ॥
सत्यासि ठाव देई,	वृत्तीस ठेवि न्यायी ।
सत्वास मानि राजा,	हा हिंददेश माझा ॥ १ ॥
जगदीश जन्म घेई,	पदवीस थोर नेई,
चढवी स्वधर्मसाजा,	हा हिंददेश माझा ॥ २ ॥
जनकादि राजयोगी,	शुक, वामदेव त्यागी,
घुमवीति कीर्तिबाजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ३ ॥
दमयांति, जानकी ती,	शीलास भूषवीती,
नटली नटेशगिरिजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ४ ॥
विश्वास मोह घाली,	ऐसी मुकुंदमुरली,
रमवी जिथें निकुंजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ५ ॥
गंगा हिमाचलाची,	वसती जिथें सदाची,
होऊनि राहि कलिजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ६ ॥
पृथुराज, सिंह, शिवजी,	स्वातंत्र्यवीर गाजी,
करिती रणांत मौजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ७ ॥
तिलकादि जीव देही,	प्रसवूनि धन्य होई,
मरती स्वलोककाजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ८ ॥
जगिं त्या विना कुणीही,	स्मरणिय अन्य नाहीं,
थोरांत थोर समजा,	हा हिंददेश माझा ॥ ९ ॥

पूजोनि त्यास जीवें, वंदोनि प्रेमभावें,
जयनाद हाचि गर्जा, हा हिंददेश माझा ॥ १० ॥
आनंदकंद ऐसा, हा हिंददेश माझा ॥

२ ॥ वंदे मातरम् ॥

सुजलां । सुफलां । मलयजशीतलाम् ।
सस्यश्यामलां मातरम् । वन्दे मातरम् ॥ ध्रु० ॥
शुभ्रज्योत्स्ना पुलकितयामिनीम् ।
फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनीम् ।
सुहासिनीं सुमधुरभाषिणीम् ।
सुखदां वरदां मातरम् ॥ १ ॥ वन्देमातरम् ॥
त्रिंशत्कोटिकंठकलकलनिनादकराले ।
द्वात्रिंशत्कोटिभुजे धृतखरकरवाले ।
केवले मा तुमि अबले ।
बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीम् ॥ २ ॥ वन्देमातरम् ।
तुमि विद्या तुमि धर्म तुमि हृदि तुमि मर्म
त्वं हि प्राणाः शरीरे ।
बाहु ते तुमि शक्ति, हृदये तुमि मा भक्ति,
तोमारइ प्रातिमा मठि मंदिरे मंदिरे
त्वंहि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी
कमला कमलदलविहारिणी
वाणी विद्यादायिनी नमामि त्वाम् ।
नमामि कमलां अमलां अतुलाम्
सुजलां सुफलां मातरम्
श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषिताम्
धरणीं भरणीं मातरम् ॥ ३ ॥ वन्दे मातरम् ॥

परिशिष्ट तिसरें.

वाचनीय निवडक पुस्तकें.

१ श्रीमत् भगवद्गीता. २ मनाचे श्लोक. ३ सनातन धर्म-
प्रवेश [देसाई मालवण]. ४ रामविजय. ५ पांडवप्रताप.
६ हिंदुधर्म शिक्षण पुस्तक पहिलें (दिवेकर शास्त्री).
७ भक्तिमार्गप्रदीप (पांगारकर). ८ समर्थ संजीविनी (पांगारकर).
९ वेदांत विचार (विष्णु बुवा जोग). १० धर्मशिक्षणाचा
उपनामा भाग १, २, ३, ४ (वझे). ११ श्रीमद्वासुदेव
प्रस्तावनेसह (सत्कार्योत्तेजक सभा धुळे). १२ रानड्यांचीं
धर्मपर व्याख्यानें. १३ डॉ. भांडारकरांची धर्मपर व्याख्यानें.
१४ वाल्मिकी रामायणाचें भाषांतर. १५ भागवताचें भाषांतर.
१६ भारताचें भाषांतर. (चिपळूणकर मंडळी). १७ विवे-
कानंद, सर्व खंड व चरित्र [कर्नाटक प्रेस]. १८ रामतीर्थाचे
सर्व खंड व चरित्र (ट्युटोरियल प्रेस). १९ बृहत्स्तोत्ररत्ना-
करांतील संकष्ट नारायणस्तोत्र, रामरक्षा, कृष्णाष्टक, मुकुंदमाला,
कमलायत्यष्टक, षट्पदी, पशुपत्यष्टक, हीं स्तोत्रें. २० श्रीगणपति
शंकर, देवी, विठोबा, दत्ताराम, कृष्ण, यांच्या आरत्या. २१
श्रीमारुति स्तोत्र (समर्थ रामदास).

भाषा व इतर.

१ गृहस्थाश्रम (ग्रंथमाला). २ संकीर्ण लेखसंग्रह (राजवाडे)
३ संकीर्ण लेखसंग्रह (न. चिं. केळकर). ४ हिंदुधर्म आणि
सुधारणा. ५ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या [प्रो. गोळे].
६ महाराष्ट्र सारस्वत (भावे). ७ कुटुंबाचा अभिमान (प्रो.
गोळे). ८ शाळेचा अभिमान [प्रो. गोळे]. ९ केसरींतील

निवडक निबंध भाग १।२ (आर्यभूषण). १० विविधविषय संग्रह भाग १।२।३ (आगरकर). ११ ग्रामसंस्था [बोडस.] १२ स्वातंत्र्य (फडके). १३ खडे तात्त्विक बोल भाग १।२ (मोडक) १४ महाराष्ट्रांतील किल्ले भाग १।२. १५ धोम महाबळेश्वर वर्णन (उदास). १६ आर्यांच्या सणांचा इतिहास [ऋग्वेदी]. १७ ब्रह्मचर्य हेंच जीवन (स्वामी शिवानंद). १८ नमस्कार (वैद्य परांजपे सांगळी). १९ भारती युद्ध [लिमये]. २० विवेकवाणी [कवाडे शास्त्री]. २१ भारतीय श्रेष्ठत्व [चित्रशाळा]. २२ विनोद व महदाख्यायिका [चिपळूणकर]. २३ निबंधमाला, २४ अनेक विद्या मूलतत्वसंग्रह, २५ संस्कृत कविपंचक [चिपळूणकर]. २६ माझा उत्तरहिंदुस्थानचा प्रवास [गो. चिं. भाटे]. २७ रासेलस [कृष्णशास्त्री]. २८ टिळकांची धार्मिक मते [केसरी]. २९ भारत प्रवास वर्णन, घोरपडे. ३० पोवाडे [शालिग्राम]. ३१ अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी [कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.] ३२ मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (पोतदार). ३३ वाक्यमीमांसा [आगरकर]. ३४ निबंधसंग्रह ग्रंथ भाग १।२ [विविध ज्ञानविस्तार]. ३५ टिळकांच्या आठवणी व आख्यायिका भाग १-२ (स वि वापट) ३६ टिळकांची गेलीं आठ वर्षे भाग १।२ (अ. वि. कुलकर्णी). ३७ संस्कृत वाङ्मयाचा त्रोटक इतिहास [चिं. वैद्य]. ३८ मोरोपंती आर्या भारत. ३९ मुक्तेश्वरी भारत. ४० अस्पृश्योद्धार विचार [दिवेकरशास्त्री]. ४१ अस्पृश्यविचार (भाटे) ४२ स्पर्शास्पर्श विचार [सातवळेकर]. ४३ आधुनिक सुशिक्षितांचा वेदांत [म. म. जोशी]. ४४ गोविंदाग्रजाची

कविता. ४५ केशवसुताची कविता. ४६ रामकृष्ण वाक्सुधा
[किनरे]. ४७ नवनीत. ४८ मानवी कर्तव्ये [गोंधळेकर].
४९ सुभाषित व विनोद (न. चिं. केळकर) ५० गांवगाडा (अत्रे)

चरित्रे

१ टिळक चरित्र, केळकरकृत. २ न्यायमूर्तिरानडे
चरित्र, फाठककृत. ३ श्री रामचरित्र, वैद्यकृत. ४ दादा
भाई नौरोजी, प्रो. ना. सी. फडके. ५ नाना फडणीस, खरे शास्त्री
६ महादजी शिंदे, वि. र. नातू. ७ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर,
चिपळूणकर. ८ महात्मागांधी चरित्र, सी. के. दामले.
९ रामकृष्णपरमहंस, परांजपे. १० श्रीकृष्ण चरित्र, वैद्य. ११
गॅरिबाल्डी, न. चिं. केळकर. १२ नेपोलियन बोनापार्ट,
भावेकृत. १३ डी. व्हॅलेरा, प्रो. फडके. १४ मॅक्सवनीचे
चरित्र ' प्रो. फडके ' १५ मॅझिनी ' जोगळेकर ' १६
काव्हूर, इटलीचे रामदास ले. मुंडले.

इतिहास.

१ मराठी रियासत भाग १।२।३।४, सरदेमाईकृत.
२ बखरी, रा. व. साने प्रकाशित. ३ राजनीति, अमात्य.
कृत. ४ मराठी सत्तेचा उत्कर्ष, ग्रंथमाला. ५ मुलांचा
महाराष्ट्र, गो. अ. मोडक. ६ इंग्लंडचा इतिहास भाग १।२
७ आयर्लंडचा इतिहास, न. चिं. केळकर. ८ पारशांचा
इतिहास, काथवटे. ९ जगांतील क्रांतिकारक लढाया ज. स.
करंदीकर. १० इंग्रज व मराठे, न. चिं. केळकर. ११ नाना
व महादजी, प्रो. भानू. १२ इतिहास मंजिरी, द. वि. आपटे

दा. क्र. १०२२

राजकीय ग्रंथ.

१ शिवावा हिंदी स्वराज्य, कृ. वि. वझे. २ हिंदुस्थानची शासनपद्धति, नेने. ३ ब्रिटिश राज्य व्यवस्थेचा इतिहास भाग १।२, न. ल. आठवले. ४ स्वराज्याची मीमांसा, भोपटकर.

शास्त्रीय ग्रंथ.

१ व्यायामशास्त्र, गोखलेकृत. २ पुरुषार्थाचे मूळ, जगद्वितेच्छु छापखाना. ३ नीतिशास्त्रप्रवेश. ४ प्राचीन हिंदीशिल्पशास्त्रसार, पेन्शनर वझे. ५ गीतारहस्य ६ ज्योतिर्विलास.

शिक्षण विषयक ग्रंथ

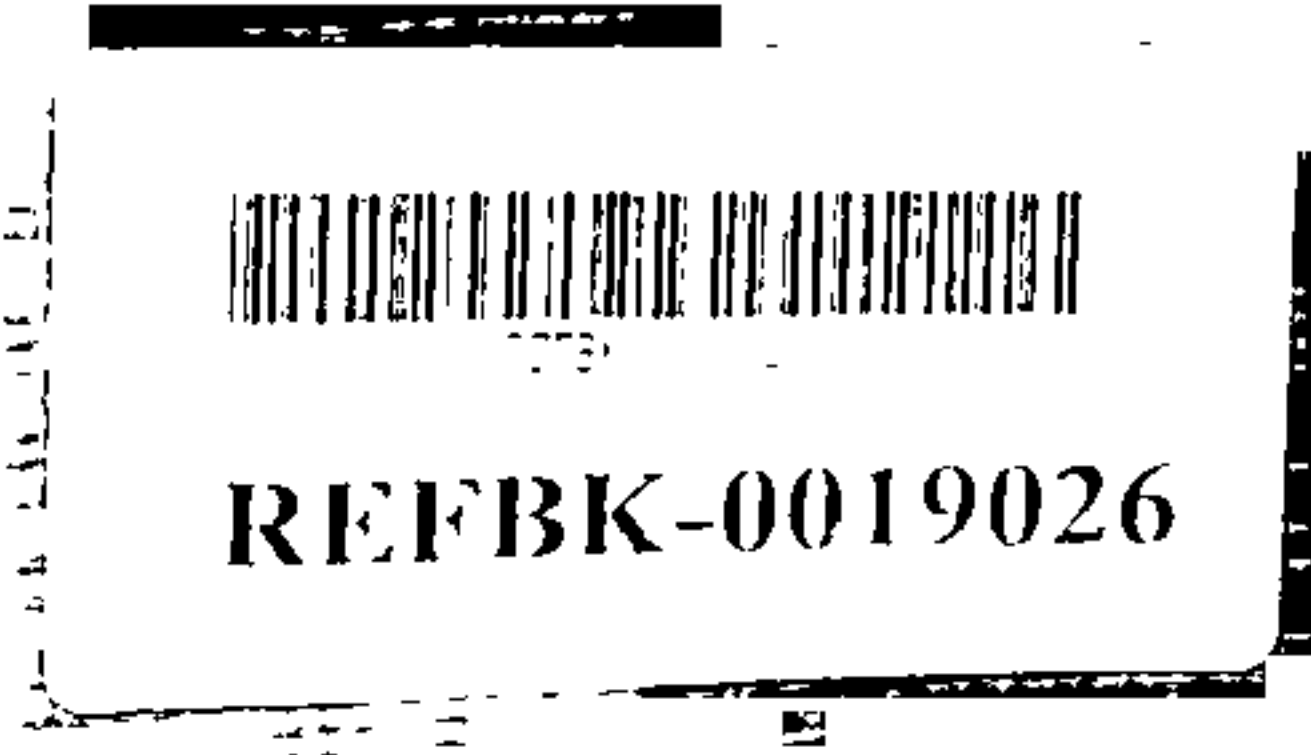
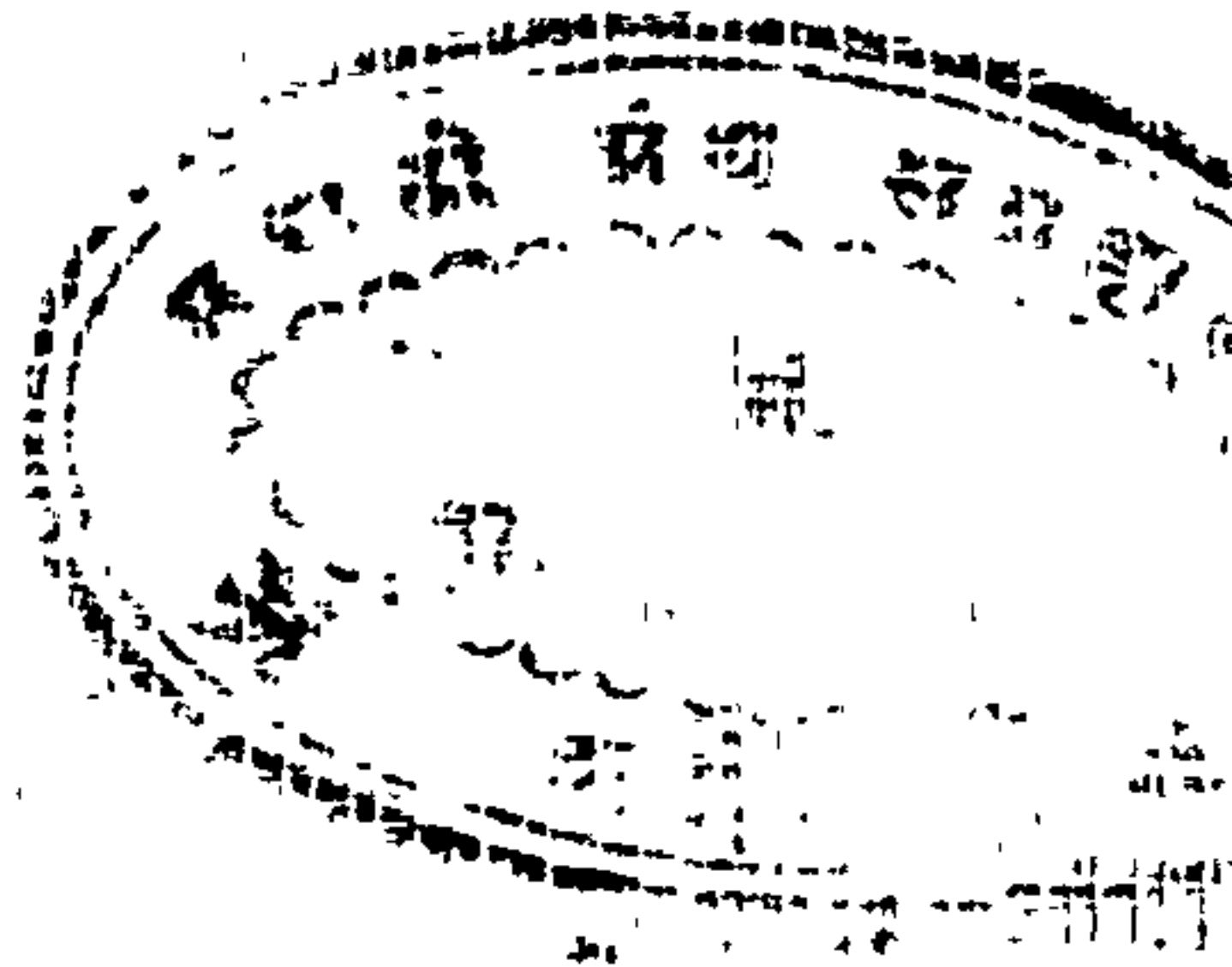
१ तेजस्वी शिक्षण, ह. कृ. मोहिनी. २ जर्मनीतील शिक्षण, ३ अमेरिकेतील शिक्षण, ४ परकीय भाषा कशी शिकवावी, गो. स. सरदेसाई.

कादंबऱ्या.

१ आनंदमठ २ वाईकर भटजी ३ उषःकाल ४ मी. ५ कर्मयोग ६ पण लक्षांत कोण घेतो? ७ सूर्योदय ८ गड आला पण सिंह गेला. ९ रागिणी. १० पूर्व व पश्चिम. ११ प्रवृत्ति निवृत्ति.

नाटके.

१ सत्वपरीक्षा २ भाऊ बंदकी, खाडिलकर. ३ राजसंन्यास, गडकरी, ४ चंद्रगुप्त, केळकर. ५ पन्हाळगडचा किल्लेदार. ६ पानिपतचा दुर्दैवी मोहरा. ७ द्रोणसंकोप. किरात.

REFBK-0019026

Fragmented and illegible text scattered across the page, possibly representing a list or index of items.